

Διπλωματική εργασία

Συντάκτης: Γιάννης Μπαλαμπανίδης

Επιβλέπων καθηγητής: Ανδρέας Πανταζόπουλος

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία

Τμήμα Πολιτικών Επιστημών
Πάντειο Πανεπιστήμιο

**«Για μια κοινωνία ισχυρή, για μια ισχυρή Ελλάδα»
Κριτική ανάγνωση του εκσυγχρονιστικού
εγχειρήματος (1996-2004):
Πολιτική και ιδεολογία.**

Αθήνα, Μάιος 2007

Περιεχόμενα

Μεθοδολογικά	4
Διδάγματα της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας: Η «κανονικοποίηση» του μετεμφυλιακού καθεστώτος	8
Τα όρια της μετάβασης	13
Το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου	16
Παρέκβαση: Πρώτες εμφανίσεις του εκσυγχρονιστικού ρεύματος	20
Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, ο λαός στην εξουσία	21
Η δεκαετία του '90: Νέα (;) συγκυρία, νέα (;) καθήκοντα	28
Η ελληνική συγκυρία του '90	30
Μετασχηματισμοί της σοσιαλδημοκρατίας	33
Εκσυγχρονισμός, μια «αναπτυξιακή» ιδεολογία	39
Περί ιδεολογίας	47
Ιδεολογικά σχήματα του εκσυγχρονισμού: Οικονομισμός	52
Παρέκβαση 2: Ιδεολογικός τρανσφορμισμός	55
Ο οικονομισμός στο πολιτικό επίπεδο	59
Παρέκβαση 3: Η προσήλωση στο «σύγχρονο»	70
Η διακριτική γοητεία της «μεσαίας τάξης»	72
«Πρώτα η Ελλάδα»: Το διφορούμενο ενός κοσμοπολίτικου, εθνικιστικού αντιεθνικισμού	79
Η αντι-λαϊκιστική υπέρβαση του λαού	88
Με τον πολίτη/άτομο κατά του λαού	97
Η κοινωνία των πολιτών και οι φίλοι της	105
Προς μια δημοκρατία της συναίνεσης	125
Το παιχνίδι της ιστορίας	135
Έξοδος	140

Μισώ τους αδιάφορους. Πιστεύω, όπως ο Φεντερίκο Χέμπελ, πως «να ζεις σημαίνει να συμμετέχεις στα κοινά». Δεν μπορούν να υπάρχουν οι μοναχά άνθρωποι, οι ξένοι προς την πόλη. Όποιος ζει πραγματικά δεν μπορεί να μην είναι πολίτης και να μη συμμετέχει στα κοινά. Η αδιαφορία είναι αβουλία, είναι παρασιτισμός, είναι δειλία, δεν είναι ζωή. Γι' αυτό μισώ τους αδιάφορους. Η αδιαφορία είναι το νεκρό βάρος της ιστορίας. Είναι η μολυβένια σφαίρα για τον νεωτεριστή, είναι η αδρανής ύλη μέσα στην οποία πνίγονται οι πιο θαυμάσιοι ενθουσιασμοί, είναι ο βάλτος που περιβάλλει την παλιά πόλη και την προστατεύει καλύτερα ακόμα και από τα πιο γερά τείχη, καλύτερα ακόμα και από τα στήθη των πολεμιστών της, γιατί καταβροχθίζει στις δίνες της τους επιτιθέμενους και τους αποδεκατίζει, τους αποθαρρύνει και καμιά φορά τους κάνει να παραιτηθούν από το ηρωικό εγχείρημα [...] Γι' αυτό μισώ όποιον δεν παίρνει το μέρος κανενός, μισώ τους αδιάφορους...

Αντόνιο Γκράμσι, «*La città futura*», 11 Φλεβάρη 1917

Είθισται στο προοίμιο μιας επιστημονικής εργασίας να εκτίθενται οι λόγοι και οι αφορμές της πραγμάτωσής της, μαζί και οι βασικές μεθοδολογικές της προκείμενες –σε αντίθεση με τον συντάκτη της, που εκτίθεται σε ολόκληρη την έκταση του κειμένου. Θα ακολουθήσω το έθιμο, θεωρώντας –καθώς δεν συντάσσομαι με τις απόψεις περί «αξιολογικής ουδετερότητας» ή «καθαρότητας» της επιστήμης– ότι η επιστημονική εργασία είναι πράγμα «βρώμικο», που αναγκαστικά εμπεριέχει πολλαπλές δεσμεύσεις, αξιολογήσεις και επιλογές, που οφείλουν, για λόγους ειλικρίνειας, να κατατίθενται εγκαίρως και όσο το δυνατόν ευκρινέστερα.

Συμφωνώ, λοιπόν, με την άποψη ότι στις κοινωνικές επιστήμες το αντικείμενο δεν είναι ποτέ αυθύπαρκτο, «υλικό», που κείται κάπου έξω από τον επιστήμονα. Είναι μάλλον μια νοητική κατασκευή, μια απόπειρα νοητικής προσέγγισης ενός «αντικειμένου» του οποίου πλήρη εμπειρία δεν μπορούμε να έχουμε ποτέ –όπως, κατά το γνωστό παράδειγμα, η έννοια του σκύλου ποτέ δεν γαβγίζει. Η κατασκευή, επομένως, του αντικειμένου της έρευνας εμπεριέχει μιαν αναπόδραστη αυθαιρεσία, καθώς επιλέγουμε στοιχεία και αφήνουμε στην άκρη άλλα προκειμένου να το συγκροτήσουμε, να βρούμε ένα νήμα επεξεργασίας. Κι ακόμα πιο πριν, η έρευνα ξεκινάει με ερωτήματα, ερωτήματα σχετικά με ένα αντικείμενο, διότι οι διαθέσιμες απαντήσεις μπορεί ενίοτε να μην είναι ικανοποιητικές.

Την ίδια στιγμή, ο ερευνητής εμπλέκεται αναγκαστικά με το αντικείμενό του, ως μέρος της ίδιας της κοινωνίας που εξετάζει. Δεν είναι, λοιπόν, άμοιρος δεσμεύσεων, αλλά προσέρχεται στην επιστήμη με την προσωπική εμπειρία και τις στάσεις του, την πολιτική και ιδεολογική του εξάρτηση –και τις σχετικές εξαρτήσεις, ενδεχομένως. Η πολιτική επιστήμη, όπως άλλωστε η ιστορική επιστήμη, αναπτύσσεται και συγκροτείται μέσα και σε σχέση με την κοινωνία, επομένως μέσα στο πλέγμα που συνθέτουν οι κοινωνικές σχέσεις και δομές, η ανθρώπινη γνώση και πράξη, εντός της ιστορικής διαδικασίας. Έτσι, η επιστήμη και ο επιστήμονας συγκροτούνται μέσα στην επίγνωση ότι βρίσκονται σε συσχετισμό με την κοινωνία, και επομένως καθορίζονται από –και ενδεχομένως (επιδιώκουν να) καθορίζουν– τα υπαρκτά μέσα στην κοινωνία, και συγκρουόμενα, συμφέροντα, ενδιαφέροντα, στοχεύσεις και επιλογές¹.

Παραπέρα, οι έννοιες και οι ερμηνείες ενός επιστήμονα δεν είναι, ούτε αυτές, αθώες, διότι αυτός ποτέ δεν εκθέτει απλώς το περιεχόμενό τους, αλλά πάντα επιχειρεί να αποδείξει την εγκυρότητά τους, να πείσει για την ορθότητα της δικής του προσέγγισης. Οι έννοιες είναι εξαρχής και αναγκαστικά διαπλεγμένες με αξίες και επιλογές εκείνου που εννοιολογεί, που συνιστούν συγκεκριμένες δεσμεύσεις και προϋποθέσεις ως προς την κατεύθυνση προς την οποία θα κινηθεί το επιχείρημα.

¹ W. Abendroth, K. Lenk, *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 21. Στη Σχολή της Φρανκφούρτης οφείλουμε και την έννοια του πρακτικού και γνωστικού (εν)διαφέροντος, στον Χορκχάιμερ και τους επιγόνους. Βλ. Γ. Χάμπερμας, «Γνώση και διαφέρον» [1965], σε Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχopaίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Νήσος, Αθήνα, 1996.

στην πορεία της ανάπτυξης του επιχειρήματος, αυτό που επιδιώκεται δεν είναι παρά η δικαιολόγηση των αρχικών θέσεων².

Η επιστήμη, επομένως, αναπόφευκτα «μολύνεται» από μια ορισμένη «αυθαιρεσία» και «ιδιοτέλεια». Με αυτό το πνεύμα, ομολογώ ότι επέλεξα να ασχοληθώ, στην εργασία που ακολουθεί, με ένα πολιτικο-ιδεολογικό εγχείρημα που υπήρξε καθοριστικό για την ελληνική κοινωνία στο γύρισμα της χιλιετίας: Το εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ (1996-2004), που αυτοσυστήθηκε όχι μόνο ως κυβερνητική πρόταση, αλλά ως ηγεμονικό ρεύμα που επιδίωξε μια συνολική παρέμβαση στα ελληνικά πράγματα. Με όχημα έναν κομματικό σχηματισμό που υπήρξε ηγεμονικός στην μεταπολιτευτική Ελλάδα –και ταυτόχρονα μετασχηματίζοντάς τον αλλά και διατηρώντας κρίσιμες όψεις που συγκρότησαν την προηγούμενη κυριαρχία του–, ο εκσυγχρονισμός επιχείρησε όχι μόνο να αναδιαρθρώσει το οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό πεδίο της χώρας, αλλά και να λογαριαστεί με την ιστορία, με μακρές κοινωνικο-πολιτικές διαδικασίες, να καθορίσει το παρόν και το μέλλον της χώρας, κομίζοντας μια δική του αντίληψη για την κοινωνία, την πολιτική, τη δημοκρατία εν τέλει. Για ποιους λόγους το εκσυγχρονιστικό ρεύμα αναδείχθηκε σε ηγεμονική δύναμη στην ελληνική κοινωνία, ποια ήταν τα γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά της ιστορικής συγκυρίας, ποιες κοινωνικές δυνάμεις στήριζαν το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα και, αντιστρόφως, σε ποια κοινωνικά υποκείμενα απευθύνθηκε πειστικά ο εκσυγχρονισμός και μέσα από ποιες πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις, αλλά και πώς συνδέονται οι πολιτικές και κυβερνητικές του στοχεύσεις με ευρύτερες ιστορικές διαδικασίες στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό –αυτά ήταν τα εκκινητικά ερωτήματα που καθόρισαν την εξέλιξη αυτής της εργασίας, μαζί με την αίσθηση ότι πολλές από τις διαθέσιμες απαντήσεις ήταν ανεπαρκείς.

Παράλληλα, οι δρόμοι από τους οποίους προσπάθησα να προσεγγίσω το «αντικείμενό» μου προσδιορίστηκαν από μια διαρκή διερώτηση για το είδος, την ποιότητα, τη μέθοδο και τους στόχους της πολιτικής επιστήμης. Πρώτα πρώτα, ένας προβληματισμός για το ειδικό πεδίο που συνιστά η πολιτική επιστήμη, μαζί με μια μέριμνα ολιστικής προσέγγισης των κοινωνικών πραγμάτων, χωρίς βέβαια να καταλήγει σε μια «πολιτικοποίηση» των πάντων. Νομίζω ότι ο πιο περιεκτικός σχετικός ορισμός που έχω συναντήσει είναι ο εξής: «Πολιτική επιστήμη σημαίνει επιστήμη του κράτους και κράτος είναι το σύνολο των πρακτικών και θεωρητικών δραστηριοτήτων που με αυτές η κυρίαρχη τάξη δικαιώνει και διατηρεί την κυριαρχία της και ακόμα πιο πέρα καταλήγει να πετύχει τη δραστήρια συγκατάβαση των κυβερνωμένων». Ορισμός βέβαια εξαιρετικά «ιδιοτελής» –καθόσον προερχόμενος από έναν σημαντικό κομμουνιστή διανοούμενο και πολιτικό της μεσοπολεμικής Ιταλίας³–, ακριβής και λειτουργικός, ωστόσο, αφού εντοπίζει τον πυρήνα της πολιτικής επιστήμης στην ανάλυση του κράτους, οσοδήποτε ευρύ και να είναι στην πραγματικότητα αυτό το εκ πρώτης όψεως περιορισμένο πεδίο.

Η ακρίβεια στον ορισμό, ωστόσο, δεν θα πρέπει να οδηγεί σε μια περιχαράκωση του πεδίου. Νομίζω ότι ο χρήσιμος ορισμός του Τζιοβάνι Σαρτόρι, σύμφωνα με τον οποίο η πολιτική θεωρία είναι «ο αυτόνομος τρόπος θεώρησης της πολιτικής στην αυτονομία της»⁴ θα πρέπει να εμπλουτιστεί, με την προσθήκη μιας κρίσιμης λέξης: στην *σχετική* αυτονομία της. Κι αυτό διότι ελλοχεύει διαρκώς ο

² Κ. Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα, 1997, σελ. 13-15.

³ Α. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*, Ηριδανός, Αθήνα, χ.χ., σελ. 148.

⁴ Τζ. Σαρτόρι, «Φιλοσοφία, θεωρία και επιστήμη της πολιτικής» [1974], σε Τζ. Σαρτόρι, *Σημειολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος*, Παπαζήση, Αθήνα, 2004, σελ. 102-103.

κίνδυνος –που μάλιστα, ιδίως τελευταία, τείνει να παγιωθεί ως κυρίαρχη τάση μιας (θετικιστικής) πολιτικής επιστήμης– της πλήρους αυτονόμησης του πολιτικού στοιχείου, έτσι που να εξηγείται το πολιτικό δια του πολιτικού και μόνο⁵. Έχει, νομίζω, καίρια σημασία η προσπάθεια να αποδίδεται στο πολιτικό και στο ιδεολογικό πεδίο η δική τους (σχετική) αυτονομία, χωρίς όμως να αποκόπτονται από τα άλλα πεδία του κοινωνικού, διότι διαφορετικά εξαφανίζονται κρίσιμα στοιχεία όπως οι κοινωνικές τάξεις, οι σύστοιχοι συσχετισμοί και συγκρούσεις, το οικονομικό πεδίο, η υλικότητα των ανθρώπινων πραγμάτων, και το πολιτικό μένει να αιωρείται, αφηρημένο και πλατωνικό, στο επέκεινα.

Από την άλλη, πάνω από μια μαρξιστικής έμπνευσης θεώρηση επικρέμαται διαρκώς ο κίνδυνος ολίσθησης στον οικονομικό αναγωγισμό. Λίγοι έχουν αντιμετωπίσει πιο αποτελεσματικά αυτόν τον πειρασμό από τον Λ. Αλτουσέρ, ο οποίος προειδοποιούσε ότι αν πάρουμε τα σχόλια του Μαρξ για τον χειρόμυλο, τον νερόμυλο και τον ατμόμυλο κατά γράμμα ή εκτός του πλαισίου τους, η λογική συνεπαγωγή θα είναι ο ακριβής καθρέφτης της εγγελιανής διαλεκτικής, με τη μόνη διαφορά ότι οι διαδοχικές «στιγμές» δεν θα εκπορεύονται από την Ιδέα αλλά από την Οικονομία. Ο Αλτουσέρ εντοπίζει την καλύτερη συνεισφορά του μαρξισμού στην ολιστική εξέταση των ιστορικοκοινωνικών φαινομένων, μέσα από τη διαλεκτική των πολλαπλών πεδίων και τις αντιθέσεις τους, και αποδίδει στο οικονομικό πεδίο (τρόπος παραγωγής) τον καθορισμό «σε τελευταία ανάλυση», υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τη σχετική αυτονομία (και όχι την αντανάκλαστική λειτουργία) των υπερδομών (πολιτική, ιδεολογία, κουλτούρα κλπ), την υλικότητα και την ειδική αποτελεσματικότητά τους. Το καλύτερο αντίδοτο στον οικονομισμό είναι η διαρκής υπόμνηση ότι τα πεδία αλληλεπικαθορίζονται, με ειδικούς τρόπους και με διαφορετική βαρύτητα το καθένα σε κάθε ιστορική συγκυρία: «Η οικονομική διαλεκτική δεν ενεργεί ποτέ στην ιστορία στην καθαρή της μορφή. Αυτές οι στιγμές, οι υπερδομές κλπ, ποτέ δεν κάνουν στην άκρη όταν τελειώσει η δουλειά τους, όταν έρθει η ώρα της Αυτής Μεγαλειότητας της Οικονομίας να βαδίσει στη βασιλική οδό της Διαλεκτικής. Από την πρώτη στιγμή μέχρι την τελευταία, η μοναχική ώρα της “τελευταίας ανάλυσης” δεν φτάνει ποτέ»⁶. Όμως, αν η ολιστική προσέγγιση υπηρετείται καλύτερα με τη διάγνωση του αλληλεπικαθορισμού, δεν πρέπει να συγχέεται με την παράθεση απλώς πολλαπλών στοιχείων και αιτίων –αυτό όχι μόνο δεν αρκεί, αλλά είναι, όπως έχει υποδείξει ο Ν. Σβορώνος, δείγμα κατεξοχήν του «ψεύτικου αντικειμενισμού», μιας θετικιστικής μεθόδου που συμπαραθέτει «αδιάσειστα» υλικά, χωρίς να επιτελεί το κρίσιμότερο στοιχείο της επιστήμης: να ιεραρχεί τα «πολλαπλά αίτια», να εντοπίζει την ειδική συνάρθρωσή τους σε κάθε ιστορική συγκυρία⁷.

Όλα αυτά δείχνουν, κατά τη γνώμη μου, την αναγκαιότητα να εμπλουτιστεί η πολιτική επιστήμη με στοιχεία από την επιστημονική ήπειρο που, κατά Αλτουσέρ, διένοιξε κάποτε ο Μαρξ: την ιστορία. Με αυτό δεν εννοώ, βέβαια, ότι θα πρέπει να εξαφανίσουμε ως δια μαγείας κρίσιμες διαφορές ανάμεσα στα δύο επιστημονικά πεδία. Υποστηρίζω, όμως, ότι η πολιτική επιστήμη χαρακτηρίζεται από μια εκ γενετής ανεπάρκεια, την έλλειψη ιστορικότητας. Με διπλή έννοια: Αφενός διότι εγκατέλειψε την ιστορία και τα σημαντικότερα θέματα του παρελθόντος στους ιστορικούς, προσχωρώντας απροϋπόθετα σε μια θετικιστική προσέγγιση που

⁵ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, «Ο Ν. Πουλαντζάς ως θεωρητικός του φασιστικού φαινομένου», *Αυγή*, Ενθέματα, 24/9/06.

⁶ L. Althusser, «Contradiction et surdétermination», στο *Pour Marx*, Maspero, Παρίσι, 1965.

⁷ Στο Κ.Θ. Δημαράς, Ν. Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας*, Άγρα, Αθήνα, 1995, σελ. 145-146.

επιβάλλει η πολιτική επιστήμη να ασχολείται με ζητήματα αυστηρώς συγχρονίας⁸ και να αφήνει τα του παρελθόντος στην ιστορία· αφετέρου, και μέσα σε ένα επιστημονικό «παράδειγμα» που όλο και περισσότερο ευνοεί τις μερικές και αποσπασματικές προσεγγίσεις, λησμόνησε πολύ συχνά μια βασική διδασχή της ιστορίας, ότι δηλαδή η μελέτη του σχετικά αυτόνομου πολιτικού πεδίου δεν μπορεί να γίνεται ερήμην των εξελίξεων στα άλλα επίπεδα της κοινωνικής ολότητας, ξεκομμένη από αυτά και εκτός του ιστορικού πλαισίου που συγκροτούν συνολικά.

Έτσι, επιχείρησα να προσεγγίσω το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα ως την πολιτική έκφραση ενός ιστορικού συνασπισμού, με συγκεκριμένα στηρίγματα και στοχεύσεις, καταρχάς μέσα από τη δέσμη των κεντρικών πολιτικών (κρατικών) επιλογών που εισηγήθηκε. Να το μελετήσω, όμως, όχι απομονωμένο από το εθνικό και διεθνές περιβάλλον, δηλαδή από τα όρια, τις δυνατότητες και τις αναγκαιότητες του οικονομικού πεδίου ή από τους συσχετισμούς εντός του κοινωνικού εδάφους· ούτε, επίσης, και έξω από την μακρά διάρκεια της ελληνικής (και όχι μόνο) μεταπολεμικής ιστορίας, τις τομές αλλά και τις συνέχειές της.

Μια τέτοιου είδους προσέγγιση προϋποθέτει, όμως, μια αρχή ανοικτότητας, μια διαρκή αντίσταση στον πειρασμό διατύπωσης γενικών και απαράκαμπτων αιτιοκρατικών νόμων. Αν λοιπόν, καταπώς έλεγε ο Πολ Ρικέρ, «η ιστορία αρχίζει όταν το παιχνίδι έχει τελειώσει», μέριμνα της επιστημονικής ερμηνείας δεν είναι να πει «έτσι έγιναν τα πράγματα» γιατί κατ' ανάγκην έτσι θα γίνονταν αλλά γιατί κατέληξαν έτσι στην πραγματικότητα, γιατί εκτυλίχθηκαν με αυτόν τον τρόπο και όχι με άλλους⁹. Σύμφωνα, δηλαδή, με μια σύνθετη έννοια ενδεχομενικότητας, η οποία αναγνωρίζει ότι στην ιστορική εξέλιξη θεμελιώνονται σχετικά διαρκείς δυνάμεις, που εμφανίζουν κανονικότητες, και υπάρχει ιστορική αναγκαιότητα στο μέτρο που αναπτύσσονται οι αναγκαίες και ικανές υλικές συνθήκες για την πραγματοποίηση μιας τάσης· ταυτόχρονα, αυτές οι υλικές προϋποθέσεις αναδιπλασιάζονται από συλλογικές διανοητικές διεργασίες, από ιδέες, θέσεις, πάθη και συναισθήματα, που παράγουν ένα ορισμένο επίπεδο κουλτούρας, που «έχουν δηλαδή τη δύναμη να μετατρέπονται σε δράση»¹⁰. Σε ό,τι ακολουθεί, προσπάθησα να εντάξω το «αντικείμενό» μου, τον πασοκικό εκσυγχρονισμό, στην απαράγραπτη ένταση που υπάρχει πάντα ανάμεσα στις υλικές συνθήκες και αναγκαιότητες και στη δράση που απαιτείται για την πραγματοποίησή τους. Δεν υπάρχει καθαρή, μοιραία αναγκαιότητα, αλλά μόνο τάσεις ανάπτυξης της ιστορίας, από τις οποίες αναγκαστικά θα εκδηλωθεί μόνο ένα τμήμα. Ποιο ήταν αυτό, πώς και για ποιους λόγους αναπτύχθηκε στην ελληνική περίπτωση, ελπίζω να φανεί στη συνέχεια.

⁸ Παθογένεια ιδιαιτέρως εμφανής στην ελληνική περίπτωση. Βλ. σχετικά Χρ. Λυριντζής, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα. Μια σταθερή και χωρίς εξάρσεις ανάπτυξη», σε *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 81, Δεκέμβριος 2002, σελ. 28.

⁹ Ε.Π. Τόμσον, «Η ιστορική λογική» [1978], σε Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, σελ. 493-494.

¹⁰ Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1973, σελ. 158-159.

Διδάγματα της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας: Η «κανονικοποίηση» του μετεμφυλιακού καθεστώτος

Οποιαδήποτε απόπειρα προσέγγισης της πολύ πρόσφατης πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας είναι, κατά τη γνώμη μου, καταδικασμένη σε μια αθεράπευτη ανεπάρκεια, αν δεν λαμβάνει υπόψη ένα θεμελιακό γεγονός για το δεύτερο μισό του ελληνικού 20ού αιώνα: το αντιστασιακό φαινόμενο και τον εμφύλιο πόλεμο, μήτρα απ' όπου ξεπηδούν τα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα, καθώς και οι διαχωριστικές γραμμές που προσδιορίζουν αμετάκλητα το ιστορικό τοπίο της μεταπολεμικής Ελλάδας. Στον Εμφύλιο συγκρούονται δύο ολόκληροι κόσμοι, δύο υπαρξιακά διαφορετικά πολιτικά σχέδια για την οργάνωση της μεταπολεμικής ζωής στη χώρα. Συγκρούονται με τρόπο σφοδρό, φτιάχνοντας μια ανθεκτική, «παγιωμένη» διαχωριστική γραμμή¹¹, που αντικαθιστά την ιστορικά εξαντλημένη πια διχοτομία του Εθνικού Διχασμού και διαπερνά την εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού για τις επόμενες δεκαετίες –βάζει δε τις βάσεις για την εδραίωση του μετέπειτα «τριπαραταξιακού» συστήματος κομμάτων¹².

Η μετεμφυλιακή Δεξιά είναι, όπως εύστοχα γράφει ο Άγγελος Ελεφάντης, «η πολιτική έκφραση του κράτους των νικητών, ο συνασπισμός εξουσίας που προκύπτει μετά τη νίκη»¹³. Και βέβαια, ο συνασπισμός εξουσίας δεν είναι άσφαρκος· συμπεριλαμβάνει φυσικά το Στέμμα αλλά και τον στρατό ως τελικό εγγυητή του πολιτεύματος¹⁴, υποστηρίζεται όμως καθοριστικά από τη νέα αστική τάξη («νέα» στο βαθμό που έχει υποστεί αναδιατάξεις από το 1941 ως το 1949) και τα ανασυγκροτημένα, μέσα στον Εμφύλιο, μικροαστικά στρώματα. Η «ανασυγκρότηση» κατασκεύασε (μέσα από διαδικασίες όπως η υπαλληλία, το «εργαστήρι της εθνικοφροσύνης»¹⁵) τη μικροαστική τάξη ως τάξη-στήριγμα, κατά την ορολογία του Πουλαντζά, του αστικού συνασπισμού εξουσίας.

Το μετεμφυλιακό πολιτικό πεδίο, λοιπόν, διαπερνάται από δύο διαχωριστικές γραμμές: εθνικόφρονες-μη εθνικόφρονες και Δεξιά-αντιδεξιά. Στο εσωτερικό της «εθνικόφρονος» παράταξης θα αναδυθεί και μια άλλη διάκριση, καθώς σταδιακά το Κέντρο διαφοροποιείται από τον καθαυτό συντηρητικό χώρο¹⁶. Καθώς η ανατροπή της πρώτης διαίρεσης (εθνικόφρονες και μη) είναι ο όρος «για τη διαμόρφωση ενός “κανονικού” πεδίου κομματικού ανταγωνισμού»¹⁷, γίνεται το διακύβευμα που ενδυναμώνει ολοένα τη δεύτερη διαίρεση, μεταξύ δεξιών και αντιδεξιών δυνάμεων. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να δούμε πώς διασυνδέεται το πολιτικό πεδίο με το οικονομικό, έτσι ώστε να ενταχθεί και αυτό το τελευταίο στην ιστορικότητα της μεταπολεμικής εξέλιξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Σημειώνω προκαταρκτικά, λοιπόν, ότι η φιλολογία περί «ελληνικής εξαίρεσης» θα μας απασχολήσει επανειλημμένα στη συνέχεια του κειμένου, καθώς αποτελεί ένα από τα

¹¹ Με την ορολογία του Στάιμ Ρόκαν. Βλ. πχ. S.M. Lipset, S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Free Press, Νέα Υόρκη, Collier-MacMillan, Λονδίνο, 1967.

¹² Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1988, σελ. 42.

¹³ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991, σελ. 55.

¹⁴ Βλ. Ν. Αλιβιζατος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σελ. 260-261.

¹⁵ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 61 επ.

¹⁶ Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990)», σε Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995, σελ. 162-163.

¹⁷ Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή...», σελ. 166.

σημαντικότερα σπέρματα της ιδεολογικής γραμμής του εκσυγχρονισμού. Ας μείνουμε όμως στο επίπεδο που ενδιαφέρει προς το παρόν, εκκινώντας από την παλιά συζήτηση περί του εξαρτημένου ή μη χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού. Στα τέλη του '70 και στη δεκαετία του '80 αναπτύχθηκαν δύο αδρές γραμμές ανάλυσης σχετικά. Η πρώτη είναι η περίφημη θεωρία της «υπανάπτυξης», που αντλεί από τα – τόσο διαδεδομένα άλλοτε– μαρξίζοντα σχήματα περί μητρόπολης/περιφέρειας¹⁸. Grosso modo, η θεωρία αυτή υποστηρίζει ότι οι χώρες του καπιταλιστικού κέντρου, με όχημα τον ιμπεριαλισμό, «εισάγουν» τον καπιταλισμό στις χώρες της περιφέρειας, όχι όμως αναπτύσσοντας τις παραγωγικές δυνάμεις ή διευρύνοντας τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, αλλά δημιουργώντας μια στρεβλή καπιταλιστική συνθήκη που στοχεύει στην εκμετάλλευση και απομύζηση του εθνικού προϊόντος των «υπανάπτυκτων» χωρών. Οι χώρες αυτές –ανάμεσά τους και η Ελλάδα φυσικά– τελούν υπό απόλυτη εξάρτηση, που ακυρώνει κάθε απόπειρα αυτόνομης ανάπτυξης τους. Στον αντίποδα βρέθηκε ένα άλλο ρεύμα που ακυρώνει εντελώς το ζήτημα της εξάρτησης, προσπερνά το ζήτημα της (υπαρκτής) ιμπεριαλιστικής διείσδυσης στην ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, με αποτέλεσμα να παραβλέπει και τις όποιες ιστορικές ιδιομορφίες της ελληνικής περίπτωσης¹⁹.

Νομίζω ότι εν τέλει η ακριβέστερη γραμμή ανάλυσης είναι μία ενδιάμεση. Διότι εκείνο που φαίνεται να συνέβη στην κρίσιμη δεκαετία του '60 –που συνιστά και το σημείο εκκίνησης– είναι η ολοκλήρωση της καπιταλιστικής δομής της ελληνικής κοινωνίας, η ανάδυση ενός «υγιέστερου» καπιταλισμού, με «φυσιολογική» αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, «με την έννοια ότι ακουμπούσε πια σε αυτόχθονες παραγωγικές βάσεις. Τώρα πλέον ευρύτερες λαϊκές μάζες, της αγροτιάς και της πόλης, υπόκεινται στην αυξημένη καπιταλιστική εκμετάλλευση [...] Οι εξωτερικοί παράγοντες, όπως η μαζική είσοδος των ξένων κεφαλαίων, θα εσωτερικευθούν και θα εκφραστούν στη νέα συγκρότηση των τάξεων και τις αντιφατικές στρατηγικές τους»²⁰.

Την πιο επεξεργασμένη εκδοχή αυτής της θέσης έχει δώσει ο Ν. Πουλαντζάς, ο οποίος, εξετάζοντας συγκριτικά την Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία, υποστηρίζει ότι οι χώρες αυτές, αν και βεβαίως εμφανίζουν μια πραγματική εξάρτηση από τις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις –και βέβαια από το κυρίαρχο κέντρο, τις ΗΠΑ–, ωστόσο δεν πρέπει να ιδωθούν ως στερεοτυπικά «υπανάπτυκτες χώρες». Σημειώνει μια παράδοξη διαδικασία: στις χώρες αυτές, ενώ η πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου ξεκινά αρκετά πρώιμα (στην Ελλάδα με την εκμετάλλευση των παραλίων της Ανατολικής Μεσογείου), ωστόσο «η αποτυχία μιας ενδογενούς και έγκαιρης συσσώρευσης κεφαλαίου τις τοποθετεί στη χορεία των εξαρτημένων από τις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις χωρών»²¹.

Στην Ελλάδα, η διαδικασία εκβιομηχάνισης σχετίζεται εξ αρχής με τη διείσδυση του ξένου κεφαλαίου. Την τριετία 1949-1951 ολόκληρο το οικοδόμημα της ελληνικής οικονομίας στηριζόταν στην αμερικανική βοήθεια (δόγμα Τρούμαν, 1947)²². Μεταξύ 1960 και 1964 οι συνολικές ξένες επενδύσεις πενταπλασιάζονται, συγκεντρώνονται δε στον τομέα του παραγωγικού βιομηχανικού κεφαλαίου (χημικές

¹⁸ Η εγχώρια έκφρασή της εντοπίζεται στις αναλύσεις συγγραφέων όπως ο Ν. Μουζέλης, ο Κ. Βεργόπουλος, ο Τ. Φωτόπουλος κ.ά.

¹⁹ Εδώ οι Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Εξάντας, Αθήνα, 1988 και Γ. Καραμπελιάς, *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1988)*, Εξάντας, Αθήνα, 1989.

²⁰ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 23.

²¹ Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των δικτατοριών*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σελ. 11-12.

²² Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», σε *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος 9ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 63.

βιομηχανίες, βαρεία μεταλλουργία, ναυπηγικές κατασκευές, ηλεκτρομηχανική, μεταποίηση)²³. Η δικτατορία –παρότι συχνά καταγγέλλεται ως «αντιαναπτυξιακή»– δεν θα ανακόψει αυτή τη διαδικασία²⁴, όπου η εκβιομηχάνιση αυξάνει την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης, τόσο από τις εντόπιες κυρίαρχες τάξεις όσο και από τις αντίστοιχες των ιμπεριαλιστικών μητροπόλεων. Πρόκειται για την «χρυσή εποχή» του ελληνικού καπιταλισμού: Μια φάση οικονομικής άνθισης, διαρθρωτικών αλλαγών, σημαντικής αναβάθμισής του στην παγκόσμια αγορά (αναδιάρθρωση των εξαγωγών προς όφελος των βιομηχανικών προϊόντων, εισροή βιομηχανικού κεφαλαίου από το εξωτερικό). Η κερδοφορία του κεφαλαίου αυξάνεται χάρη αφενός στην αύξηση της παραγωγικότητας και της αποτελεσματικότητας (εισαγωγή τεχνολογίας, ξένες επενδύσεις, νέες μέθοδοι οργάνωσης της εργασίας, κρατική ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας) και αφετέρου στη μείωση του μεριδίου της εργασίας (περιορισμοί στον συνδικαλισμό, συντριβή του αριστερού κινήματος, ταχύρυθμη αγροτική έξοδος που προσφέρει άφθονη και φτηνή εργατική δύναμη, παραγωγικές επενδύσεις ένταξης κεφαλαίου που μείωσαν τη συμβολή της εργασιακής δύναμης στο παραγόμενο προϊόν)²⁵. Η Ελλάδα περνούσε, με ιδιόμορφο έστω τρόπο, τα δικά της «ένδοξα τριάντα».

Ταυτόχρονα, το παγιωμένο μετεμφυλιακό καθεστώς γνωρίζει τις πρώτες αναταράξεις του στη δεκαετία του '60. Η διαδικασία προσέγγισης με τα πρότυπα του ανεπτυγμένου (δυτικού) κόσμου συνεχίζεται: Ήδη την περίοδο 1958-1961, βασική επιλογή της κυβέρνησης Κωνσταντίνου Καραμανλή είναι η οικονομική ανάπτυξη και η σύνδεση με την ΕΟΚ. Οι βασικές πολιτικές, οι κομβικοί οδοδείκτες της περαιτέρω πορείας του τόπου είναι κοινοί για τις κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις: Ένωση Κέντρου και ΕΡΕ συμμερίζονται την επιδίωξη οικονομικής ανάπτυξης, σχετικού εκσυγχρονισμού αλλά και μερικής απεξάρτησης από την μετεμφυλιακά παγιωμένη στενή σχέση με τις ΗΠΑ, μέσω της ένταξης στην ΕΟΚ. Ταυτόχρονα, αυτή η σύγκλιση σε μια μετριοπαθή, «κεντρώα» πολιτική στόχο έχει τον περιορισμό των τάσεων ενίσχυσης της Αριστεράς και της ΕΔΑ. Το αστικό καθεστώς –και ιδίως εκείνη η μερίδα του που συνδέεται με την αυτοδύναμη ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού και που ο Πουλαντζάς θα αποκαλέσει ενδογενή αστική τάξη– αναζητά μια νέα, σταθερότερη νομιμοποίηση, ταυτόχρονα με μια εντονότερη οικονομική ανάπτυξη.

Ωστόσο, αναγκαίος όρος για την επιτυχία του νέου προσανατολισμού είναι ένα κοινωνικο-πολιτικό «άνοιγμα», που θα σήμαινε ακριβώς τον μετασχηματισμό του κράτους των εθνικοφρόνων. Η απόπειρα «βαθιάς τομής» του 1963, όμως, θα αποτύχει, καθώς δεν έχει ούτε την πρόθεση ούτε τη δυνατότητα να άρει το πλαίσιο της εθνικοφροσύνης και να συγκρουστεί με τις «πανίσχυρες ακόμη δομές του μετεμφυλιακού κράτους»²⁶. Εξάλλου, μετά τις εκλογές του 1961, αποκρυσταλλώνεται η διαιρετική τομή στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο μεταξύ δεξιών και αντιδεξιών δυνάμεων²⁷. Το κοινωνικό σώμα αρθρώνει προσδοκίες

²³ Μεταξύ 1960 και 1970 το 45% της αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής οφείλεται στα θυγατρικά τμήματα των πολυεθνικών εταιρειών, βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση...*, σελ. 17-18 και Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», σελ. 72.

²⁴ Η «ατμομηχανή» της ανάπτυξης της 20ετίας 1953-1973 ήταν ο ευρύτερος βιομηχανικός τομέας, και ειδικά η μεταποίηση. Βλ. Χρυσάφης Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σε *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος 10ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 70.

²⁵ Γ. Μηλιός, Ηλ. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού*, Εξάντας, Αθήνα, 1990, σελ. 94-113.

²⁶ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 72-73.

²⁷ Για την υποθεση αυτή βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η περίοδος της ανάπτυξης, 1949-1967», σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, 2000, σελ. 203.

εκδημοκρατισμού και φιλελευθεροποίησης της δημόσιας ζωής, τις οποίες αναλαμβάνει να εκπροσωπήσει η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου, χωρίς παράλληλα να αμφισβητεί τις άλλες κεντρικές επιλογές στα εσωτερικά ζητήματα και στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Ωστόσο, η κοινωνική δυναμική την υπερβαίνει. Μπροστά σε αυτές τις μεταστροφές, οι πιο παραδοσιακοί πυλώνες του έως τότε μετεμφυλιακού κράτους, η μεταπρατική αστική τάξη, τα Ανάκτορα και ο στράτος, επιδεικνύουν έντονη αδυναμία προσαρμογής, ειδικά μετά το 1964, μέχρι που καταλήγουμε στην παρόξυνση της διδακτορικής εκτροπής (γιατί και με ποιους τρόπους φτάνουν οι συνταγματάρχες τελικά να «αναλάβουν» το κράτος παραμένει, νομίζω, προς μελέτη).

Σε αυτό το πλαίσιο, αποκρυσταλλώνεται ένα σχίσμα στις ελληνικές κυρίαρχες τάξεις: Από τη μια η αναπτυσσόμενη ενδογενής αστική τάξη (βιομηχανική, ΣΕΒ, μεταφορές, εμπορικό κεφάλαιο, υπηρεσίες, τουρισμός), η οποία είναι μεν εξαρτημένη αλλά και αντιτιθέμενη στο ξένο κεφάλαιο, καθόσον διεκδικεί μερίδιο της ανάπτυξης· από την άλλη η μεταπρατική αστική τάξη (συχνά αισχροκερδής, χρηματιστηριακός, τραπεζικός και εμπορικός τομέας, εφοπλιστές, ναυπηγεία, διυλιστήρια πετρελαίου), με εκλεκτικές συγγένειες προς το ξένο κεφάλαιο²⁸. Στο σχήμα του Πουλαντζά, μεγάλα τμήματα της μεταπρατικής τάξης στήριζαν το δικτατορικό καθεστώς, ενώ αντίστοιχα τμήματα της ενδογενούς σταδιακά απέσυραν την υποστήριξή τους προς αυτό, ώστε συγκροτήθηκε μια τακτική συμμαχία τους με τις λαϊκές δυνάμεις, προσανατολισμένη ωστόσο σε έναν συγκεκριμένο και «περιορισμένο» στόχο, την ανατροπή της δικτατορίας και τον εκδημοκρατισμό. Έτσι, η μετάβαση στη δημοκρατία συντελέστηκε υπό την ηγεσία της ενδογενούς αστικής τάξης (και όχι των «λαϊκών δυνάμεων»), ενώ η κυβέρνηση Καραμανλή αποτέλεσε «ένα είδος συνδετικού ιστού του συνόλου των τμημάτων της ελληνικής αστικής τάξης, στη βάση ενός νέου συμβιβασμού μεταξύ ενδογενούς και μεταπρατικής αστικής τάξης»²⁹. Επομένως, με την έξοδο από τη χούντα, έχει πλέον συγκροτηθεί μια αστική τάξη διευρυμένη, διαφοροποιημένη σε μερίδες και τμήματα που συνδέονται με συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες. Είναι, όμως, σημαντική η εξής διαπίστωση: η μεταπρατική μεγαλοαστική τάξη στην Ελλάδα συνδεόταν οργανικά με το αμερικανικό κεφάλαιο, ήδη από την εποχή του Σχεδίου Μάρσαλ και της αμερικανικής βοήθειας για την ανασυγκρότηση της χώρας. Η ενδογενής αστική τάξη, στην προσπάθειά της να εξισορροπήσει αυτόν τον πόλο εξάρτησης με έναν νέο, αντίρροπο, στράφηκε προς την Κοινή Αγορά και στην πρόσδεση με αυτήν³⁰. Αυτός ο συσχετισμός καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την μεταπολιτευτική πορεία της χώρας.

Η Ελλάδα της δεκαετίας του '70 είναι, πλέον, «ένας σύγχρονος καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός, με διευρυμένο δημόσιο τομέα, υψηλή μισθωτοποίηση, παραγωγική και υπηρεσιών, με μια αυτόχθονα αστική τάξη, με δραστική μείωση του αγροτικού πληθυσμού και μια εξαιρετικά εκτεταμένη ζώνη μικροαστικών στρωμάτων, με μιαν υπαρκτή πλέον νέα μικροαστική τάξη»³¹. Έτσι, τα πρώτα «καθήκοντα» της νέας πολιτικής ηγεσίας το 1974 θα είναι περίπου εκείνα που έμειναν στη μέση τη δεκαετία του '60: Να ενσωματώσει τις μάζες στη νέα συνθήκη του ελληνικού καπιταλισμού και ταυτόχρονα να «κανονικοποιήσει» το καθεστώς, με ισχυρές δόσεις φιλελευθερισμού, ατομικών και πολιτικών ελευθεριών. Το «κανονικό», πλέον, καθεστώς, ωστόσο, προσομοιάζει όλο και περισσότερο στην τυπική για τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες καθεστωτική μορφή που περιγράφει ο Πουλαντζάς με τον όρο αυταρχικός κρατισμός: Αποδυνάμωση των

²⁸ Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση...*, σελ. 38-40.

²⁹ Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση...*, σελ. 41-54.

³⁰ Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση...*, σελ. 47.

³¹ Α. Ελεφάντης, *Στον ασπερισμό...*, σελ. 41.

αντιπροσωπευτικών θεσμών (κοινοβούλιο), ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας, συμπληρωματικότητα κομμάτων και κρατικών μηχανισμών, αυξημένος πολιτικός ρόλος της κρατικής διοίκησης³².

³² Ν. Πουланτζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα, [1978] 1991, σελ. 291 επ.

Τα όρια της μετάβασης

Η μετάβαση στη δημοκρατία συμπίπτει με την αρχή μιας διεθνούς κρίσης υπερσυσσώρευσης, της οποίας η μήτρα εντοπίζεται στο οριακό σημείο του τέλους των τριάντα «ρόδινων» χρόνων που ακολούθησαν τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το 1971 η κατάργηση της μετατρεψιμότητας του δολαρίου σημαίνει την είσοδο σε μια περίοδο ελεύθερα κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών. Η γενικότερη κρίση της δεκαετίας του '70 είχε ως συνέπεια αφενός την κατάρρευση του σχετικά σταθερού αναπτυξιακού καθεστώτος που είχε διασφαλιστεί με τη συμφωνία του Μπρέτον Γουντς και αφετέρου τη χρεοκοπία του κεϋνσιανού κρατικού παρεμβατισμού. Η μονεταριστική και (νεο)φιλελεύθερη στροφή αποτυπώνεται στο εξής ευκρινώς στις πολιτικές που επικρατούν διεθνώς ή επιβάλλονται από διεθνείς οργανισμούς, όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα και η GATT (μετέπειτα ΠΟΕ), και περιλαμβάνουν την κατάργηση των προστατευτισμών, την απελευθέρωση των συναλλαγματικών ισοτιμιών, την «απελευθέρωση» των αγορών και την επιθετική προώθηση ιδιωτικοποιήσεων, την αποψίλωση του κράτους κοινωνικής ευημερίας και τη δογματική προσήλωση στην προσπάθεια οικονομικής σταθεροποίησης, ως προϋπόθεση, υποτίθεται, της οικονομικής ανάπτυξης³³. Μια ιμπρεσιονιστική περιγραφή των νέων δεδομένων θα ήταν κοινότοπη· περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια δέσμη ερμηνειών, που προσεγγίζει το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του '70 μέχρι τις αρχές του '80 ως μια νέα περίοδο για τον παγκόσμιο καπιταλισμό: την περίοδο μιας κρίσης υπερσυσσώρευσης³⁴. Η μαρξικής καταγωγής έννοια της κρίσης υπερσυσσώρευσης³⁵ σημαίνει ότι

ένα μέρος των μέσων παραγωγής, εξαιτίας της μειωμένης του ικανότητας να παράγει κέρδη, αδυνατεί να λειτουργήσει ως κεφάλαιο και ως εκ τούτου οδηγείται σε εκκαθάριση. Ένα μέρος του κεφαλαίου γίνεται ανίκανο να εκμεταλλεύεται την εργασία στο βαθμό εκείνο της εκμετάλλευσης που απαιτεί η “υγιής”, η “ομαλή” ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής διαδικασίας παραγωγής και για το λόγο αυτό διακόπτεται η λειτουργία του ως παραγωγικού κεφαλαίου (που έχει τη μορφή των μέσων παραγωγής) [...] Πέραν αυτών όμως, η κρίση, με τις εκκαθαριστικές της λειτουργίες, δημιουργεί το έδαφος και τις δυνατότητες για την αναδιάρθρωση της παραγωγής, δηλαδή μια σειρά από ριζικές αλλαγές, είτε στα μέσα παραγωγής είτε στην οργάνωση της εργασίας, που συντομεύουν τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος, ή ακόμη οδηγούν σε βελτίωση της ποιότητας ή στην παραγωγή νέων προϊόντων. Η ένταση του ανταγωνισμού που χαρακτηρίζει την περίοδο των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης ωθεί μια μερίδα των επιχειρήσεων να χρησιμοποιήσουν τις νέες τεχνικές δυνατότητες και τις οργανωτικές καινοτομίες που τις συνοδεύουν. Αυτό έχει επιπτώσεις καταρχήν στην κερδοφορία: Από το γεγονός ότι ο πραγματικός μισθός σταθεροποιείται ή μειώνεται... ενώ αντιθέτως η παραγωγικότητα της εργασίας που προέρχεται από τις τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες στο υπό

³³ Γ. Λιοδάκης, Γ. Κυριακάκης, «Από την “εξάρτηση” στη διεθνή ολοκλήρωση του ελληνικού κεφαλαίου», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004, σελ. 439.

³⁴ Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία ως σημειωθεί βεβαίως ο βασικότερος εκπρόσωπος της «Παρισινής Σχολής της Ρύθμισης» Μ. Aglietta, *Régulation et crises du capitalisme*, Calman-Levy, Παρίσι, 1976. Βλ. επίσης Β. Billaudot, Α. Gauron, *Croissance et crise*, La Decouverte, Παρίσι, 1985· Μ. Husson, *Misère du capital*, Syros, Παρίσι, 1996· Α. Lipietz, *Crise et inflation*, Maspero, Παρίσι, 1979· Β. Rosier & Ρ. Dockes, *Rythmes Economiques*, Maspero, Παρίσι, 1983· Ε. Mandel, *Long Waves in Capitalist Development*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 1980.

³⁵ Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002, τόμος Γ΄.

εκσυγχρονισμό τμήμα του παραγωγικού συστήματος παρουσιάζει μια αξιοσημείωτη αύξηση, προκύπτει μια μείωση του μεριδίου εργασίας στο προϊόν και του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, γεγονός που συμβάλλει στην αύξηση της κερδοφορίας. Ακόμη, ο τεχνολογικός και οργανωτικός εκσυγχρονισμός επιτρέπει και προτρέπει σε εξοικονόμηση παγίου κεφαλαίου μέσω της επιμήκυνσης του χρόνου λειτουργίας των εγκαταστάσεων (ευελιξίες στη χρήση του κεφαλαίου και του εργατικού δυναμικού, από όπου, ως ένα βαθμό, απορρέει και η απαίτηση της εργοδοτικής πλευράς για ευελιξίες των ωραρίων), της καλύτερης χρήσης της συσσωρευμένης πείρας του συλλογικού εργάτη, της εκμετάλλευσης της προόδου στον τομέα των φυσικών επιστημών και της εφαρμογής της, της προσαρμογής του εργατικού δυναμικού στις γνωστικές απαιτήσεις των σύγχρονων μεθόδων παραγωγής μέσω της επαγγελματικής κατάρτισης³⁶.

Στις κρίσεις υπερσυσσώρευσης, μόνη διέξοδος είναι η απαξίωση των μη επαρκώς αξιοποιούμενων κεφαλαίων, η οποία πραγματοποιείται με τον ανταγωνισμό, που αφήνει θέση στην αγορά μόνο για εκείνα τα κεφάλαια που έχουν εκσυγχρονιστεί και έχουν γίνει αποτελεσματικά από την άποψη της κερδοφορίας. Πρόκειται δηλαδή για μια συνολική αναδιάρθρωση της παραγωγής, μέσω της εφαρμογής των νέων επιστημονικών και τεχνολογικών γνώσεων («νέες τεχνολογίες») αλλά και μέσω της αναμόρφωσης των εργασιακών σχέσεων, με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας.

Επομένως, εκτυλίσσεται μια διπλή διαδικασία εξόδου από την κρίση³⁷. Από τη μια «εκκαθαρίζονται» τα λιγότερο κερδοφόρα κεφάλαια –πράγμα που σημαίνει βέβαια και μείωση της παραγωγής, με αποτέλεσμα να τίθεται σε διαθεσιμότητα ένα μέρος του εργατικού δυναμικού, να βγαίνει δηλαδή στην ανεργία, και να υποχρεώνεται το άλλο μέρος, που διατηρεί την απασχόλησή του, να δεχθεί μειώσεις του πραγματικού μισθού ή μεταβολές στους όρους πώλησης και κατανάλωσης της εργασιακής δύναμης (απλούστερα, την αύξηση του ποσοστού απόλυτης υπεραξίας, με παράταση του χρόνου εργασίας ή μείωση/στασιμότητα του μισθού). Από την άλλη, μετασχηματίζεται η τεχνολογική βάση του παραγωγικού συστήματος, εισάγονται νέες τεχνολογίες και περισσότεροι αυτοματισμοί, αλλάζει η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου (άλμα στην ένταση κεφαλαίου, καθώς λιγότεροι εργαζόμενοι κινούν στο ίδιο διάστημα μεγαλύτερη μάζα μέσων εργασίας που καταναλώνει περισσότερη πρώτη ύλη), έτσι ώστε αυξάνεται η παραγωγικότητα και εγκαθίστανται νέες, «ελαστικές» μορφές οργάνωσης της εργασίας –τελικά αυξάνεται η κερδοφορία (και) μέσω της αυξημένης απόσπασης σχετικής υπεραξίας³⁸.

Τα παραπάνω δεν θα πρέπει να μας οδηγήσουν σε μια αναλυτικώς επικίνδυνη διολίσθηση προς έναν οικονομικό αναγωγισμό. Επισημαίνονται, όμως, διότι

³⁶ Σ. Ρομπόλης, Π. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα (1980-2000)», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002, σελ. 444-446, όπου και σχετική βιβλιογραφία: Ελ. Ιωακίμογλου, J. Milios, «Capital Accumulation and Profitability Crisis in Greece (1960-1989)», στο *Review of Radical Political Economy*, April 1992· G. Duménil, M. Glick, J. Rangel, «The Rate of Profit in the United States», στο *Cambridge Journal of Economics*, XI, 1987, σελ. 331-360· G. Duménil, D. Lévy, *La dynamique du capital. Un siècle d'économie américaine*, PUF, Παρίσι, 1996.

³⁷ Βλ. σχετικά Σ. Ρομπόλης, Π. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα (1980-2000)», σελ. 446-447 και Γ. Μηλιός, Ηλ. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού*, σελ. 203 επ.

³⁸ «Όταν είναι δεδομένη η παραγωγική δύναμη της εργασίας και ο κανονικός βαθμός εντατικότητάς της, το ποσοστό της υπεραξίας μπορεί να αυξηθεί μόνο με την απόλυτη παράταση της εργάσιμης ημέρας· όταν είναι δεδομένα τα όρια της εργάσιμης ημέρας, το ποσοστό της υπεραξίας μπορεί να αυξηθεί μόνο με τη σχετική αλλαγή στα μεγέθη των συστατικών της, της αναγκαίας εργασίας και υπερεργασίας, πράγμα που με τη σειρά του προϋποθέτει αλλαγή της παραγωγικότητας ή της εντατικότητας της εργασίας», Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος Α', σελ. 527.

συνιστούν τη γενέθλια συνθήκη μιας νέας φάσης της οικονομικής ιστορίας του καπιταλισμού, μια δομικού τύπου αλλαγή που προσδιορίζει όρους, όρια και δυνατότητες για την περαιτέρω εξέλιξη της ιστορίας εν γένει. Δεν πρέπει να αγνοούμε, εξάλλου, ότι η εν λόγω οικονομική και παραγωγική αναδιάρθρωση –ως διαδικασία όχι στιγμιαία αλλά διαρκής και μακράς πνοής– εκτυλίσσεται παράλληλα, ταυτόχρονα και σε άμεση σχέση με την αναδιοργάνωση του κράτους και την ανασύνθεση του πολιτικού και κοινωνικού πεδίου σε ένα πλήθος κοινωνικών σχηματισμών.

Στην ειδικότερη ελληνική περίπτωση, όμως, στα τυπικά συμπτώματα της κρίσης –«τεχνικού» και παραγωγικού χαρακτήρα– προστίθενται προσκόμματα άλλης τάξης, κοινωνικής και πολιτικής αυτή τη φορά, που λίγο πολύ είναι κοινά στις κοινωνίες που μεταβαίνουν, την ίδια εποχή, από τη δικτατορία στη δημοκρατία (όπως η ισπανική και η πορτογαλική). Η μετάβαση από το κράτος των εθνικοφρόνων στο κράτος δικαίου συνοδεύεται από μια πολιτική, ιδεολογική και οργανωτική ισχυροποίηση των (ριζοσπαστικοποιημένων) εργαζόμενων τάξεων, οι οποίες είχαν όχι ηγεμονικό αλλά οπωσδήποτε σημαντικό ρόλο στον συνασπισμό που στάθηκε φορέας της μετάβασης στη δημοκρατία. Έτσι, τα συνδικάτα αποκτούν μεγαλύτερη διαπραγματευτική ισχύ, αναπτύσσεται ο συνδικαλισμός, διεξάγεται συνολικά μια έντονη αναδιανομή του εισοδήματος σε βάρος του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα την περαιτέρω μείωση της αποδοτικότητας του τελευταίου³⁹. Η όξυνση της ταξικής πάλης επιτείνει τις τεχνικές συνέπειες της κρίσης⁴⁰. Ταυτόχρονα, ο διάχυτος ριζοσπαστισμός και οι αυξανόμενες προσδοκίες δημιουργούν έναν πολιτικό ορίζοντα που υπερβαίνει τον καραμανλικό πατερναλιστικό κρατισμό και «αναζητούν» ένα νέο πολιτικό υποκείμενο για να εκφραστούν. Θα το βρουν στο ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου.

³⁹ Γ. Μηλιός, Ηλ. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση...*, σελ. 94-113.

⁴⁰ Η επενδυτική έξαρση των ετών 1963-1973 παίρνει τέλος με την ύφεση του 1974. Τότε αρχίζει μια περίοδος πτωτικής τάσης των επενδύσεων (που διαρκεί μέχρι το 1994). Μεταξύ 1974 και 1980 οι ρυθμοί ανόδου της βιομηχανίας σημειώνουν επιβράδυνση, και πλήρη στασιμότητα στη δεκαετία του '80. Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 69-71.

Το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου

Το ΠΑΣΟΚ αναδύεται μέσα σε μια κρίση ηγεμονίας. Η απελευθέρωση κοινωνικών διεκδικήσεων της μεταπολίτευσης –μια «έκρηξη προσδοκιών» με κοινωνικό αλλά και ιστορικό-πολιτικό χαρακτήρα, καθόσον προερχόταν από τους αποκλεισμένους του μετεμφυλιακού κράτους⁴¹– δεν μπορούσε να εκπροσωπηθεί παρά μόνο προσωρινά από την καραμανλική, «αποκαθαρμένη» από το παρελθόν της Νέα Δημοκρατία, αλλά ούτε και από τα κόμματα της Αριστεράς. Το ΠΑΣΟΚ ήταν αυτό το νέο ιδεολογικό και πολιτικό υποκείμενο που συνάρθρωσε τον διάχυτο ριζοσπαστισμό, τις προσδοκίες, τα αιτήματα (ιδίως της νέας μικροαστικής τάξης) αλλά και κατάφερε να αυτοσυστηθεί ως ο γνήσιος κληρονόμος του κεντρώου χώρου.

Το νέο κόμμα «πάτησε» πάνω στην υπαρκτή διαιρετική τομή Δεξιά-αριστερά και αναδείχθηκε σε αιχμή του δόρατος του αντιδεξιού στρατοπέδου. Παρά τις κατά καιρούς τακτικές και ρητορικές αποκλίσεις του προς τα αριστερά (που περιελάμβαναν εξάρσεις αντιαμερικανισμού, αντιευρωπαϊσμού, αντιιμπεριαλισμού κλπ), το ΠΑΣΟΚ κινήθηκε με μια αποφασιστική αγκύρωση στον κεντρώο χώρο, εφαρμόζοντας έναν «κεντρόφυγο κεντρισμό», κατά την εύστοχη διατύπωση του Γερ. Μοσχονά, στη στρατηγική του προς την εξουσία⁴².

Στον δρόμο προς την εξουσία, το κοινωνικό υποκείμενο το οποίο εγκάλεσε και αντιπροσώπευσε προνομιακά το ΠΑΣΟΚ ήταν συγκεκριμένο: τα μικροαστικά-μεσοαστικά στρώματα, που συγκροτήθηκαν και απέκτησαν σημαντικό ρόλο στον «κανονικοποιημένο» πια ελληνικό καπιταλισμό του '70. Κοινωνικό υποκείμενο και πολιτικό υποκείμενο (ΠΑΣΟΚ) συνοδοιπόρησαν σε μια διαλεκτική σχέση. Το ΠΑΣΟΚ έγινε «ηχείο της μικροαστικής ιδεολογίας»⁴³ και με τη σειρά του την αναδιοργάνωσε, της πρόσφερε συνεκτικούς ιδεολογικούς ορίζοντες.

Το ΠΑΣΟΚ βρήκε στην (νέα ιδίως) μικροαστική τάξη μια τάξη-υποστήριγμα. Ακόμη και οργανωτικά: Όπως έχει δείξει ο Ανδρέας Πανταζόπουλος, το κόμμα «από την πρώτη στιγμή» αποκτά ισχυρά ερείσματα στα νέα μικροαστικά στρώματα (νομικά, υγειονομικά και τεχνικά επαγγέλματα): ακόμη και μετά το 1977, οπότε το ΠΑΣΟΚ μαζικοποιείται και ισχυροποιείται οργανωτικά, οι διασυνδέσεις του με την εργατική τάξη, τους αγρότες ή τους φοιτητές είναι ισχνές σε σχέση με την εντονότατη παρουσία των μικροαστών (και ιδίως των νέων μικροαστικών στρωμάτων) στους κόλπους του⁴⁴. Και αντιστρόφως, όμως, τα (νέα) μικροαστικά στρώματα θα στηριχθούν στο ΠΑΣΟΚ ως δίαυλο προώθησης των συντεχνιακών τους συμφερόντων, βατήρα κοινωνικής ανόδου –καθώς εγκαθίστανται στις κορυφές του κομματικού μηχανισμού, αποκτούν προνομιακές προσβάσεις στο ίδιο το κράτος όταν το κόμμα έρχεται στην εξουσία.

⁴¹ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης, 1974-2000*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σελ. 127.

⁴² Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή...», σελ. 175-179.

⁴³ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 124-129.

⁴⁴ Για το 1979-1980 «το μπλοκ εργάτες και αγρότες μαζί με τους φοιτητές αποτελεί το ένα τέταρτο (26,5%) του συνολικού αριθμού των στελεχών των Νομαρχιακών Επιτροπών. Αντίθετα, ολόκληρο τα μικροαστικό μπλοκ (πολιτικοί μηχανικοί, αρχιτέκτονες, γιατροί, δικηγόροι, επαγγελματίες, έμποροι, υπομηχανικοί, βιοτέχνες, ασφαλιστές) υπερβαίνει άνετα το ήμισυ (52,7%)... μόνο το 11,9% (έμποροι, επαγγελματίες, βιοτέχνες) έχουν “παλαιά” μικροαστική ένταξη ενώ τα υπόλοιπα 34,8% ανήκουν στη νέα μικροαστική μερίδα». Βλ. Α. Πανταζόπουλος, «Η κοινωνική σύνθεση του στελεχικού δυναμικού του ΠΑΣΟΚ (1974-1981)», *Ο Πολίτης*, τχ. 83(11), Σεπτέμβριος 1987, σελ. 17-21.

Το ΠΑΣΟΚ βάδισε προς την εξουσία ως όχημα ενός πλειοψηφικού κοινωνικού ρεύματος υπό την προφανή ιδεολογική αιχμή του μικροαστισμού. Οργάνωσε τον πολυσυλλεκτισμό του απαλείφοντας τις ταξικές αναφορές ή τις συγκεκριμένες ταξικές διασυνδέσεις· διέχυσε ένα σοσιαλιστικό πρόταγμα που εγκαλούσε ένα πλήθος ατάκτως ερριμένων κοινωνικών ομάδων, τάξεων, επαγγελματικών κατηγοριών, συνομαδομένων στο νέο ιστορικό υποκείμενο του «μη προνομιούχου» ή του «μικρομεσαίου».

Ταυτόχρονα, ενσωμάτωσε και αναπαρήγαγε διακηρυκτικά –και κυρίως στον λόγο του ηγέτη Παπανδρέου– μια ελληνική παραλλαγή των επεξεργασιών του (τριτοκοσμικού) «νεομαρξισμού», που τότε αποτελούσε θεωρητικό συρμό⁴⁵. Ενέταξε την Ελλάδα στο σχήμα μητρόπολη/περιφέρεια, σύμφωνα με το οποίο η ιστορική εξέλιξη των χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας είναι μονόδρομη συνάρτηση της εξάρτησής τους από το μητροπολιτικό-ιμπεριαλιστικό κέντρο. Η μητρόπολη υποτίθεται ότι καταληστεύει άμεσα ή έμμεσα τον πλούτο των εξαρτημένων χωρών και εμποδίζει την αυτόνομη ανάπτυξή τους. Το σχήμα αυτό –που παρασιωπά τις ταξικές συγκρούσεις και αντιθέσεις στο εσωτερικό του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, ανάγοντας τη σύγκρουση αποκλειστικά στο επίπεδο μητρόπολη-περιφέρεια– είχε πολλαπλά ιδεολογικά οφέλη για τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ. Αφενός κατάφερε να ενσωματώσει ιδεολογικές αιχμές της Αριστεράς (ακόμη και την αντιιμπεριαλιστική ρητορική), η οποία πράγματι κινούνταν σε ένα όχι εντελώς διαφορετικό έδαφος. Αφετέρου κατάφερε να ενισχύσει την πολυσυλλεκτικότητά του, αμβλύνοντας τις ταξικές αιχμές που θα προϋπέθετε ένας σοσιαλίζων λόγος και προωθώντας ένα πρόταγμα «εθνικής στρατηγικής», με δεσπόζουσα την «αυτόνομη ανάπτυξη» που, άλλωστε, ηχούσε εξαιρετικά ευχάριστα στα αυτιά των ανερχόμενων (νέων) μικροαστικών τάξεων.

Η «απεξάρτηση» της χώρας, η ανάπτυξή της, ο «σοσιαλισμός» τελικά, θα έμπαιναν σε κίνηση χάρη σε έναν κεντρικό μηχανισμό: το κράτος. Έχει επισημανθεί ότι στο ιδεολογικοπολιτικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ της εποχής, το κράτος γίνεται αντιληπτό απολύτως εργαλειακά· ως κάτι ξεκομμένο και εξωτερικό από την οικονομία, τις ταξικές και κοινωνικές σχέσεις της ελληνικής κοινωνίας, εν τέλει ως όργανο στα χέρια του πανδαμάτορος, μητροπολιτικού ιμπεριαλισμού και, ταυτόχρονα, στα χέρια του εντόπιου «κατεστημένου», της «Δεξιάς» και των «προνομιούχων»⁴⁶. Αυτό το –καταρχήν ουδέτερο– εργαλείο μπορούσε κάλλιστα να γίνει όχημα της «αυτόνομης ανάπτυξης», ακόμη και του ελληνικού «σοσιαλισμού», αρκεί να περνούσε, με μια εκλογική νίκη, στα χέρια της σοσιαλιστικής, λαϊκής παράταξης –του ΠΑΣΟΚ. Τα κράτος, λοιπόν, θα ήταν το φίλτρο εκείνο στο οποίο θα διηθούνταν οι προσδοκίες του νέου συνασπισμού εξουσίας, αλλά και ο φορέας του πασοκικού «σοσιαλιστικού μετασχηματισμού», μέσα από τον κρατικό σχεδιασμό, τις εθνικοποιήσεις, την κρατική ιδιοκτησία κάποιων μέσων παραγωγής⁴⁷.

Συνεκτικός αρμός του εγχειρήματος στάθηκε ένα μείγμα εθνικιστικών προταγμάτων («Η Ελλάδα στους Έλληνες», η εθνική ανεξαρτησία, η «ελληνοποίηση» του κράτους, ο «ελληνικός» δρόμος για τον σοσιαλισμό) και

⁴⁵ Με βασικούς εμψυχωτές τους: Σαμίρ Αμίν, Πολ Σουίτζι, Πολ Μπάραν, Αντρέ Γκούντερ Φρανκ, Ραλφ Μίλιμπαντ, Χέρμπερτ Μαρκούζε κ.ά.

⁴⁶ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 218-221.

⁴⁷ Ωστόσο, όπως έχει δείξει ο Σαρλ Μπετελέμ, αυτοί δεν είναι ικανοί όροι για τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, ενώ η κοινωνικοποίηση των βασικών μέσων παραγωγής, σε συνδυασμό με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, δεν ήταν στο πρόγραμμα του ανδρεϊκού ΠΑΣΟΚ. Βλ. Σ. Μπετελέμ, «Τι είναι ο σοσιαλιστικός σχεδιασμός», στο *Μελέτες και άρθρα*, Στοχαστής, Αθήνα, 1974, σελ. 30 επ.

λαϊκισμού, ο οποίος αρθρώθηκε γύρω από το πρόσωπο του Ανδρέα Παπανδρέου και απέτρεπε οποιαδήποτε σοβαρή οργανωτική και κομματική συγκρότηση, οποιοδήποτε ισχυρό ενδιάμεσο επίπεδο αντιπροσώπευσης μεταξύ «λαού» και «ηγέτη»⁴⁸. Ο λαϊκισμός πράγματι υπήρξε καθοριστικό στοιχείο της πασοκικής στρατηγικής εξουσίας. Η έγκληση στον «λαό» ήταν σταθερή, συνεπής, επίμονη και πολεμική, ενάντια στο «κατεστημένο» της εξουσίας. Ωστόσο, ο λαός –εδώ, όπως και σε κάθε λαϊκισμό– δεν ήταν, καθώς το θέλει ο Ερνέστο Λακλάου, ένας «αντικειμενικός προσδιορισμός, ένας από τους δύο πόλους της κυρίαρχης αντίφασης στο επίπεδο ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού», αλλά μάλλον μία θολή, «άνωθεν» κατασκευή ενός άσφαρκου λαού, που μπορούσε να περιέχει τα πάντα· επιπλέον, αντίθετα και πάλι με το σχήμα του Λακλάου, οι λαϊκιστικές εγκλήσεις όχι μόνο δεν υποτάσσονταν στις ταξικές αλλά μάλλον τις υπέτασσαν⁴⁹. Ο πασοκικός λαός-κίνημα υπήρξε ο αναγκαίος όρος ενός αντιστασιακού πανσυλλεκτισμού, η αποθέωση του αυθόρμητου, μια φαντασίωση της «λαϊκής» αντίστασης και ριζοσπαστικότητας που ακύρωνε τις υπαρκτές κοινωνικές αντιφάσεις και διαιρέσεις. Ο «λαός», νοούμενος εδώ ως αδιαφοροποίητο και συμπαγές όλον, έστω αγωνιστικόν, δεν ήταν άλλο από μια μυθολογία –και μάλιστα παραφθορά της μαρξιστικής ανάγνωσης των κοινωνικών σχέσεων.

Ο εν λόγω λαϊκισμός εντάσσεται, κατά τη γνώμη μου, σε αυτό που η Μάργκαρετ Κάνοβαν ονομάζει «λαϊκισμό των πολιτικών»: Ένα «συσπειρωτικό» μοντέλο, που διατρέχει όλο το πολιτικό φάσμα, αυτο-τοποθετούμενο πέραν των «ιδεολογικο-πολιτικών σχισμάτων» και, ως τέτοιο, καλεί τον «λαό» να συνταχθεί μαζί του, πέρα από όποιες διχοτομίες⁵⁰. Υπήρξε πράγματι ένα πολιτικό στυλ, ικανό να συνάπτεται σε πολλαπλούς ιδεολογικούς τύπους, με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: Ικανότητα να κινητοποιεί ιδίως τις μικροαστικές μάζες των πόλεων· συσπείρωση γύρω από τη φιγούρα ενός χαρισματικού ηγέτη-δημαγωγού· εγκαθίδρυση ενός άμεσου, προσωπικού δεσμού συγκινησιακής και φαντασιακής τάξης μεταξύ ηγέτη και μαζών· απόρριψη των (καταπιεστικών, υποτίθεται) θεσμικών μεσολαβήσεων, υπέρ μιας αμεσότητας, εγγύτητας, διαφάνειας της πολιτικής· ρητορική ενσωμάτωση της επιθυμίας να ικανοποιηθούν όλες οι αναμονές, όλες οι αντιφατικές προσδοκίες, όλα τα αιτήματα· ρητορική κατασκευή του «λαού», υποστηριγμένη από μια εντατική φαντασίωση του έθνους, στην προοπτική της επανεπιβεβαίωσης της εθνικής ανεξαρτησίας· κατασκευή ενός διαταξικού ακροατηρίου (κίνημα) και ενός αντίστοιχου κόμματος, με πλειοψηφική απεύθυνση και αποστολή⁵¹.

Τελικά, συνθήκη και όρος ανάδυσης του εν λόγω λαϊκισμού ήταν μια κρίση της πολιτικής νομιμοποίησης που έπληττε συνολικά το σύστημα αντιπροσώπευσης. Ο ανδρεϊκός λαϊκισμός, επομένως, εμφανίζεται στην πρώιμη μεταπολίτευση ως αντι-κατεστημένη δυναμική, που καταγγέλλει τη σαθρότητα του πολιτικού, θεσμικού και

⁴⁸ Όπως έχει δείξει ο Μ. Σπουρδαλάκης στο *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1988.

⁴⁹ Βλ. E. Laclau, *Politics and ideology in marxist theory. Capitalism, fascism, populism*. Verso, Λονδίνο, 1979 και E. Λακλάου, «Λαϊκιστική ρήξη και λόγος», στο *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία. Καπιταλισμός–Φασισμός–Λαϊκισμός*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη, 1983. Ο «λαός» του λαϊκισμού ήταν –και δεν μπορούσε παρά να είναι– άσφαρκος, υπερβατικός, αφού ο λαϊκιστικός αναγωγισμός κατασκευάζει ρητορικά έναν λαό στα μέτρα του, έναν μεταφυσικά ριζοσπαστικό, «καλό» και «υγιή» λαό, παρακάμπτοντας το γεγονός ότι κάθε «λαός» είναι ένα σύνολο που διαπερνάται από εσωτερικές, βαθιές διαιρέσεις και αντιθέσεις, ταξικές ή άλλου τύπου, και εμπεριέχει κάθε είδους στάσεις, από τις πιο προοδευτικές μέχρι τις πλέον αντιδραστικές.

⁵⁰ M. Canovan, *Populism*, Harcourt Brace Jovanovich, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 1981.

⁵¹ P.-A. Taguieff, *L'illusion populiste*, Berg International, Παρίσι, 2002, σελ. 78 επ.

κομματικού συστήματος, τρέφει λαϊκές προσδοκίες για μια αναβάθμιση της πολιτικής. Εν τέλει, όμως, ενσωματώνει, καναλιζάρει και καθοδηγεί τις δυναμικές της κοινωνικής αλλαγής, σε μια κατεύθυνση ομαλοποίησης του συστήματος, ενώ ταυτόχρονα ελέγχει τις διαδικασίες οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού, χωρίς το τίμημα ισχυρών κοινωνικών ρήξεων⁵². Επιβεβαιώνεται, εδώ, η διατύπωση του Υβ Συρέλ, ότι τα λαϊκιστικά κόμματα/κινήματα λειτουργούν περισσότερο ως διάυλοι αναδιοχέτευσης της γενικευμένης δυσαρέσκειας «εντός» του συστήματος παρά τροφοδοτούν μια συνολική αμφισβήτησή του⁵³. Οργανώνουν και υπερασπίζονται τις αποκλεισμένες, «πληβειακές» κοινωνικές κατηγορίες, τους δίνουν αίσθημα δύναμης και αυτοπεποίθησης. Ο «θυμός» των «πληβείων» αντιπροσωπεύεται επίσημα από τους εκπροσώπους του λαϊκιστικού κόμματος/κινήματος: οι λαϊκιστές εκπρόσωποι «μοιάζουν με τον 'λαό', μιλάνε την ίδια γλώσσα με αυτόν», αλλά με μια πολιτική μορφή καλύτερα αρθρωμένη. Ο Συρέλ υποβάλλει την εικόνα ενός λαϊκισμού που εμφανίζεται «λειτουργικός» μέσα στο πλαίσιο του δημοκρατικού συστήματος, ακριβώς επειδή είναι ικανός να πλαισιώνει δυσαρέσκειες και διεκδικήσεις που αναφύονται εντός του συστήματος και θα μπορούσαν δυνάμει να έχουν αποσταθεροποιητικές για το σύστημα επενέργειες⁵⁴. Και ο λαϊκισμός του ανδρεϊκού ΠΑΣΟΚ ήταν, κατά τη γνώμη μου, ένας λαϊκισμός «λειτουργικός».

⁵² P.-A. Taguieff, ό.π.

⁵³ Y. Surel, «Populisme et démocratie», σε P.-A. Taguieff (επιμ.), *Le retour du populisme*, Universalis, Παρίσι, 2004, σελ. 103.

⁵⁴ Y. Surel, ό.π., σελ. 105.

Παρέκβαση: Πρώιμες εμφανίσεις της εκσυγχρονιστικής τάσης

Την ίδια εποχή, αρχίζει να συγκροτείται, ως εσωκομματικά διακριτή, η φιλοευρωπαϊκή-εκσυγχρονιστική συνιστώσα του ΠΑΣΟΚ. Ένας από τους βασικότερους εμψυχωτές είναι ο Κώστας Σημίτης, ο οποίος θα έρθει σε σύγκρουση με την επίσημη γραμμή του κόμματος (κυρίως σε ζητήματα ευρωπαϊκής προοπτικής). Δημοσιεύει, μάλιστα, ένα από τα πρώτα σχετικά κείμενα, που κινείται βέβαια στην κυρίαρχη κομματική γραμμή, ασκώντας εσωτερική κριτική. Πρόκειται για το βιβλίο *Η δομική αντιπολίτευση*, που κυκλοφορεί το 1979, και είναι διαποτισμένο από τα βασικά θέματα της θεωρίας της εξάρτησης: Η Ελλάδα εμφανίζεται ως τυπική περίπτωση περιφερειακής χώρας, που τελεί σε καθεστώς «εξάρτησης από τα μητροπολιτικά κέντρα» και αδυνατεί να ενταχθεί «στο οικονομικοπολιτικό σύστημα των ανεπτυγμένων βιομηχανικών καπιταλιστικών κρατών»· η οικονομία «παραμένει κάτω από τον έλεγχο των μητροπολιτικών κέντρων» και οι μεγάλες επενδύσεις γίνονται πάντα «κάτω από την κατεύθυνση ξένων επενδυτών»· η χώρα μπορεί να αναπτύσσει οικονομική δραστηριότητα μόνο στους τομείς εκείνους όπου «η παραγωγή μετατέθηκε από τις ανεπτυγμένες χώρες προς την Ελλάδα», ενώ και η τεχνολογική εξάρτηση παραμένει εντονότατη, αφού «στις βασικές ελληνικές επιχειρήσεις ο μηχανολογικός εξοπλισμός προέρχεται κυρίως από τη Δύση [και] οι επιχειρήσεις δεν έχουν αφορμή ή δυνατότητα να αναπτύξουν δική τους τεχνολογία»⁵⁵.

Έτσι, ο ελληνικός καπιταλισμός παραμένει μη κανονικός, μη ολοκληρωμένος, με ισχυρούς προκαπιταλιστικούς θύλακες –θέση που έχει και πολιτικές συνέπειες: Σε αντίθεση με τις «ανεπτυγμένες κοινωνίες», η Ελλάδα εμφανίζει ισχνή ταξική δομή (η όποια «ταξική συνειδητοποίηση» οφείλεται στις νίκες της ΕΚ το 1963 και 1964 και στην «δημιουργία και επιτυχία του ΠΑΣΟΚ»), ισχνή «κοινωνία πολιτών» (με «κρατικοποιημένα» συνδικάτα και συνεταιρισμούς, ενώ «οι επιστημονικοί σύλλογοι, σωματεία και ομάδες συμφερόντων δεν είναι ενταγμένα σε ένα διαρθρωμένο μαζικό κίνημα με το ίδιο πλαίσιο στόχων»)· τέλος, όλα φαίνεται να απολήγουν σε ένα κράτος αυταρχικό, που μοιράζει προνομίες αντί να διασφαλίζει ίσους όρους για όλους τους πολίτες, καθόσον αποτελεί τον τόπο σύγκλισης ενός δικτύου πελατειακών σχέσεων («Άλλοτε οι νόμοι ήσαν γενικοί και αφορούσαν το σύνολο των πολιτών. Σήμερα οι νόμοι που ρυθμίζουν ειδικά προβλήματα, θέματα μιας περιοχής, μιας ομάδας πολιτών ή μιας επιχείρησης αποτελούν τον κανόνα»), αδυνατεί να σχεδιάσει την ανάπτυξη, την τεχνολογία και την έρευνα –παραμένει, τελικά, όργανο του «κατεστημένου» και φορέας διαιώνισης της εξάρτησης⁵⁶.

⁵⁵ Κ. Σημίτης, *Η δομική αντιπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1979, σελ. 31-32, 86-88, 94-95.

⁵⁶ Κ. Σημίτης, *Η δομική...*, σελ. 19, 23, 27, 31-32, 94-95.

Το ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, ο λαός στην εξουσία

Στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '80, η Ελλάδα διέρχεται την οξύτερη φάση της κρίσης υπερσυσσώρευσης. Η κρίση είναι διαρκής και τα αποτελέσματά της εκτείνονται σε ολόκληρη την περίοδο που εξετάζουμε εδώ⁵⁷. Η κρίση παραγωγικότητας συνεχίζεται, ενώ ταυτόχρονα συνεχίζεται και η ανοδική πορεία του πραγματικού μισθού, ιδίως μεταξύ 1982 και 1985, οπότε το ΠΑΣΟΚ ακολουθεί μια κεϋνσιανού τύπου οικονομική πολιτική, με αύξηση των μισθών και της ζήτησης⁵⁸.

Η πολιτική, γενικότερα, του ΠΑΣΟΚ της πρώτης τετραετίας είναι αριστερόστροφη, ως αποτέλεσμα των αναμονών της εκλογικής του βάσης, των (έστω θολών) προγραμματικών του δεσμεύσεων, αλλά και της διακριτικής συνοδοιπορίας και κριτικής στήριξης από την πλευρά της Αριστεράς. Η συμπίεση της Αριστεράς είναι σημαντική, αν και το ΠΑΣΟΚ την τροφοδοτεί χωρίς ωστόσο να αφήνει διαύλους επιρροής της Αριστεράς στην άσκηση της εξουσίας. Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Βούλγαρης, η σχέση του ΠΑΣΟΚ με την Αριστερά θα μπορούσε να συνοψιστεί ως εξής: «Μαζί στους κοινωνικούς χώρους, μόνοι μας στον πολιτικό/κυβερνητικό»⁵⁹. Σε αυτό το πλαίσιο, πάντως, ενδημεί μια κρίσιμη διαφοροποίηση, ορισμένα από τα πολιτικά αποτελέσματα της οποίας θα φανούν αργότερα, στην εκσυγχρονιστική περίοδο: Σε πλήρη αντίθεση με τον ρητορικά δεδηλωμένο αντιευρωπαϊσμό του ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ εσωτερικού ήταν ήδη από καιρό το κόμμα που «νομιμοποιούσε» τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της Ελλάδας στον χώρο της Αριστεράς, εντασσόμενο στο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα.

Όπως και να 'χει, μέχρι και το 1985 φαίνεται να διατηρείται, εντός του τρικομματικού συστήματος, η δυναμική του διπολικού ανταγωνισμού μεταξύ Δεξιάς και αντιδεξιάς. Η δυναμική αυτή αποτυπώνεται ξεκάθαρα στις εκλογές του 1985, με το επιπλέον στοιχείο της έντονης όσμωσης και κινητικότητας ανάμεσα στους δύο σχηματισμούς (ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ) που ενοποιούνται στη βάση της απόλυτης απόρριψης της ΝΔ⁶⁰.

Παρά τις ευνοϊκές προϋποθέσεις, το ΠΑΣΟΚ γρήγορα θα γνωρίσει την ένταση ανάμεσα στις έμπρακτη πολιτική και τις προγραμματικές/ιδεολογικές δεσμεύσεις του. Από τη μία λοιπόν επιδιώκεται να γίνει εμφανής η «αλλαγή κλίματος», με πολιτικές

⁵⁷ Μεταξύ 1981 και 1994 ο μέσος όρος αύξησης του ΑΕΠ επιβραδύνεται ακόμη περισσότερο, πέφτοντας στο 0,8% το χρόνο, ενώ ο ρυθμός προόδου του ΑΕΠ κατά κεφαλή σχεδόν εκμηδενίζεται, πέφτοντας στο 0,2%. Μεταξύ 1974 και 1980 οι ρυθμοί ανόδου της βιομηχανίας σημείωσαν επιβράδυνση. Τη δεκαετία του '80 η βιομηχανία μπήκε σε φάση πλήρους στασιμότητας, που διήρκεσε μέχρι το 1998. Τέλος, η μεταποίηση ήταν (μαζί με τις δημόσιες επιχειρήσεις) ο τομέας του οποίου η κερδοφορία δέχθηκε τη μεγαλύτερη πίεση, με αποτέλεσμα να μειωθεί το ποσοστό της από άνω του 20% του ΑΕΠ, που ήταν το 1973, στο 12% το 2000. Παρομοίως, το αποτέλεσμα της καθήλωσης των ρυθμών ανάπτυξης του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα (μεταποίηση, ορυχεία, ενέργεια και κατασκευές) ήταν η πτώση του μεριδίου του στο ΑΕΠ: Στα μέσα της δεκαετίας του '70, το ποσοστό του αντιπροσώπευε περίπου το 1/3 του ΑΕΠ. Το 2000, το ποσοστό του τομέα είχε μειωθεί στο 22%. Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 70-71.

⁵⁸ Γ. Μηλιός, Ηλ. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση...*, σελ. 94-113 και Σ. Ρομπόλης, Π.-Λ. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες...», σελ. 455.

⁵⁹ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα...*, σελ. 120.

⁶⁰ Η. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», σε Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Χ. Λυριντζής-Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 203-208.

πρωτοβουλίες όπως η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, η νομοθεσία για την εξυγίανση της Δημόσιας Διοίκησης, η ψήφιση νόμου για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες, η καθιέρωση 40ωρου/5ήμερου, ο νόμος-πλαίσιο για τα ΑΕΙ, η θέσπιση του Κεντρικού Συμβουλίου Υγείας, η αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, ο «εκδημοκρατισμός» του συνεταιριστικού κινήματος κλπ. Από την άλλη όμως, το ΠΑΣΟΚ-κυβέρνηση έρχεται αντιμέτωπο με την «αρχή της πραγματικότητας», που επιβάλλει μια αναδιάταξη της σχέσης κυβερνητικής πολιτικής και ιδεολογίας και μια νέα νομιμοποιητική συνάρθρωσή τους. Έτσι, το «εδώ και τώρα» μεταφράζεται σε «πολυμέτωπο και πολύπλοκο» μακροχρόνιο αγώνα, η οικονομία «δεν μπορεί να νοείται» ως τομέας της «εσωτερικής πολιτικής» και μόνο, επισημαίνονται οι καταναγκασμοί του «διεθνούς περιβάλλοντος», η εξωτερική πολιτική γίνεται «πολυεπίπεδη» και ευέλικτη, ενώ σταδιακά η Ελλάδα, αν και παραμένει «χώρα της περιφέρειας», εμφανίζεται να μετέχει σε ένα «πολλαπλώς ενδιαφέρον και χρήσιμο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι»⁶¹. Εννοείται ότι αυτή η «υπέρβαση» των αρχών της 3ης του Σεπτεμβρίου, μέσα στη «συνέχεια» του κινήματος, δεν γίνεται χωρίς εθνικιστικές ή λαϊκιστικές εξάρσεις, χωρίς παλινωδίες σε γνώριμα ιδεολογικά θέματα. Είναι, ωστόσο, ευδιάκριτη μια κόκκινη γραμμή που συνδέει κομβικές στιγμές της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ. Μάλιστα, εισάγεται ένα στοιχείο που, με αρκετά παράδοξο τρόπο, προοικονομεί εξελίξεις της επόμενης δεκαετίας: Πολύ νωρίς, το περίφημο «τετράπτυχο» αναδιατυπώνεται ως εξής: «Εθνική ανεξαρτησία - εδαφική ακεραιότητα - εκδημοκρατισμός - εκσυγχρονισμός», όπου ο εκσυγχρονισμός νοείται ως απάντηση στην «οικονομική κρίση» της εποχής⁶².

Τον Οκτώβριο του 1985 η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εγκαταλείπει την «κεϋνσιανή» πολιτική της πρώτης τετραετίας της και υιοθετεί μια περιοριστική πολιτική (συμπίεση μισθών, λιτότητα). Η κυβέρνηση και ο νέος υπουργός Εθνικής Οικονομίας Κ. Σημίτης επεξεργάζονται το περίφημο Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα, που είχε δεδηλωμένο στόχο την μείωση του πληθωρισμού και του ελλείματος του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών μέσα από την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας. Πέραν αυτών, «οι μη ευθέως ομολογημένοι στόχοι ήταν η ενίσχυση της εξαιρετικά χαμηλής κερδοφορίας, η ενθάρρυνση των επενδύσεων και η αντιστροφή της κρίσιμης κατάστασης που αντιμετώπιζε ο βιομηχανικός τομέας [...] Ο στόχος της εξισορρόπησης του εξωτερικού ισοζυγίου επιτεύχθηκε. Ο στόχος για τον πληθωρισμό επιτεύχθηκε μόνο μερικώς... Η αποδοτικότητα του κεφαλαίου στις κερδοφόρες βιομηχανικές επιχειρήσεις βελτιώθηκε και το πρόβλημα των ζημιωγόνων μετριάσθηκε»⁶³.

Η νέα οικονομική πολιτική έφερε σε σύγκρουση την κυβέρνηση με τα συνδικάτα και με την ίδια τη συνδικαλιστική παράταξη του ΠΑΣΟΚ⁶⁴. Αν και εγκαταλείφθηκε μετά το 1987, οπότε η καθοδήγηση της οικονομίας ανατέθηκε στον Δ. Τσοβόλα, αν και δεν οδήγησε σε άμεση έξοδο από την κρίση, ωστόσο έθεσε τις βάσεις για το μέλλον: Με σημείο εκκίνησης το 1986-1987, όλες οι καμπύλες στα διαγράμματα ποσοτικών δεικτών της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα μεταβάλλονται. Μειώνεται το μερίδιο της εργασίας και αυξάνεται το μερίδιο των κερδών, σταθεροποιείται η εργασιακή πειθαρχία, ενώ την περίοδο 1986-1994 αυξάνεται η ταχύτητα υποκατάστασης εργασίας από κεφάλαιο, που σημαίνει αυξημένη ανεργία αλλά και αυξανόμενες οικονομίες στη χρήση σταθερού κεφαλαίου,

⁶¹ Για μια πιο λεπτομερή περιγραφή βλ. Α. Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος: Η στιγμή Ανδρέας Παπανδρέου, 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα, 2001, σελ. 203-237.

⁶² *Εξόρμηση*, 4/4/1982, αναφέρεται σε Α. Πανταζόπουλος, *Για το λαό...*, σελ. 211.

⁶³ Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 85.

⁶⁴ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα...*, σελ. 32-33.

που επιτρέπουν την εισαγωγή τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών⁶⁵. Ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής βιομηχανίας στρέφεται, μετά το 1986, προς την εκσυγχρονιστική επενδυτική προσπάθεια. Το τμήμα αυτό είναι το κατεξοχήν διεθνοποιημένο, η «μεγάλη» βιομηχανία.

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να επισημανθεί και κάτι ακόμα. Από το 1973 και έπειτα, η συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα συνδυάζεται με μια συνεχή διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών⁶⁶. Την τάση «διάβρωσης» της θέσης που κατείχε η βιομηχανία ως κινητήρια δύναμη του οικονομικού συστήματος και την ταυτόχρονη αύξηση του τριτογενούς τομέα σημειώνει ήδη το 1986 ο Τάσος Γιαννίτσης, ένας από τους βασικούς σχεδιαστές της μετέπειτα οικονομικής πολιτικής του εκσυγχρονισμού⁶⁷. Η προσέγγιση του Γιαννίτση είναι η αιχμή της μίας από τις δύο βασικές οικονομολογικές προσεγγίσεις που ασχολήθηκαν με την κρίση της ελληνικής βιομηχανίας στη δεκαετία του '80. Η πρώτη αναλυτική γραμμή, διατυπωμένη από συγγραφείς που είναι στελέχη του IOBE, και ως εκ τούτου πρόσκεινται στον ΣΕΒ (Παυλόπουλος, Οικονόμου, Παπαδάκης), είτε στελέχη της Τράπεζας της Ελλάδος (Ζολώτας, Παπαδήμος, Στουρνάρας αλλά και Αλογοσκούφης), ερμηνεύει τις δυσμενείς επιδόσεις της βιομηχανίας ως παρεπόμενο της ανόδου των μισθών, η οποία θεωρείται ότι προκάλεσε πτώση των κερδών των επιχειρήσεων και συνακόλουθα των επενδύσεων. Η άλλη γραμμή εκκινεί από την θέση του Γιαννίτση περί «διεΐσδυσης εισαγωγών»: Εδώ, ενοχοποιείται η βιομηχανική πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών, διότι διαμόρφωσε μια ρηχή και εύθραυστη βιομηχανική δομή, όπου η ανύπαρκτη προστασία στους κλάδους των εισροών οδήγησε στην υπονόμευσή τους, ενώ ο υπερπροστατευτισμός της ελαφριάς βιομηχανίας οδήγησε στην στρεβλή ανάπτυξή της. Η πρόταση αυτού του αναλυτικού ρεύματος (όπου κατατάσσονται οι Βαϊτσος, Λυμπεράκης, Μητσός αλλά και η ομάδα του Σταθεροποιητικού Προγράμματος Σημίτη 1986-1987, δηλαδή οι Σπράος, Γκαργκάνας, Θωμόπουλος) ήταν πολιτικές ενδυνάμωσης κρίσιμων κλάδων, ιδίως δηλαδή κλάδων έντασης νέων τεχνολογιών, εισροών κλπ⁶⁸.

Ο ίδιος ο Γιαννίτσης αναγνωρίζει την ίδια τάση κρίσης και σε άλλες χώρες, ιδιαίτερα στις βιομηχανικές, υποστηρίζοντας ωστόσο ότι η ομοιότητα μπορεί να είναι παραπλανητική, διότι «[στις βιομηχανικές χώρες] η αποβιομηχάνιση συνοδεύεται κατά κανόνα από την ενίσχυση ορισμένων τριτογενών δραστηριοτήτων, που όμως είναι συμπληρωματικές του δευτερογενούς τομέα (πληροφορική, ηλεκτρονική), και που τελικά τον ενισχύουν, ενώ αντίθετα σε χώρες σαν την Ελλάδα παρατηρείται ένα φαινόμενο οπισθοδρόμησης προς παραδοσιακές δραστηριότητες με περιορισμένη αναπτυξιακή διάσταση»⁶⁹. Στην Ελλάδα, επομένως, ο αναπροσανατολισμός στις παραδοσιακές βιομηχανίες με χαμηλή ή μέση τεχνολογία (τρόφιμα, υφαντουργία, ενδύματα, υλικά κατασκευών) συντελέστηκε σε βάρος των πιο σύγχρονων κλάδων (χημεία, μεταλλουργία), ενώ επιπλέον οι κλάδοι αυτοί βρίσκονταν σε κρίση στον διεθνή ανταγωνισμό. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο συγγραφέας συμπυκνώνει, κατά τη γνώμη μου, τρεις από τις βασικότερες σταθερές της

⁶⁵ Σ. Ρομπόλης, Π.-Α. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες...», σελ. 457.

⁶⁶ Οι υπηρεσίες αντιπροσωπεύουν το 50% του ΑΕΠ στα μέσα της δεκαετίας του '70, ενώ το 2000 πλησιάζουν το 70%. Βλ. Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 70-71.

⁶⁷ «Από το 1973 ως το 1983 η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται με μέσο ετήσιο ρυθμό 2,2% έναντι 3,5% για τις δραστηριότητες του τομέα των υπηρεσιών». Τ. Γιαννίτσης, «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», σελ. 247, σε *Η Ελλάδα σε εξέλιξη* (συλλογικό), Εξάντας, Αθήνα, 1986 – επιλογή κειμένων από το περιοδικό *Les temps modernes*, τχ. 473.

⁶⁸ Βλ. Θ. Πελαγίδης, *Η διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας: Ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Εξάντας, Αθήνα, 1997, ιδίως σελ. 129-130. Εδώ και σχετική βιβλιογραφία των δύο ρευμάτων.

⁶⁹ Τ. Γιαννίτσης, «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», σελ. 248.

εκσυγχρονιστικής πολιτικής: «εθνικά ανεξάρτητες» παραγωγικές δυνάμεις, εισαγωγή νέων τεχνολογιών και νέος ρόλος του κράτους σε αυτό το πλαίσιο:

Στην περίπτωση της Ελλάδας βρισκόμαστε μπροστά σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα των αδυναμιών του μοντέλου εξαρτημένης ανάπτυξης, στα πλαίσια του οποίου δεν υιοθετήθηκε καμία πολιτική που να επιτρέπει στις εθνικές παραγωγικές δυνάμεις να αντικαταστήσουν προοδευτικά τα ξένα κεφάλαια στο ρόλο τους ως καθοριστικού παράγοντα της εκβιομηχάνισης [...] Απέναντι σε αυτήν την πραγματικότητα, δύο στοιχεία αποκτούν στρατηγική σημασία: ο ρόλος του Κράτους και η τεχνολογία. Της δεύτερης, γιατί αποτελεί το στοιχείο με βάση το οποίο η βιομηχανία μπορεί να στηρίξει το πέρασμά της σε εναλλακτικούς τρόπους ρύθμισης της διαδικασίας συσσώρευσης [...] Τα ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο των κοινωνικών συγκρούσεων, η σημασία του τρόπου συσσώρευσης και των εργασιακών σχέσεων, της τεχνολογίας, του τρόπου ενσωμάτωσης στην παγκόσμια αγορά, αποκαλύπτουν τον διαρθρωτικό χαρακτήρα των προβλημάτων. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν ταυτόχρονα το πεδίο και τα όρια της δραστηριότητας του Κράτους. Αλλά η αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας αφορά και την ανάγκη ενός νέου τύπου σχέσεων ανάμεσα στο Κράτος και την οικονομία⁷⁰.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, το Σταθεροποιητικό Πρόγραμμα του 1986-1987 υπήρξε ταυτόχρονα η πρώτη κυβερνητική εφαρμογή βασικών κατευθύνσεων του εκσυγχρονιστικού ρεύματος, πρόγευση του εκσυγχρονιστικού μέλλοντος της επόμενης δεκαετίας, αλλά και το κομβικό σημείο χωρίς επιστροφή από το οποίο εκκινεί η εφαρμογή, στην Ελλάδα, οικονομικής πολιτικής με (νεο)φιλελεύθερη έμπνευση. Η ομάδα του Προγράμματος αποτύπωσε της στοχεύσεις, τις επιτυχίες και ελλείψεις του σε έναν συλλογικό τόμο [Ν. Γκαργκάνας, Τ. Θωμόπουλος, Κ. Σημίτης, Γ. Σπράος, *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, Αθήνα, 1989]. Εκεί, ο Κ. Σημίτης διατυπώνει την πολιτική, και όχι τεχνική, θέση ότι το Πρόγραμμα επέδρασε και στις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις, καθώς οδήγησε την κοινωνία – αλλά και τον «προοδευτικό χώρο» – σε μια «αναγκαία προσαρμογή»: Στη συνειδητοποίηση ότι «οι πολιτικοί και οικονομικοί χειρισμοί πρέπει να είναι σύμφωνοι με το δοσμένο γενικότερο πλαίσιο γιατί αλλιώς οδηγούν σε αδιέξοδα» και ότι «η πολιτική πρέπει να συμβιβάζεται με τις νομοτέλειες της μεικτής οικονομίας»⁷¹. Διατυπώνει δηλαδή την αναγκαιότητα ευθυγράμμισης της πολιτικής με ένα βασικά οικονομικό πρόγραμμα, το οποίο, όμως, κατά μία άλλη ανάγνωση, αποτελεί την «ισχυρή διατύπωση περί σταθεροποιητικής πολιτικής σύμφωνης με τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις της εποχής»⁷². Οι θέσεις αυτές προέκυψαν ως απάντηση στην οικονομική κρίση του '70, επιδιώκοντας την οικονομική σταθεροποίηση μέσω μιας αναδιανομής σε βάρος των μισθών, σε συνδυασμό με περιοριστική νομισματική και δημοσιονομική πολιτική προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα ελλείμματα (δημοσιονομικό και ισοζυγίου πληρωμών) και ο πληθωρισμός μέσα από την περικοπή των πραγματικών μισθών και των δημοσίων δαπανών, με ταυτόχρονο περιορισμό της προσφοράς χρήματος και της αύξησης των επιτοκίων. Περαιτέρω, υπαγόρευαν διαρθρωτικές αλλαγές: Απελευθέρωση των αγορών που θα ζωογονούσε την ανταγωνιστικότητα, θα προκαλούσε νέους κύκλους επενδύσεων και θα αναθέρμανε την προσφορά αγαθών και υπηρεσιών· μαζικές ιδιωτικοποιήσεις στις

⁷⁰ Τ. Γιαννίτσης, «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», σελ. 261-264.

⁷¹ Κ. Σημίτης, «Μια πρώτη εκτίμηση», σε Ν. Γκαργκάνας, Τ. Θωμόπουλος, Κ. Σημίτης, Γ. Σπράος, *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, Αθήνα, 1989, σελ. 27.

⁷² Γ. Σταθάκης, «Οικονομικός φιλελευθερισμός και το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002, σελ. 171-172.

τράπεζες, την ενέργεια, τις μεταφορές, τις τηλεπικοινωνίες και περιορισμό ή μερική ιδιωτικοποίηση του κοινωνικού κράτους (υγεία, εκπαίδευση) ως νέα πεδία δραστηριοποίησης των (διεθνών) επιχειρήσεων⁷³.

Επιστρέφοντας, τώρα, στο γενικότερο πλαίσιο, ας υπενθυμιστεί εν παρόδω ότι η συγκυρία του 1985 μπορεί να θεωρηθεί σημείο τομής, για πολλούς ακόμη λόγους, που αφορούν όχι μόνο την εσωτερική αλλά και τη διεθνή συγκυρία. Είναι η ίδια χρονιά που ο Μ. Γκορμπατσώφ αναλαμβάνει τα ηνία του ΚΚΣΕ. Είναι η αρχή της ύφεσης στις σχέσεις ΗΠΑ-ΕΣΣΔ, η αφετηρία της περεστρόικα και της γκλάσνοστ, και ταυτόχρονα ο τελευταίος σταθμός ενός μεγάλου ιστορικού κύκλου. Την ίδια χρονιά, με την «Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη», επιταχύνεται η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με στόχο την καθιέρωση της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς το 1992.

Το ΠΑΣΟΚ, κινούμενο πια με σχετική σταθερότητα «εντός πλαισίου», παρακολουθεί τις εξελίξεις, ευθυγραμμίζεται και αναγκαστικά αναπροσαρμόζει τις ιδεολογικές-προγραμματικές του ορίζουσες. Η πιο εντυπωσιακή στιγμή της διαδικασίας αποτυπώνεται στην 22η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής (29-30 Μαΐου 1987). Είναι εδώ που το ΠΑΣΟΚ διακηρύσσει ότι υιοθετεί την ευρωπαϊκή προοπτική και την ΕΟΚ ως πλαίσιο εθνικής στρατηγικής· δηλώνει ότι αποδέχεται τον ιστορικό ρόλο να οδηγήσει τη χώρα στον στόχο του 1992· κι ακόμη περισσότερο, θέτει στο επίκεντρο «το αίτημα του εκσυγχρονισμού της χώρας και του παραγωγικού δυναμικού [...] την αναγκαιότητα και χρησιμότητα της αγοράς και της ανταγωνιστικότητας στο πλαίσιο μιας μεικτής οικονομίας»⁷⁴. Στην ίδια συγκυρία, ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ θα μιλάει για την «επανάσταση των νέων τεχνολογιών» που αναδιατάσσει τον «διεθνή καταμερισμό εργασίας», και στο Οικονομικό Φόρουμ του Νταβός (Φεβρουάριος 1987) θα προσκαλεί ξένους επενδυτές στην Ελλάδα με τα εξής εγκάρδια λόγια: «Είμεθα έτοιμοι με ευρύτητα πνεύματος και ανοικτή καρδιά να υποδεχθούμε στη χώρα μας τα εμπορικά και τεχνικά επιτεύγματα άλλων [...] Η απουσία μισαλλοδοξίας οποιουδήποτε είδους και η κοσμοπολίτικη στάση των σύγχρονων Ελλήνων αποτελεί εγγύηση ότι, όσο εξαρτάται από μας, καμιά παράλογη ή ξεπερασμένη ιδεολογία δεν θα παρεμποδίσει την οικονομική συνεργασία»⁷⁵. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, αν στο συγκεκριμένο χωρίο αντικατασταθεί η διατύπωση «ξεπερασμένη ιδεολογία» με συγκεκριμένες λέξεις, όπως «λαϊκισμός», «εθνικισμός» ή, οριακά, «σοσιαλισμός», γίνεται σαφές ότι την αποστροφή αυτή του λόγου του Ανδρέα Παπανδρέου θα μπορούσε να προσυπογράψει με άνεση η μετέπειτα εκσυγχρονιστική πτέρυγα.

Εν τω μεταξύ, στην πολιτική σκηνή, μεταξύ 1985 και 1989, επισυμβαίνουν σημαντικές μετατοπίσεις, με βασικότερη ίσως την εξάντληση της διχοτομίας Δεξιά-αντιδεξιά. Η ΝΔ, υπό τη νέα ηγεσία του Κ. Μητσοτάκη, φαίνεται να αποκτά σοβαρά ερείσματα στον χώρο του Κέντρου⁷⁶, ενώ αντίστοιχα το ΠΑΣΟΚ επιχειρεί να σταθεροποιήσει την ηγεμονία του στο Κέντρο και να εμβαθύνει τη διεξόδυσή του στις τάξεις της Αριστεράς. Καθώς το ΠΑΣΟΚ, μετά το 1985, κερδίζει από τα αριστερά του ό,τι χάνει από τα δεξιά του, τα δύο ΚΚ αφίστανται από το αντιδεξιό μέτωπο –που κρατάει από τις αρχές του '60– και αρχίζουν να τηρούν ίσες αποστάσεις τόσο από τη

⁷³ Γ. Σταθάκης, «Οικονομικός φιλελευθερισμός...», σελ. 171 επ.

⁷⁴ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα...*, σελ. 331 επ.

⁷⁵ Αναφ. σε Α. Πανταζόπουλος, *Για το λαό...*, σελ. 233-235.

⁷⁶ Ηλίας Κατσούλης, «Το “παγιομένο” κομματικό σύστημα στη μεταβατική κοινωνία: Εξελίξεις, προοπτικές», σε Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Χ. Λυριντζής-Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990, σελ. 40.

ΝΔ όσο και από το ΠΑΣΟΚ⁷⁷, ώσπου, το 1989 πλέον, δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου κομματικές συγγένειες μεταξύ του ΠΑΣΟΚ και του ενιαίου Συνασπισμού που έχουν συμπήξει το ΚΚΕ και η ΕΑΡ⁷⁸.

Το μάλλον θλιβερό διάστημα της λαϊκιστικής παρόξυνσης και της διάχυτης σκανδαλολογίας (1987-1989) δρα καταλυτικά για τις μεταλλαγές του πολιτικού σκηνικού. Ο ενιαίος Συνασπισμός καθίσταται ισχυρός τρίτος πόλος, καθώς η παρατεταμένη κρίση αναδεικνύει σε κομβικά ζητήματα την «κάθαρση», το «πολιτικό ήθος και ύφος», τον «εκσυγχρονισμό», θέματα που ενσωματώνει προνομιακά ο νέος πόλος, αποκτώντας έτσι δυνατότητες εκπροσώπησης ευρύτερων στρωμάτων και απεύθυνσης στο «κεντρογενές και μετριοπαθές τμήμα» της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ⁷⁹.

Το δε ΠΑΣΟΚ βρίσκεται αντιμέτωπο με μια αποσύνδεση από παραδοσιακά κομμάτια του εκλογικού του ακροατηρίου. Η σχετικά ομοιογενής, πολυσυλλεκτική, διαταξική συμμαχία που στήριξε το κίνημα στις εκλογές του 1981 έχει διαρραγεί –με τρόπο εκρηκτικό δε από τις αρχές της δεύτερης τετραετίας, και ιδίως με την εφαρμογή του Σταθεροποιητικού Προγράμματος. Στις λαϊκές και εργατικές περιοχές οι απώλειες του ΠΑΣΟΚ είναι μικρές, καθώς αναπληρώνονται και από τις προσβάσεις που αποκτά στην εκλογική βάση της κομμουνιστικής Αριστεράς. Το καθοριστικό στοιχείο, όμως, είναι η πλήρης διάρρηξη των δεσμών με τα μεσαία και ανώτερα στρώματα, καθώς και οι σημαντικές απώλειες (της τάξης του 25%) στις μικροαστικές περιοχές⁸⁰. Ο κοινωνικός συνασπισμός που είχε συμπήξει το ΠΑΣΟΚ το 1981 δεν υπάρχει πια: έχουν αποσύρει την υποστήριξή τους προς το Κίνημα όχι μόνο τα ανώτερα στρώματα (που έχουν ειδικό βάρος) αλλά και το προνομιακό πασοκικό υποκείμενο, τα (νέα) μικροαστικά στρώματα, που σιγά σιγά στρέφουν το βλέμμα προς άλλους φορείς εξουσίας για την επόμενη ημέρα.

Ας σημειωθούν σχετικά εδώ μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία που κομίζουν οι έρευνες πολιτικής κουλτούρας που διεξάγει το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80⁸¹. Το πρώτο μοιάζει εκ πρώτης όψεως να αναπτύσσεται στα όρια της φορτισμένης συγκυρίας του '89: Οι έρευνες αποτυπώνουν ενδείξεις μιας αύξουσας απarέσκειας των πολιτών για την πολιτική («μπερδεμένη», «βρώμικη») και για τους πολιτικούς («δεν ενδιαφέρονται τι σκεπτόμαστε», «κοιτάζουν τα προσωπικά τους συμφέροντα», είναι «διεφθαρμένοι»), μαζί με μια τάση απαξίωσης των κομμάτων με το αιτιολογικό ότι «είναι όλα ίδια»⁸². Ωστόσο, πρόκειται μάλλον για την ελληνική εκδοχή της κρίσης αντιπροσώπευσης, για την αιφνίδια απομάγευση της λεγόμενης μεταπολιτευτικής «υπερπολιτικοποίησης», ομού με μια αποφόρτιση των ισχυρών ιδεολογικών δεσμεύσεων, που καρποφόρησε μέσα στη μήτρα της πολυεπίπεδης κρίσης της περιόδου 1986-1989 και θα συνεχίσει να

⁷⁷ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα...*, σελ. 271.

⁷⁸ Η. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», σελ. 212-214.

⁷⁹ Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή...», σελ. 180-181.

⁸⁰ Η. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή...», σελ. 220 επ.

⁸¹ Η πρώτη διεξάγεται τον Μάιο του 1985, βλ. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ. 69Α, 1988. Η δεύτερη σειρά ερευνών διεξάγεται μεταξύ 1988 και 1990, βλ. Γ. Βούλγαρης, «Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της Αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989», σε Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Χ. Λυριντζής-Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990 και Π. Καφετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα», σε Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995.

⁸² Το αθροιστικό ποσοστό όσων δηλώνουν «διαφωνώ απόλυτα/μάλλον διαφωνώ» με τη διατύπωση «τα κόμματα είναι όλα ίδια» πέφτει δραματικά: το 1985 είναι 52,1%, το 1989 είναι 35,3% και το 1990 34,4%. Βλ. Π. Καφετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα», σελ. 245 πίνακας 3 και σελ. 227-232.

αναπαράγεται στη δεκαετία του '90, πολύ συχνά με τους όρους της γέννησής της: ηθικούς, αν όχι ηθικολογικούς⁸³.

Το δεύτερο εύρημα είναι η αποτύπωση ευρύτερων τάσεων που αναπτύχθηκαν στην ελληνική κοινωνία κατά τη δεκαετία του '80, σε στενή συνάφεια με τη διεθνή συγκυρία. Έτσι, αποτυπώνεται μια ενίσχυση της φιλοευρωπαϊκής συνιστώσας στην εκλογική βάση της Αριστεράς, ταυτόχρονα με μια εξάντληση της προσήλωσης στην ΕΣΣΔ (όσο ακόμη υπήρχε βέβαια) και στην παραδοσιακή «αντιιμπεριαλιστική» κουλτούρα, καθώς και ένα αυξημένο βάρος της Ευρώπης ως νέο διεθνές σημείο αναφοράς. Ταυτόχρονα, στις συλλογικές αξιοδοτήσεις μοιάζει να υποχωρούν έννοιες όπως το κράτος, το συλλογικό, η εθνική αυτοδυναμία, και να ενσχύονται άλλες, όπως η ιδιωτική πρωτοβουλία, το ατομικό κλπ⁸⁴ – η παγκόσμια ιδεολογική ηγεμονία του (νεο)φιλελευθερισμού και του συντηρητισμού δεν θα μπορούσε να αφήσει αλώβητη την ελληνική κοινωνία.

Σε κάθε περίπτωση, καθώς η Ελλάδα αφήνει τη δεκαετία του '80 και μπαίνοντας στην δεκαετία του '90, η οικονομική κατάσταση, όπως και η πολιτική, είναι μάλλον μεταβατική και ασταθής, αν συνυπολογιστεί ότι η τομή του Σταθεροποιητικού Προγράμματος έμεινε μάλλον εκκρεμής. Την κατάσταση αποτυπώνει ευκρινώς ένας ευαίσθητος –όσο και μεροληπτικός, εννοείται– δείκτης των μετασχηματισμών αυτών, ο Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, στην ετήσια έκθεσή του για το έτος 1989. Εδώ επισημαίνονται, σχετικά με τις χώρες του ΟΟΣΑ εν γένει, ως «ενθαρρυντικά» στοιχεία «η ολοκλήρωση των αγορών, η αύξηση της επενδυτικής δραστηριότητας σε παραγωγικούς τομείς, η εισαγωγή νέων τεχνολογιών, η βελτίωση της παραγωγικότητας του εργατικού δυναμικού». Για την Ελλάδα ειδικότερα, όμως, υποδεικνύεται ότι «οι πρωτογενείς πηγές νέων εσωτερικών κεφαλαίων, δηλαδή τα καθαρά κέρδη και το ποσοστό παρακράτησής τους, στο σύνολο της βιομηχανίας ανεκόπησαν και η πορεία τους προς την ανάκαμψη που είχε σημειωθεί στην προηγούμενη διετία, αντεστράφη το 1988, με τάσεις επανόδου στα αρνητικά αποτελέσματα της περιόδου 1982-1985. Τα αίτια της χειροτέρευσης δεν είναι βέβαια ίδια με εκείνα της περιόδου πριν το 1986. Βασική αιτία των διογκούμενων ζημιών στην περίοδο εκείνη ήταν η πολιτική τιμών και εισοδημάτων, και ειδικότερα ο συνδυασμός αφενός διοικητικών ελέγχων επί των τιμών και αφετέρου πολιτικής αύξησης μισθών ανεξάρτητα από κριτήρια παραγωγικότητας... [Αντίθετα, το 1989] η άνοδος των αμοιβών πέραν της παραγωγικότητας και η άνοδος των επιτοκίων έχουν αυξήσει σημαντικά το μέσο κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος. Η πλήρης μεταφορά των αυξήσεων αυτών στις τιμές δεν είναι εφικτή...»⁸⁵.

⁸³ Καθότι η μαζική αμφισβήτηση της πολιτικής και των πολιτικών διήλθε από μια κυρίως ηθική «εκκένωση», βλ. Ν. Δεμερτζής, Π. Καφετζής, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, σελ. 193-197.

⁸⁴ Γ. Βούλγαρης, «Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989», σελ. 266-267 και Γ. Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα, 1974-2004», σε *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος 10ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 32.

⁸⁵ Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το 1989*, Αθήνα, 1990, σελ. 13 και 51-52.

Η δεκαετία του '90: Νέα (;) συγκυρία, νέα (;) καθήκοντα

Η δεκαετία του '90 εγκαινιάζεται με τον πιο θαυματικό τρόπο: την κατάρρευση των καθεστώτων του ανατολικού μπλοκ και τον «θρίαμβο» του δυτικού δημοκρατικού μοντέλου. Με την εξέλιξη αυτή ο ένας πόλος του διπολισμού καταρρέει, χωρίς ωστόσο να δίνει τη θέση του σε έναν αυστηρά μονοπολικό κόσμο. Η κατάρρευση αποκαλύπτει ταυτόχρονα μια κρίση ηγεμονίας. Για την ακρίβεια, αποκαλύπτει μια κρίση της (οικονομικής τουλάχιστον) ηγεμονίας εκείνου του κοινωνικού σχηματισμού που βρίσκεται στην κορυφή της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας: των ΗΠΑ. Ο αμερικανικός καπιταλισμός διέρχεται κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, κρίση παραγωγικότητας και παραγωγής σχετικής υπεραξίας, δεν έχει ξεπεράσει δηλαδή τα αποτελέσματα της κρίσης που άρχισε το '70. Μάλιστα, καθ' όλη τη δεκαετία του '80 το αμερικανικό έλλειμμα τρεχουσών συναλλαγών φτάνει στο ιστορικό υψηλό του, και δη με τρόπο «συμμετρικό» προς τα πλεονάσματα της Γερμανίας και της Ιαπωνίας. Έτσι, η ηγεμονία των ΗΠΑ στο διεθνές νομισματικό και χρηματιστικό σύστημα αμφισβητείται, χωρίς ωστόσο οι ανερχόμενες δυνάμεις (Γερμανία και Ιαπωνία) να μπορούν να αναλάβουν ηγετικό ρόλο⁸⁶. Η Γερμανία, πάντως, έχει πια εδραιωθεί ως η παραγωγική «ατμομηχανή» του ανερχόμενου πόλου της Ευρώπης, η οποία οδεύει προς την οικονομική της ολοκλήρωση, αμφισβητώντας την ηγεμονία των ΗΠΑ.

Παράλληλα, όμως, είναι σε αυτή την ιστορική συγκυρία που αποκρυσταλλώνονται διαδικασίες μετασχηματισμού του παγκόσμιου καπιταλιστικού, ιμπεριαλιστικού συστήματος, στη νέα φάση στην οποία έχει εισέλθει από το '70. Καθώς έχει δείξει ο Λένιν, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν μπορεί να υπάρξει παρά μόνο διευρύνοντας τις ομόλογες σχέσεις παραγωγής και επεκτείνοντας τα όριά του. Όταν, τον 20ό αιώνα, εγκαινιάζεται το ιμπεριαλιστικό του στάδιο, σημαίνει την υπεροχή της εξαγωγής κεφαλαίων έναντι της απλής εξαγωγής εμπορευμάτων, την κυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου⁸⁷. Η ιμπεριαλιστική αλυσίδα εμπεριέχει καταστατικά αντιφάσεις μεταξύ των μητροπόλεων της αλλά και την άνιση ανάπτυξη ανάμεσα στις μητροπόλεις αυτές και τους κυριαρχούμενους κοινωνικούς σχηματισμούς. Από το κομβικό σημείο του '70, ο τρόπος παραγωγής των μητροπόλεων αναπαράγεται εκτεταμένα στο εσωτερικό των κυριαρχούμενων σχηματισμών⁸⁸, ταυτόχρονα όμως επεκτείνεται σε πεδία που ως τότε δεν είχαν εμπορευματοποιηθεί⁸⁹: Αναδύονται νέοι τομείς παραγωγής, νέοι τρόποι παροχής οικονομικών υπηρεσιών, νέες αγορές και «εξαιρετικά εντατικοποιημένα επίπεδα εμπορικής, τεχνολογικής και οργανωτικής καινοτομίας»⁹⁰. Η αυξημένη ευελιξία και η κινητικότητα θα είναι στο εξής δύο όροι που θα προσδιορίζουν και την παραγωγή αλλά και την συσσώρευση και κίνηση του κεφαλαίου. Η λεγόμενη «παγκοσμιοποίηση» (σε άλλες ορολογίες, το στάδιο του μεταφορντικού ή ύστερου καπιταλισμού) θα είναι μάλλον η αποκρυστάλλωση της διαδικασίας επέκτασης του ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού, μέσα από την διεθνοποίηση της κεφαλαιακής

⁸⁶ Γ. Μηλιός, Ηλ. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση...*, σελ. 175-183.

⁸⁷ Β. Λένιν, *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986.

⁸⁸ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα, [1974] 2001, σελ. 51-58.

⁸⁹ Κατά το σχήμα του Ερνέστ Μαντέλ [Ernest Mandel, *Late capitalism*, Λονδίνο, 1978].

⁹⁰ David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Καίμπριτζ MA & Οξφόρδη, 1990, σελ. 147-150.

κινητικότητα, την ολοκλήρωση των επιχειρησιακών πρακτικών και οικονομικών λειτουργιών (όπως η έρευνα και τεχνολογία) σε παγκόσμια κλίμακα, την αύξηση των επιχειρηματικών συγχωνεύσεων κλπ⁹¹.

Σε αυτό το περιβάλλον κινείται αναγκαστικά και ο ελληνικός καπιταλισμός, ιδίως το κυρίαρχο, από τη μεταπολίτευση, σκέλος του, δηλαδή η μετεξελισσόμενη ενδογενής αστική τάξη. Αναζητά δρόμους ανανέωσης και εξόδου από την παρατεταμένη κρίση, επιχειρεί να συντονιστεί με τις νέες παραγωγικές δομές και τις τροπικότητες της ευέλικτης συσσώρευσης, ενώ ταυτόχρονα επεκτείνεται, ανοίγεται και διεθνοποιείται. Αυτή η διεθνοποίηση επισυμβαίνει στο έδαφος της ενδοϊμπεριαλιστικής σύγκρουσης ΗΠΑ-Ευρώπης, που εκτυλίσσεται ήδη από το '70. Από την ίδια περίοδο, όπως είδαμε, η κυρίαρχη ελληνική αστική τάξη έχει κάνει μια στρατηγική επιλογή, την οποία θα ακολουθήσει με σθένος και σταθερότητα σε ολόκληρη τη δεκαετία του '90: κρατώντας αποστάσεις από τις ΗΠΑ και επιβιβάζομενη στο ευρωπαϊκό άρμα, επιλέγοντας υπέρ της «ολοκλήρωσης των ευρωπαϊκών αγορών»⁹² και προσδιορίζοντας, έτσι, σημαντικά τις «εθνικές» στρατηγικές της χώρας στα επόμενα χρόνια.

⁹¹ Σπ. Σακελλαρόπουλος, *Η μυθολογία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης*, Τετράδια Εργασίας αρ. 41, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2000, σελ. 3-4.

⁹² Βλ. εντελώς ενδεικτικά: Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το 1989*, σελ. 13.

Η ελληνική συγκυρία του '90

Στο μεταξύ, στην Ελλάδα, η ΝΔ σχηματίζει κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 1990. Στις 11 Μαρτίου του 1991 αρχίζει στο Ειδικό Δικαστήριο η δίκη για το σκάνδαλο Κοσκωτά, που θα λήξει τον Γενάρη του 1992 με την αθώωση του Παπανδρέου. Τον Δεκέμβρη του 1991, στη Σύνοδο Κορυφής της ΕΟΚ στο Μάαστριχτ της Ολλανδίας, υπογράφεται συνθήκη για κοινό νόμισμα και κοινή αμυντική, εξωτερική και κοινωνική πολιτική ως τα τέλη του 1999. Η Ελλάδα εντάσσεται στη Δυτικοευρωπαϊκή Ένωση. ΝΔ και ΠΑΣΟΚ κυρώνουν στη Βουλή τη Συνθήκη τον Ιούλιο του 1992.

Το πολιτικό σκηνικό αναδιατάσσεται. Η μονόδρομη φιλελεύθερη πολιτική της ΝΔ δεν βρίσκει κοινωνικά ερείσματα και συναντά έντονες αντιδράσεις (ιδίως με το νομοσχέδιο για την ιδιωτικοποίηση της ΕΑΣ, τον Αύγουστο του 1992). Ο Αντώνης Σαμαράς απομακρύνεται από το Υπουργείο Εξωτερικών και ιδρύει την Πολιτική Άνοιξη. Στο ΚΚΕ επικρατεί η συντηρητική πτέρυγα, εκλέγεται Γραμματέας η Αλέκα Παπαρήγα (Φεβρουάριος 1991) και τον Ιούνιο του 1991 το ΚΚΕ αποχωρεί από τον Συνασπισμό. Με τις εκλογές του Οκτώβρη του 1993 το ΠΑΣΟΚ ξανάρχεται στην εξουσία, υπό τον «αποκαθαρμένο» Ανδρέα Παπανδρέου. Ο Μιλτιάδης Έβερτ διαδέχεται τον Μητσοτάκη στην ηγεσία της ΝΔ, ενώ έκτακτο συνέδριο του Συνασπισμού εκλέγει πρόεδρο την Μαρία Δαμανάκη.

Η νέα κυβερνητική πορεία του ΠΑΣΟΚ φαίνεται να παλινδρομεί ανάμεσα στη συνέχιση της προσπάθειας να οδηγήσει τη χώρα σε μια «κανονική» ευρωπαϊκή προοπτική (στη Σύνοδο Κορυφής της Κέρκυρας αποφασίζεται ότι η Κύπρος θα είναι από τις χώρες που θα ενταχθούν στην ΕΕ κατά την επόμενη διεύρυνσή της) και σε εθνικιστικές εξάρσεις (συλλαλητήρια για το «Μακεδονικό», εμπάργκο στην ΠΓΔΜ, παραπομπή της Ελλάδας στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, casus belli της Τουρκίας σε ενδεχόμενη επέκταση των ελληνικών χωρικών υδάτων στα 12 μίλια). Ταυτόχρονα αναφύεται και εσωτερική κρίση στο ΠΑΣΟΚ, καθώς ο Παπανδρέου φαίνεται ότι οδεύει προς το βιολογικό και πολιτικό του τέλος.

Η κληρονομιά του κόμματος έρχεται πάλι στην επιφάνεια: Η οργανωτική συγκρότηση του (λαϊκιστικού) κόμματος, έντονα αρθρωμένη γύρω από το πρόσωπο του ηγέτη και των συν αυτώ και με ισχνά ενδιάμεσα αντιπροσωπευτικά στρώματα, φέρνει το ΠΑΣΟΚ μπροστά σε ένα δυσαναπλήρωτο κενό. Η διάδοχη κατάσταση θα καθοριστεί μέσα από έναν συσχετισμό δυνάμεων που εξαρτάται μάλλον από τις τακτικές κινήσεις διαφόρων ομάδων και όχι τόσο από την εσωκομματική διαδικασία. Στις 11 Οκτωβρίου 1995 η ένταση αποκρυσταλλώνεται θεαματικά, με την ανοιχτή αντιπαράθεση, στη σύνοδο της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, της «ομάδας των τεσσάρων» (Κ. Σημίτης, Θ. Πάγκαλος, Βάσω Παπανδρέου, Π. Αυγερινός) με τον Παπανδρέου. Λίγες μέρες αργότερα ο Παπανδρέου εισάγεται στο Ωνάσειο. Ο Δ. Τσοβόλας καταγγέλλει «δεξιά στροφή» του κόμματος, αποχωρεί και ιδρύει το ΔΗΚΚΙ. Στις 15 Ιανουαρίου 1996 ο Παπανδρέου παραιτείται από πρωθυπουργός· συγκαλείται η ΚΕ του ΠΑΣΟΚ και εκλέγει τον Σημίτη ως πρωθυπουργό· ακολουθεί η κρίση στα Ίμια, ο θάνατος του Παπανδρέου και τον Ιούνιο το Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ εκλέγει πρόεδρο του κόμματος τον Σημίτη. Στις πρόωρες εκλογές που ακολουθούν (22 Σεπτεμβρίου) το ΠΑΣΟΚ σχηματίζει αυτοδύναμη κυβέρνηση, με ποσοστό 41,49% και 162 έδρες (έναντι 32,12% και 108 έδρες της ΝΔ), παρότι το ΔΗΚΚΙ αποσπά ένα σημαντικό 4,45%, που προέρχεται κυρίως από ψηφοφόρους του «παραδοσιακού ΠΑΣΟΚ».

Η διάδοχη κατάσταση στο ΠΑΣΟΚ δεν δρομολογήθηκε χωρίς προστριβές. Είναι αλήθεια ότι η εκσυγχρονιστική και φιλοευρωπαϊκή τάση, της οποίας εδώ και χρόνια ήταν βασικός εκφραστής ο Κώστας Σημίτης, διέθετε σχετικά μικρή ισχύ στον κομματικό μηχανισμό. Είναι επίσης γεγονός ότι τα λεγόμενα «ιστορικά στελέχη» του ΠΑΣΟΚ, που βρίσκονταν επί χρόνια στον πυρήνα της ηγετικής ομάδας του κόμματος με προσωπικούς δεσμούς, στρατηγικές και μηχανισμούς, κάθε άλλο παρά πρόθυμα ήταν να παραχωρήσουν την ηγεσία του κινήματος στην εκσυγχρονιστική τάση και αντιστάθηκαν σθεναρά σε κάθε απόπειρα αλλοίωσης της εσωκομματικής ιεραρχίας (αν όχι επετηρίδας).

Ωστόσο, οι «εκσυγχρονιστές» λειτούργησαν ως συμπαγής ομάδα (παρά τις οπωσδήποτε έντονες εσωτερικές διαφοροποιήσεις της) και κατάφεραν να ελέγξουν τελικά το κόμμα. Καταρχάς επειδή κατάφεραν να οργανώσουν έναν ισχυρό μηχανισμό εντός του κόμματος (με κινητήριο μοχλό τον «κομματικό» Θ. Τσουκάτο). Επίσης, διότι το ΠΑΣΟΚ παρέμενε κόμμα εξουσίας, και επομένως λειτούργησαν τα αντανakλαστικά επιβιώσής του –διατηρήθηκε η ενότητα, πληρώθηκε το κενό, και μάλιστα με τον μόνο ίσως τρόπο που έδινε ελπίδες για νέα εκλογική νίκη, για την εξασφάλιση της συνέχειας όσον αφορά την πρόσδεση του κόμματος στην κρατική εξουσία⁹³. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι μερίδα στελεχών που στοιχιζόταν πίσω από τον Σημίτη διατύπωσε ανοιχτά στο 4ο Συνέδριο (1996) το αίτημα οργανωτικής ανασυγκρότησης του κόμματος, προφανώς σε μια προσπάθεια ανανέωσης που θα αποτύπωνε –και οργανωτικά– τους νέους συσχετισμούς μέσα στο κόμμα⁹⁴. Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της «εκσυγχρονιστικής περιόδου», ουδέποτε πραγματοποιήθηκε ριζική οργανωτική ανασυγκρότηση του κομματικού φορέα. Η εκσυγχρονιστική πτέρυγα, αν και μέχρι την επικράτησή της δεν έπαυε να καταγγέλλει τον «φεουδαλικό» τρόπο συγκρότησης του λαϊκιστικού ΠΑΣΟΚ, έλεγξε το κόμμα με παρόμοιους μηχανισμούς και δεν προχώρησε σε καμία απόπειρα συγκρότησης ισχυρών ενδιάμεσων δομών εκπροσώπησης, δεν θέλησε να κάνει το ΠΑΣΟΚ κόμμα με την αυστηρή, οργανική έννοια του όρου. Αρκέστηκε να κυβερνά με μια μικρή ηγετική ελίτ, κρατώντας όσο μπορούσε το κόμμα (και τις εσωτερικές αντιδράσεις από μερίδες των άλλοτε «παπανδρεϊκών») σε καταστολή –πράγμα που, όπως θα φανεί, ελπίζω, στη συνέχεια, δεν είναι άσχετο με την πολιτική αντίληψη του «εκσυγχρονισμού» εν γένει.

Αυτό που όμως πάνω απ' όλα επέτρεψε στην εσωκομματικά αδύναμη εκσυγχρονιστική τάση να υπερνικήσει την άτυπη κομματική ιεραρχία και να κάμψει τις «παλαιοπασοκικές» αντιστάσεις και αδράνειες προκειμένου να ανέλθει στην ηγεσία του κόμματος ήταν κάτι διαφορετικό. Ορισμένες ερμηνείες εστιάζουν στην πολιτική και επικοινωνιακή εμβέλεια του ίδιου του Σημίτη, που «προσωποποίησε» το εκσυγχρονιστικό αίτημα, την ανάγκη «αποπαπανδρεοποίησης», εξορθολογισμού της πολιτικής, ή στο γεγονός ότι «η κοινωνία» έσπρωξε το (ελάχιστο πρόθυμο) κόμμα-ΠΑΣΟΚ στην επιλογή Σημίτη, δίνοντάς του μια εντολή με βαρύτητα «εθνικού στόχου και όχι διεκπεραίωσης προβλημάτων»⁹⁵. Οπωσδήποτε οι ερμηνείες αυτές έχουν ίχνη αλήθειας, ωστόσο, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια, ο

⁹³ Ενόψει του κομματικού συνεδρίου του 1996, πολλά κορυφαία στελέχη, που δεν σχετίζονταν άμεσα με τους διεκδικητές του «χρίσματος», απευθύνουν εκκλήσεις ενότητας του κόμματος, βλ. πχ. αρθρογραφία του Χ. Καστανίδη ή του Ευ. Βενιζέλου στο *Βήμα*, 23/6/1996.

⁹⁴ Β. Γεωργιάδου, «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ», σε Ηλία Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002, σελ. 369-370.

⁹⁵ Για την πρώτη ερμηνεία βλ. Κ. Ζαφειρόπουλος, Ν. Μαραντζίδης, «Κοινωνικές μεταβολές στην εκλογική βάση και στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ (1996-1998)» σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002, σελ. 318-320. Για την πρώτη αλλά και τη δεύτερη βλ. Γ. Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα...», σελ. 45.

εκσυγχρονισμός είναι κάτι που υπερβαίνει τα πρόσωπα και την προσωπική «γοητεία»: ο Σημίτης και η εκσυγχρονιστική ομάδα υπήρξαν μάλλον η αιχμή του δόρατος ενός συνασπισμού εξουσίας που δεν μπορεί να αναλυθεί με τέτοιους όρους, ούτε μπορεί να διαλύεται στο αφηρημένο επίπεδο της «κοινωνίας» ή του «εθνικού στόχου». Αντιθέτως, ήταν συγκεκριμένες οι στοχεύσεις, οι κοινωνικές αναφορές και η νομιμοποίηση της (όποιας) ηγεμονίας άσκησε το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα στην ελληνική κοινωνία.

Μετασχηματισμοί της σοσιαλδημοκρατίας

Ο καπιταλισμός είναι η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο.
Ο σοσιαλισμός είναι το ακριβώς αντίθετο.

(σύνθημα)

Πριν, όμως, εξετάσουμε τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, θα πρέπει να δούμε τις γενικότερες πολιτικές μεταλλαγές που επισημαίνονται στο σώμα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, με την οποία όλο και περισσότερο ευθυγραμμίζεται το ΠΑΣΟΚ –και σχεδόν απόλυτα κατά την εκσυγχρονιστική περίοδο. Να δούμε, δηλαδή, πώς απαντά αυτό το ιστορικό ρεύμα αφενός στην ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού (στη δεκαετία του '80) και στις απαιτήσεις της νέας παγκόσμιας συγκυρίας.

Η σοσιαλδημοκρατία, όπως την ξέρουμε σήμερα, προέκυψε μεταπολεμικά, μέσα από μια διαδικασία ριζικού μετασχηματισμού σε σχέση με το μεσοπολεμικό παρελθόν της. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αποριζοσπαστικοποιήθηκαν (στη θεωρία και στην πολιτική, προγραμματική τους πρακτική), παραμέρισαν την αντικαπιταλιστική συνιστώσα και συγκροτήθηκαν ως «κόμματα ολόκληρου του λαού». Απαρχή ήταν το Συνέδριο της Σοσιαλιστικής Διεθνούς στη Φρανκφούρτη το 1951, όπου διακηρύχθηκε η αποδοχή της δημοκρατίας ως μόνης δυνατής μορφής πολιτικής οργάνωσης, το άνοιγμα στις μεσαίες τάξεις και στα δικαιώματα του ανθρώπου⁹⁶. Ο σοσιαλισμός ως ιδεώδες αδιαχώριστο από την κοινοβουλευτική δημοκρατία, η μεικτή οικονομία και η εγκατάλειψη της θέσης για κρατική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, η απόλυτη αντίθεση προς τον κομμουνισμό και, συνακόλουθα, η στήριξη του ΝΑΤΟ⁹⁷: αυτές ήταν οι αρχές της νέας σοσιαλδημοκρατίας, που έκτοτε συνδέθηκε με την επέκταση του κράτους και τον κεϋνσιανισμό, αποτελώντας πρότυπο «κανονικής πολιτικής» την περίοδο 1960-1973, που δικαίως ονομάστηκε εποχή της «σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης»⁹⁸.

Στη διάρκεια αυτής της τριακονταετίας, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα μοιράζονται ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά. Είναι μαζικά κόμματα που διατηρούν δεσμούς με τον συνδικαλισμό, με στρατευμένα μέλη, οργανωμένη γραφειοκρατία· παραμένουν κόμματα της εργατικής τάξης, χωρίς να είναι πάντα ταξικά κόμματα – στην πραγματικότητα είναι κόμματα συμμαχίας, με σημαντικές επιρροές στις μεσαίες τάξεις· είναι κόμματα εξουσίας, «νόμιμα», κοντά στον «πλειοψηφικό κομφορμισμό»⁹⁹.

Το κλασικό σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο ισοδυναμούσε με έναν κοινωνικό συμβιβασμό, στο επίκεντρο του οποίου ήταν η αποδοχή της καπιταλιστικής τάξης και η μακροοικονομική της διαχείριση: «Ο ορίζοντας της σοσιαλδημοκρατικής μεταρρυθμιστικής δράσης και η νεο-κορπορατιστική ρύθμιση καθορίστηκε από ένα απaráβατο όριο: την μακροοικονομικώς νοούμενη προστασία της καπιταλιστικής

⁹⁶ Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Προκλήσεις και προοπτικές*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 2001, σελ. 74 επ.

⁹⁷ Οι αρχές αυτές συνοψίστηκαν στο πρόγραμμα της Βάδης-Γκόντεσμπεργκ του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (1959).

⁹⁸ G. Moschonas, *La social-démocratie de 1945 à nos jours*, Montchrestien, Παρίσι, 1994, σελ. 24.

⁹⁹ G. Moschonas, *La social-démocratie...*, σελ. 24 επ. 27 επ.

συσσώρευσης»¹⁰⁰. Όταν όμως ενσκήπτει η οικονομική κρίση των αρχών του '70, η κρίση υπερασσώρευσης όπως είδαμε, ο σοσιαλδημοκρατικός συμβιβασμός εισέρχεται σε μια παρατεταμένη κρίση ηγεμονίας, που αντανακλάται και στην προγραμματική και οργανωτική κρίση των αντίστοιχων κομμάτων. Η σημαντικότερη συνέπεια, όπως δείχνει ο Γ. Μοσχονάς, είναι μια μετατόπιση του κοινωνιολογικού κέντρου βάρους του εκλογικού σώματος της σοσιαλδημοκρατίας: τμήματα της εργατικής τάξης αποχωρούν από τους κόλπους της σοσιαλδημοκρατίας και προσχωρούν σε παραδοσιακά «αστικά» ή σε λαϊκιστικά κόμματα, ενώ τη θέση τους παίρνουν, ως σοσιαλδημοκρατικό εκλογικό ακροατήριο, τμήματα των μισθωτών μεσαίων στρωμάτων. Έτσι, αποκρυσταλλώνονται δύο σχεδόν ισοδύναμοι πόλοι, και, στα τέλη του '80, η παραδοσιακή υπερεκπροσώπηση της εργατικής τάξης, καταστατική για τη σοσιαλδημοκρατία, τίθεται εν αμφιβόλω. Έκτοτε, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα αλλάζουν και χαρακτήρα: από αμιγώς κόμματα μαζών, μετατρέπονται σε ένα μείγμα μαζικού και εκλογικο-επαγγελματικού κόμματος¹⁰¹.

Η κρίση της σοσιαλδημοκρατίας προχώρησε παράλληλα με την ενίσχυση του αντίπαλου πόλου: την ηγεμονία, πολιτική και ιδεολογική, της (νεο)φιλελεύθερης Δεξιάς, ιδίως στον αγγλοσαξωνικό κόσμο. Το *annus mirabilis* 1989 λειτούργησε τελικά απλώς ως επιταχυντής μιας διαδικασίας που είχε ξεκινήσει νωρίτερα: της πολιτικής και οργανωτικής ανασυγκρότησης της σοσιαλδημοκρατίας, μέσω της προσχώρησης σε θέσεις και πολιτικές πρακτικές του αντιπάλου. Η σοσιαλδημοκρατία, σταδιακά αλλά συνολικά, εγκαταλείπει την πάγια θέση της περί του πρωτεύοντος ρυθμιστικού ρόλου του κράτους, υπέρ μιας τυπικά φιλελεύθερης μονεταριστικής πολιτικής, διαφοροποιούμενη, λόγου χάρη, στους ρυθμούς και την ένταση, και όχι στην ουσία, των αποκρατικοποιήσεων: «Για πρώτη φορά στην ιστορία τα σοσιαλδημοκρατικά προτάγματα τείνουν να εγκαταλείψουν πάγιες σοσιαλιστικές αρχές, όπως αυτές της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας εις βάρος της αγοραίας ατομικότητας και της άποψης ότι η κοινωνία μπορεί να υλοποιήσει το δυναμικό της στο πλαίσιο περισσότερο συνεργατικών παρά ανταγωνιστικών σχέσεων»¹⁰².

Στην πρωτοπορία του μετασχηματισμού της σοσιαλδημοκρατίας βρέθηκαν, από πολύ νωρίς, οι βρετανοί Εργατικοί, όταν, εν πλήρη θατσερισμώ, η νέα ηγεσία του κόμματος (υπό τον Νιλ Κίνock, 1983-1992) επιχείρησε, με πραγματιστικό πνεύμα, να απαλλάξει το κόμμα από τους ιδεολογικούς και οργανωτικούς «αναχρονισμούς» του. Συμβολική συμπύκνωση των «αναχρονισμών» ήταν η περίφημη «ρήτρα IV» του κομματικού καταστατικού, η θέση δηλαδή για επέκταση «της συλλογικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής» και για επανεθνικοποίηση των ιδιωτικοποιημένων από την κυβέρνηση Θάτσερ δημοσίων επιχειρήσεων. Άλλα «βαρίδια», κληρονομημένα από το παρελθόν, θεωρήθηκαν η πολιτική επιρροή των συνδικάτων στο κόμμα, οι «μη αντιπροσωπευτικές ομάδες ακτιβιστών» και η συνολική εικόνα του κόμματος ως πολιτικά «ακράιου»¹⁰³.

Η διαδικασία ολοκληρώθηκε με την άνοδο στην ηγεσία των Εργατικών του Τόνι Μπлайρ (Ιούλιος 1994). Η ενοχλητική «ρήτρα IV», που η καταγωγή της ανάγεται στο σοσιαλιστικού χαρακτήρα κομματικό πρόγραμμα του 1918, καταργήθηκε οριστικά ένα χρόνο αργότερα, και αντικαταστάθηκε από μια νέα, με τίτλο «Στόχοι και αξίες των Εργατικών»: μια διακήρυξη για μια «δυναμική οικονομία

¹⁰⁰ G. Moschonas, *La social-démocratie...*, σελ. 63.

¹⁰¹ G. Moschonas, *La social-démocratie*, σελ. 75-95.

¹⁰² Σ. Σεφεριάδης, «Σοσιαλδημοκρατικές στρατηγικές στον 20ό αιώνα», σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002, σελ. 103-104.

¹⁰³ Β. Γεωργιάδου, «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ», σελ. 340-341.

που υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον, στην οποία η ιδιωτική πρωτοβουλία, στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, και η δυναμική του ανταγωνισμού ενοποιούνται με τις δυνάμεις της συνεργασίας για να παράγουν τον πλούτο που χρειάζεται η χώρα»¹⁰⁴.

Η νέα αντίληψη συμπυκνώνεται σε μια αποστροφή του λόγου του Μπλαιρ στο πρώτο συνέδριο των Νέων Εργατικών: «Ο σοσιαλισμός μου, είπε, δεν είναι αυτός του Μαρξ και του κρατικού ελέγχου... Εδράζεται, αντίθετα, στην πεποίθηση ότι το άτομο αποδίδει καλύτερα σε μια ισχυρή και αξιοπρεπή κοινότητα»¹⁰⁵. Δυο χρόνια αργότερα, στο Συνέδριο του 1996, ο Τόνι Μπλερ θα τοποθετήσει τους Νέους Εργατικούς στον ιδεολογικό χώρο του «Ριζοσπαστικού Κέντρου». Ό,τι διακηρύσσεται δεν είναι άλλο από τον Τρίτο Δρόμο, του οποίου το θεωρητικό σώμα οφείλεται στον βασικό ιδεολόγο των Νέων Εργατικών, τον Ά. Γκίντενς –ορισμένες από τις όψεις του θα πρέπει να ιχνηλατήσουμε εδώ.

Η αφετηριακή θέση του Τρίτου Δρόμου είναι η καταγγελία της διαίρεσης Αριστερά-Δεξιά ως «παραδοσιακής» και η προσπάθεια υπέρβασής της, μαζί με μια αποσυσχέτιση της Αριστεράς από τις έννοιες της «προόδου» και του «ριζοσπαστισμού» και της Δεξιάς από την έννοια της «συντήρησης». Η έννοια του «προοδευτικού» συσχετίζεται πλέον με την επιδίωξη «αλλαγών», «μεταρρυθμίσεων» και με ένα αδιάκοπο τροχάδην προς τα εμπρός: «[Ο νεοφιλελευθερισμός] εισάγει στο παιχνίδι ριζοσπαστικές διαδικασίες αλλαγής, οι οποίες διεγείρονται από την αδιάκοπη επέκταση των αγορών [...] εδώ η Δεξιά έχει γίνει ριζοσπαστική, ενώ η Αριστερά επιδιώκει κυρίως να συντηρήσει –προσπαθώντας, για παράδειγμα, να προστατεύσει ό,τι έχει απομείνει από το κράτος πρόνοιας»¹⁰⁶. Επιπλέον, ο Τρίτος Δρόμος διακηρύσσει έναν νέου τύπου ατομισμό, που δεν προσομοιάζει στον θατσερικό ατομισμό (του τύπου «δεν υπάρχει κοινωνία, αλλά μόνο άτομα») αλλά είναι ένας «θεσμοποιημένος ατομισμός»: Τα δικαιώματα πλέον δεν είναι κοινωνικά αλλά αφορούν άτομα που είναι υπεύθυνα για τις πράξεις τους, αναλαμβάνουν τους κινδύνους των επιλογών τους, είναι κινητικά, ρισκάρουν, διαμορφώνουν τα ίδια την προσωπικότητά τους μέσα από πολλαπλούς δρόμους¹⁰⁷ –«κανένα δικαίωμα χωρίς υποχρεώσεις» είναι ένα από τα καθοδηγητικά μοτίβα.

Το κράτος, εδώ, θεωρείται ότι πρέπει να «ανταποκρίνεται δομικά» στην παγκοσμιοποίηση, να είναι αποκεντρωμένο, να εξασφαλίζει τη διαφάνεια, να καταπολεμά τη διαφθορά, να εξυπηρετεί τους πολίτες¹⁰⁸. Στο θεωρούμενο ως ιστορικά εξαντλημένο κοινωνικό κράτος ενοφθαλμίζονται –με επείγοντα τρόπο, ενόψει της «παγκόσμιας αγοράς»– δύο στοιχεία που ανέδειξε η νεοφιλελεύθερη πολιτική: η παραγωγή πλούτου και η ανταγωνιστικότητα. Το υβρίδιο που προκύπτει είναι το «κοινωνικό κράτος επενδύσεων»:

Η κυβέρνηση έχει έναν ουσιώδη ρόλο να παίξει στο σημείο αυτό, αναλαμβάνοντας επενδύσεις στους ανθρώπινους πόρους και την υποδομή που απαιτούνται για την ανάπτυξη μιας επιχειρηματικής κουλτούρας. Θα μπορούσε να λεχθεί ότι η πολιτική του τρίτου δρόμου διακηρύσσει μια νέα μικτή οικονομία ... Η νέα μικτή οικονομία επιζητεί τη συνεργασία δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, εκμεταλλεύομενη μεν το δυναμισμό των αγορών, καθοδηγούμενη όμως από το δημόσιο συμφέρον ... Οι σοσιαλδημοκράτες οφείλουν να μεταβάλουν τη συνάρτηση διακινδύνευσης και ασφάλειας, που εγκλείει το κράτος πρόνοιας,

¹⁰⁴ Αναφ. σε Γ. Λούλης, *Τριγωνοποίηση: Κυρίαρχες ιδέες και η πολιτική δυναμική στην εποχή μας*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής & Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1999, σελ. 65-67.

¹⁰⁵ *Τάμς*, 22 Ιουλίου 1994, αναφέρεται σε Γ. Λούλης, *Τριγωνοποίηση...*, σελ. 30.

¹⁰⁶ Ά. Γκίντενς, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, Πόλις, Αθήνα, 1999 [1η έκδοση: 1994], σελ. 21.

¹⁰⁷ Ά. Γκίντενς, *Ο τρίτος δρόμος*, Πόλις, Αθήνα, 1998, σελ. 57-58.

¹⁰⁸ Ά. Γκίντενς, *Ο τρίτος δρόμος...*, σελ. 104-109.

προκειμένου να αναπτύξουν μια κοινωνία ανθρώπων που αναλαμβάνουν με υπευθυνότητα κινδύνους στις σφαίρες της διακυβέρνησης, της επιχειρηματικής δράσης και της αγοράς εργασίας. Όταν τα πράγματα πάνε στραβά, ο κόσμος χρειάζεται βέβαια προστασία αλλά και εκείνες τις υλικές και ηθικές προϋποθέσεις που θα του επιτρέψουν να υπομένει μεγάλες μεταβατικές περιόδους στη ζωή του¹⁰⁹.

Ταυτόχρονα, οι τυπικές μορφές κεντρικής οργάνωσης που ανέδειξε η νεωτερικότητα (κράτος, κόμματα, συνδικάτα) θεωρούνται επίσης στομωμένες. Έτσι, η «ακίνησία του κυβερνητικού μηχανισμού» και η «εξασθένιση της πολιτικής» ανοίγουν το δρόμο στην «ενεργοποίηση της υποπολιτικής» που συνδέεται άρρηκτα με την διακηρυγμένη άνοδο του «νέου ατομισμού» των πολλαπλών ταυτοτήτων¹¹⁰. Η «υποπολιτική» σημαίνει την ενεργοποίηση της «κοινωνίας των πολιτών»: ομάδες πρωτοβουλίας πολιτών, σύλλογοι, νέα κοινωνικά κινήματα υποκαθιστούν σε σημαντικό βαθμό της λειτουργίες της «παραδοσιακής πολιτικής», αναδιατάσσοντας το πεδίο του πολιτικού φορέα. Τελικά, βασικά μοτίβα του Τρίτου Δρόμου είναι η πολιτικο-ιδεολογική αγκύρωση στο «ριζοσπαστικό κέντρο», πέραν της Δεξιάς και της Αριστεράς, η ελευθερία νοούμενη ως αυτονομία του ατόμου, ο κοσμοπολιτισμός, το νέο δημοκρατικό κράτος (το κράτος χωρίς εχθρούς), η ενεργός κοινωνία πολιτών.

Έχω τη γνώμη ότι ο Τρίτος Δρόμος δρομολόγησε (με επιτυχία) έναν νέου τύπου σοσιαλδημοκρατικό συμβιβασμό, αυτή τη φορά με τον συσχετισμό δυνάμεων να κλίνει αποφασιστικά υπέρ του κεφαλαίου. Μέσα σε ένα περιβάλλον αναπόδραστων, υποτίθεται, αναγκαιοτήτων που επιβάλλει επιτακτικά η φυσικοποιημένη «παγκόσμια αγορά», το κράτος «ουδετεροποιείται», γίνεται τεχνοκρατικό και επομένως «αποτελεσματικό», προκειμένου να προωθήσει μια πολιτική που ευνοεί την «ανταγωνιστικότητα» και την «ανάπτυξη». Όροι αναγκαίοι για τον νέο συμβιβασμό ήταν η «απαλλαγή» από διάφορα «βαρίδια» του παλαιού *compromis*, που συνδέθηκαν ευθέως με τις «ανελαστικότητες» της «παραδοσιακής πολιτικής». Έτσι, το κοινωνικό κέντρο βάρους μετατοπίστηκε οριστικά από την εργατική τάξη στα (νέα) μικροαστικά στρώματα¹¹¹ και στην «μεταϋλιστική» κοινωνία πολιτών· οι (ενοχλητικές) πολιτικές διαιρέσεις απομειώθηκαν σε έναν πραγματισμό της αποτελεσματικότητας, και τα συνδικάτα υπονομεύθηκαν υπέρ της νέας (εθνικής – παραγωγικής) συναίνεσης.

Μια πυκνή διατύπωση του Τόνι Μπλερ είναι αποκαλυπτική: «Στην οικονομία, η προσέγγισή μας δεν είναι ούτε το *laisser-faire* ούτε η παρέμβαση του Κράτους. Ο ρόλος της κυβέρνησης συνίσταται στην προώθηση της μακροοικονομικής σταθερότητας· στην εφαρμογή εκείνων των δημοσιονομικών και κοινωνικών πολιτικών που ενθαρρύνουν την ανεξαρτησία και όχι την εξάρτηση· στο να προετοιμάζει τους ανθρώπους για να εργαστούν βελτιώνοντας το εκπαιδευτικό σύστημα και τις υποδομές· στο να προωθεί τις επιχειρήσεις. Είμαστε περήφανοι που μας υποστηρίζουν τόσο οι ιθύνοντες του επιχειρηματικού κόσμου όσο και τα συνδικάτα»¹¹². Ο Σ.Μ. Λίπσετ, κάθε άλλο παρά «ύποπτος» για αριστερή απόκλιση,

¹⁰⁹ Α. Γκίντενς, *Ο τρίτος δρόμος...*, σελ. 139-179.

¹¹⁰ Εδώ ο Γκίντενς ακολουθεί τις επεξεργασίες του Ούλριχ Μπεκ. Τις πολιτικές και θεωρητικές τους συνέπειες θα τις εξετάσω παρακάτω. Προς το παρόν, βλ. Α. Γκίντενς, *Ο τρίτος δρόμος...*, σελ. 57-58, 73-76, 113-122.

¹¹¹ Ας σημειωθεί ότι οι Νέοι Εργατικοί πολύ σύντομα επικράτησαν εκεί όπου το παλιό Εργατικό Κόμμα ήταν αδύναμο: στα «μεσαία» στρώματα. Δημοσκοπήση της εταιρείας MORI που δημοσιεύθηκε στους *Τάιμς* του Λονδίνου στις 19 Σεπτεμβρίου 1994, έδειξε ότι στις αρχές του 1994 οι Εργατικοί ήταν για πρώτη φορά μπροστά από τους Τόρις με 4%, ενώ στα τέλη του χρόνου η διαφορά διαμορφώθηκε στο 14%. Αναφ. σε Γ. Λούλης, *Τριγωνοποίηση...*, σελ. 73.

¹¹² Τόνι Μπλερ, «Third way, better way», *Ουάσινγκτον Ποστ*, 27 Σεπτεμβρίου 1998.

σχολιάζει σχετικά ότι, υπό τον Μπλερ, οι Νέοι Εργατικοί έγιναν ένα κόμμα «μη σοσιαλιστικό», που δεν ενδιαφερόταν πια να δουλέψει μαζί με τα συνδικάτα· ο δε Τόνι Μπλερ δήλωνε απερίφραστα ότι επιθυμούσε τα συνδικάτα «να συνεργαστούν με τους διευθυντές των επιχειρήσεων, ώστε να διασφαλιστεί η ανταγωνιστικότητα της βρετανικής βιομηχανίας». Ακόμη παραπέρα, στην προεκλογική εκστρατεία του 1997, το Εργατικό Κόμμα, στην εκλογική του διακήρυξη, υποσχέθηκε ότι ως κυβέρνηση θα διατηρούσε τους κυριότερους περιορισμούς που είχε επιβάλει η Θάτσερ στα συνδικάτα και ότι δεν θα τροποποιούσε τον βρετανικό νόμο [σχετικά με την εργασία] που είναι «ο πλέον περιοριστικός, στον δυτικό κόσμο, απέναντι στον συνδικαλισμό»¹¹³.

Η επιτυχημένη στρατηγική των Νέων Εργατικών έγινε μια διεθνής συνταγή πολιτικής επιτυχίας. Το σημαντικότερο παράδειγμα ευθυγράμμισης με αυτήν αποτελεί το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας, που βρέθηκε στην αντιπολίτευση το 1982 και, από τις αρχές του '90, επί προεδρίας Μπγιερν Ένγκχολμ, έβαλε σε κίνηση ένα συνολικό εγχείρημα εκσυγχρονισμού και ανασυγκρότησης¹¹⁴. Οι σημαντικότερες τομές, βεβαίως, επισυνέβησαν με την άνοδο του Γκέρχαρντ Σρέντερ στην ηγεσία του κόμματος, ενώ ήδη το κορπορατιστικό γερμανικό μοντέλο είχε βρεθεί σε ανοιχτή αμφισβήτηση, μαζί με τον «καπιταλισμό του Ρήνου»: ο επικαθορισμός του οικονομικού τομέα από τις ανάγκες του κοινωνικού συνόλου, η συμμετοχή των συνδικάτων στην εξουσία, οι ευρείες παρεμβάσεις του προνοιακού κράτους στην παιδεία, την υγεία, την ασφάλιση ήταν πια κατευθύνσεις που υποχωρούσαν μπροστά στην επέλαση του αγγλοσαξωνικού καπιταλιστικού μοντέλου.

Έτσι, στην προεκλογική εκστρατεία του 1997/1998 το SPD υιοθετεί ως κεντρική πολιτική και ιδεολογική γραμμή τον όρο «Νέο Κέντρο» (Neue Mitte). Βασικός ιδεολόγος του ήταν ο Μπόμπο Χόμπαχ, στην αντίθετη κατεύθυνση από τις νεοκεϋνσιανές θέσεις του Όσκαρ Λαφονταίν¹¹⁵. Η εκκινητική θέση του Χόμπαχ είναι ότι το Νέο Κέντρο, και μαζί η Ομοσπονδιακή Γερμανία, πρέπει να βρει έναν «τρίτο δρόμο» ανάμεσα στον «επιφανειακό χυδαίο φιλελευθερισμό» και τον «παραδοσιακό τρόπο σκέψης του μεταπολεμικού κράτους», μέσα από μια νέα ιστορική συμμαχία ανάμεσα στον «γνήσιο φιλελευθερισμό» και την σοσιαλδημοκρατία¹¹⁶. Το Νέο Κέντρο είναι «μετα-ιδεολογικό»: το ζήτημα του συσχετισμού δυνάμεων στους κόλπους της κοινωνίας θεωρείται παρωχημένο. Δεν υπάρχει πια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δυνάμεις της εργασίας και στις «big business». Κάθε μεταρρύθμιση προϋποθέτει «συνεργασία» όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Οι μεσαίες τάξεις και οι νέες «αποτελεσματικές» ελίτ στις οποίες απευθύνεται το Νέο Κέντρο αποτελούνται από «πολίτες απολίτικους, εχθρικούς σε κάθε δογματισμό και που πριν από όλα ενδιαφέρονται να βρεθούν αποτελεσματικές λύσεις σε συγκεκριμένα προβλήματα». Από το σχήμα αυτό δεν έλειπε και η καταγγελία της «παραδοσιακής και αρχαϊκής Αριστεράς»¹¹⁷.

Στο επίπεδο της πρακτικής πολιτικής, θεωρείται ότι το «παραδοσιακό» κράτος πρόνοιας, με την κοινωνική προστασία, είχε καλλιεργήσει μια κουλτούρα βραδύτητας και αδράνειας που κατέληξε να «αποϋπευθυνοποιήσει» τους πολίτες και να «ποινικοποιήσει» την ατομική πρωτοβουλία, την «βούληση του επιχειρείν» και το

¹¹³ S.M. Lipset, «L' américanisation de la gauche», *Commentaire*, No 95, Φθινόπωρο 2001, σελ. 583.

¹¹⁴ B. Γεωργιάδου, «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ», σελ. 355.

¹¹⁵ Αντίστοιχα, B. Hombach, *Aufbruch – Die Politik den Neuen Mitte*, Econ Verlag, Μόναχο, 1998 και O. Lafontaine/Chr. Müller, *Keine Angst vor den Globalisierung*, Verlag J.H.W. Dietz, Βόννη, 1998.

¹¹⁶ G. Auernheimer, «Τρίτος Δρόμος, Νέο Κέντρο ή μήπως κάτι άλλο;», σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002, σελ. 173-185.

¹¹⁷ J.-Y. Paraiso, «Le “nouveau centre”», *La pensée*, vo. 321, Ιανουάριος/Μάρτιος 2000, σελ. 128-129.

ταλέντο. Το νέο κράτος πρόνοιας, πρέπει λοιπόν, εξ αντιδιαστολής, όχι να παρέχει δίκτυο προστασίας αλλά να διανέμει ευκαιρίες, όχι βοήθεια. Το κράτος πρέπει να είναι λιγότερο παραγωγός και περισσότερο ένας εταίρος που διευθύνει, παρακινεί, κινητοποιεί και συντονίζει τους πολίτες στις πρωτοβουλίες τους. Όποιος έρχεται σε επαφή με κρατικούς θεσμούς θα πρέπει να διευκολύνεται να κάνει επενδύσεις, να αναλαμβάνει υποχρεώσεις και ευθύνες¹¹⁸.

Στην Ιταλία, αν και οι «παραδοσιακές» διαιρέσεις καλά κρατούν ακόμη, το 1995 στάθηκε έτος τομής, που σημάδεψε την ουσιαστική ανασυγκρότηση του μεταπολεμικού κομματικού και πολιτικού συστήματος με τη δημιουργία του συνασπισμού της Κεντροαριστεράς. Τον Φεβρουάριο του 1995 σχηματίστηκε ο Συνασπισμός της Ελιάς, από το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (PDS) και το PPI του Πρόντι (από τους βασικούς κληρονόμους της Χριστιανοδημοκρατίας), με προεκλογικές συμφωνίες στα δεξιά (Λίστα Ντίνι) και στα αριστερά (Κομμουνιστική Επανάσταση). Η κυβερνητική πολιτική του συνασπισμού, από το 1996, υιοθέτησε ορισμένα κεντρικά θέματα της νέας στρατηγικής: συμμόρφωση με τα «κριτήρια οικονομικής σύγκλισης», μέσα από μια πολιτική ιδιωτικοποιήσεων ή μερικών ιδιωτικοποιήσεων (και την παράλληλη εγκαθίδρυση εθνικών αρχών ρύθμισης του ανταγωνισμού), ταυτόχρονα με μια μονεταριστική πολιτική, στην οποία εντάχθηκε για παράδειγμα η αυτονόμηση της Τράπεζας της Ιταλίας από το κράτος¹¹⁹.

Αν οι Άγγλοι διατύπωσαν τον Τρίτο Δρόμο φλεγματικά ενώ οι Γερμανοί με λακωνική καθαρότητα, ο συνδυασμός τους δεν θα μπορούσε παρά να δώσει το πιο ευκρινές αποτέλεσμα. Τον Ιούνιο του 1999 οι Σρέντερ και Μπλαιρ έδωσαν στη δημοσιότητα ένα κείμενο αρχών, το οποίο συνέταξαν από κοινού με τίτλο «Ο δρόμος προς τα εμπρός για τους σοσιαλδημοκράτες της Ευρώπης». Ας παρακολουθήσουμε, κλείνοντας αυτό το μέρος, μερικά σημεία: «Στο παρελθόν μερικές φορές το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης είχε στην ουσία εκληφθεί ως απαίτηση για ισότητα. Έτσι, σε τελευταία ανάλυση, η σημασία της προσωπικής προσπάθειας και ευθύνης παραγνωρίστηκε, αλλά και δεν ανταμείφθηκε, ενώ η κοινωνική δημοκρατία συνδέθηκε με τον κομφορμισμό και τη μετριότητα, αντί να συνδεθεί με τη δημιουργικότητα, την ποικιλία και την εξέχουσα επίδοση. Υπήρχε μια μονόπλευρη επιβάρυνση της εργασίας με όλο και πιο υψηλές δαπάνες [...] χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα αποτελέσματα ή η επίδραση του μεγάλου φορολογικού βάρους στην ανταγωνιστική ικανότητα, στην απασχόληση ή στις ιδιωτικές δαπάνες»¹²⁰.

¹¹⁸ G. Auerheimer, «Τρίτος Δρόμος...», σελ. 173-185· J.-Y. Paraiso, «Le “nouveau centre”», σελ. 128 και 130.

¹¹⁹ Κ.Α. Λάβδας, «Κεντροαριστερά, εκλογικά καρτέλ και ευρωπαϊκή σύγκλιση, Η Ιταλία σε συγκριτική προοπτική», σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002, σελ. 205, 211 και 216-218.

¹²⁰ Όπως αναφέρεται σε G. Auerheimer, «Τρίτος δρόμος...», σελ. 173-185.

Εκσυγχρονισμός, μια «αναπτυξιακή» ιδεολογία

Τριγύρω οι φίλοι μου και οι εχθροί μου/
Κι έξω ο λαός να καίει και να βογκά/
Λες να την πήρα λάθος τη ζωή μου;/
Λες να 'χει λάθος η αριθμητική μου;/
—στα κάλαντα κρατούσα τα λεφτά—/

Φοίβος Δεληβοριάς, *Η επίσκεψη του Καίσαρα*

Οι μετασχηματισμοί της σοσιαλδημοκρατίας εξακτινώθηκαν με καθοριστικό τρόπο στη συγκρότηση του εκσυγχρονιστικού ρεύματος και στις πολιτικές και ιδεολογικές του επιλογές, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια. Προς το παρόν, όμως, ας μελετήσουμε αναλυτικότερα τη διαδικασία και τα θεμελιακά στοιχεία αυτής της συγκρότησης.

Ο εκσυγχρονισμός είχε αναδυθεί, όπως είδαμε ήδη προηγουμένως, από την κρίση της συγκυρίας του «ελληνικού '89» και την μεταβατική πολιτικο-οικονομική κατάσταση που την ακολούθησε, ως πολιτική αξία/έννοια καθολικής αποδοχής και σχετικά αποφορτισμένη από συγκεκριμένα πολιτικά εγχειρήματα (είδαμε επίσης ότι καταρχάς αποτέλεσε το έδαφος μιας συγκυριακής ισχυροποίησης του ενιαίου, τότε, Συνασπισμού). Στα μέσα της δεκαετίας του '90, η έννοια πλανιόταν παντού στον αέρα ως κενό σημαίνον¹²¹, που όμως τελικά συναρθρώθηκε στις προετοιμασμένες από καιρό υποδοχές ενός συγκεκριμένου πολιτικού σχεδίου: Στον νέο, πασοκικό εκσυγχρονισμό, ο οποίος γέμισε την έννοια με ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο —πάνω απ' όλα και πριν απ' όλα ένα τεχνοκρατικό πρόγραμμα οικονομικής ανάπτυξης. Ήδη στα καταστατικά κείμενα (ιδίως του Κ. Σημίτη), που συμπυκνώνουν τις κατευθύνσεις του εκσυγχρονιστικού ρεύματος στην κρίσιμη συγκυρία του 1989-1990 —όταν δηλαδή το ανδρεϊκό ΠΑΣΟΚ έχει απωλέσει την ηγεμονία του και το εκσυγχρονιστικό μπλοκ εμφανίζεται συγκροτημένα να αυτοσυστήνεται ως διάδοχη κατάσταση στο εσωκομματικό τοπίο και στην διακυβέρνηση της χώρας—, προτάσσεται ως αιχμή του νέου πολιτικού προγράμματος το αξεχώριστο έκτοτε διώνυμο «εκσυγχρονισμός-ανάπτυξη»¹²². Εδώ, διακηρύσσεται ότι το ΠΑΣΟΚ θα ανταποκριθεί στις ιστορικές του ευθύνες «απέναντι στον Λαό και το Έθνος» —υπακούοντας στην συνέχεια της παπανδρεϊκής κληρονομιάς— αλλά μέσα σε ένα παγκόσμιο και εθνικό πλαίσιο που επιτάσσει προσαρμογές και αναπροσανατολισμούς. Έτσι, στον πυρήνα του νέου προγράμματος, ο πάλαι ποτέ «σοσιαλιστικός μετασχηματισμός» αντικαθίσταται από τον «σοσιαλιστικό εκσυγχρονισμό» ως «μέσο για την ανάπτυξη», την «συνεχή μεταρρύθμιση» και το πρόταγμα της «ανταγωνιστικής Ελλάδας του 2000», που σημαίνει εκσυγχρονισμένες επιχειρήσεις, υψηλή τεχνολογία, προϊόντα υψηλής ποιότητας κλπ —εντός, πλέον, του «φυσικού χώρου κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ολοκλήρωσης της χώρας», που δεν είναι άλλος από την Ευρώπη.

¹²¹ Σε σχετική έρευνα της VPRC, το 1995, η αξία «εκσυγχρονισμός» συγκέντρωνε ποσοστό θετικών γνώμων που έφτανε το 74%. Βλ. Γ. Μαυρής, «Η ιδεολογική ακτινογραφία του σημερινού ΠΑΣΟΚ», *Τα Νέα*, 10/10/2001.

¹²² Πρόκειται κατεξοχήν για δύο βιβλία του Κ. Σημίτη: Το *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Γνώση, 1989, ιδίως σελ. 13 και 19-21, και το κείμενο *Πρόταση για διακήρυξη του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα, Γνώση, Ιούνιος 1990, ιδίως σελ. 11-14 και 55-60.

Από το 1996 οι κατευθύνσεις αυτές καθίστανται, αποφασιστικά και αμετάκλητα, ο κεντρικός πυρήνας της κυβερνητικής πολιτικής. Ο πυρήνας αυτός, όμως, συμπίπτει εντυπωσιακά, στο διάστημα πριν και μετά το 1996, με την συμπύκνωση των γενικών πολιτικών συμφερόντων της διεθνοποιούμενης πλέον, άλλοτε «ενδογενούς», ελληνικής αστικής τάξης, όπως τουλάχιστον διατυπώνονται ρητά από το κεντρικότερο όργανο αντιπροσώπευσής της, τον Σύνδεσμο Ελληνικών Βιομηχανιών. Οι δύο πόλοι συμπίπτουν απολύτως στη διαπίστωση αλλά και στην πρόταση αντιμετώπισης των «ανεπαρκειών» και των «αγκυλώσεων» της αναπτυξιακής πορείας τα προηγούμενα 15-20 χρόνια. Βασιλική οδός για τη συνολική ανάπτυξη της χώρας και την προσαρμογή της στις επιταγές του διεθνούς περιβάλλοντος θεωρείται εδώ μια «αναπτυξιακή πολιτική που θα πρέπει να ενισχύσει τις εκσυγχρονιστικές τάσεις σε όλους τους παραγωγικούς τομείς και ιδιαίτερα στη βιομηχανία». Αποφασιστικά αγκυροβολημένη «στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης», μια τέτοια πολιτική (θα πρέπει να) συνοψίζεται στο τρίπτυχο «παραγωγικότητα, ανταγωνιστικότητα, ανάπτυξη» και εξακτινώνεται σε πολλές ειδικότερες κατευθύνσεις: προγραμματισμένη συνεχής βελτίωση της υποδομής (ενέργεια, επικοινωνίες, μεταφορές), απλούστευση των γραφειοκρατικών διαδικασιών, ενίσχυση της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας των επιχειρήσεων (μέσω αφορολόγητων αποθεματικών κυρίως), χρησιμοποίηση των κοινοτικών πόρων «με τρόπο που να μεγιστοποιεί τις αναπτυξιακές τους επιπτώσεις» και την αύξηση των επενδύσεων κλπ¹²³. Μάλιστα, καθώς οι γενικές γραμμές μια τέτοιας στρατηγικής είχαν δρομολογηθεί από καιρό, ο ΣΕΒ, στην ταραγμένη και πολιτικά ασταθή συγκυρία του 1996 (με τον θάνατο του Παπανδρέου και τη διαμόρφωση διάδοχης κατάστασης στο ΠΑΣΟΚ), έκρουε τον κώδωνα μπροστά στον κίνδυνο διατάραξης των λεπτών ισορροπιών, καλώντας τις «πολιτικές δυνάμεις που θα κληθούν να παίξουν ρόλο στις τύχες του έθνους μας, να λάβουν σοβαρά υπόψη τα μηνύματα της οικονομίας και της εποχής»¹²⁴.

Το ΠΑΣΟΚ ανταποκρίθηκε έγκαιρα και δραστικά. Ήδη από τον Απρίλη του 1996, για παράδειγμα, η 6η Σύνοδος της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ (Εθνικό Συμβούλιο) εγγυάται ότι η μετάβαση «από το σύστημα σχέσεων, εξουσιών και λειτουργιών που έχει κεντρική αναφορά στην κυρίαρχη παρουσία του Α. Παπανδρέου σε ένα ασφαλώς νέο ΠΑΣΟΚ» δεν θα συντελεστεί «στο κενό»: η συνέχεια επικυρώνεται, εμβαπτισμένη στα «οράματα της 3ης του Σεπτέμβρη», βάζοντας στο επίκεντρο του «νέου» πολιτικού προγράμματος «τη μάχη του εκσυγχρονισμού, της ανανέωσης, της προόδου», τον στόχο για «ισχυρή Ελλάδα», μέσα από την «ανάπτυξη» και την επείγουσα «ένταξη της χώρας μας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας», με κεντρικό φορέα «τις δυνάμεις της παραγωγής και της υγιούς οικονομίας» ενάντια στις «δυνάμεις της διαμεσολάβησης και της παραοικονομίας»¹²⁵. Οι εγγυήσεις, που επαναλαμβάνονται στο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, γίνονται δεκτές με ανακούφιση, καθώς από τη μεριά του ΣΕΒ διαπιστώνεται ότι «οι αποφάσεις του συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ επιβεβαίωσαν τις γενικές γραμμές της κυβερνητικής πολιτικής που είχε εξαγγελθεί τόσο από την παρούσα όσο και από την προηγούμενη κυβέρνηση»¹²⁶. Η ανταπόκριση αυτή αποτυπώθηκε ακόμη μια φορά στις προγραμματικές δηλώσεις της νέας κυβέρνησης, όπου «επαναβεβαιώθηκε η επιλογή της νέας κυβέρνησης στις γενικές κατευθύνσεις μιας οικονομικής πολιτικής με σταθερό ευρωπαϊκό

¹²³ Ενδεικτικά: *Δελτίο ΣΕΒ*, τχ. 553, Δεκέμβριος 1993-Ιανουάριος 1994, «Ενεργός συμμετοχή του ΣΕΒ στον κοινωνικό διάλογο – Θέσεις του ΣΕΒ για την ανάπτυξη»

¹²⁴ Ανακοίνωση ΣΕΒ, 27 Ιουνίου 1996.

¹²⁵ Εφημερίδα *Εξόρμηση*, 14/4/1996.

¹²⁶ Ανακοίνωση ΣΕΒ, 3 Ιουλίου 1996.

προσανατολισμό»¹²⁷ και με έμφαση (ορθή αλλά «άτολμη», κατά τον ΣΕΒ) σε πολιτικές αναπτυξιακές όπως η μείωση των δημοσίων δαπανών, η μείωση του «μεγάλου κράτους», οι αποκρατικοποιήσεις. Σε ολόκληρη την «εκσυγχρονιστική» περίοδο, θα είναι εντυπωσιακή η στενή παρακολούθηση της κυβερνητικής πολιτικής από τον ΣΕΒ, αλλά και η σύγκλιση των δύο σε μια απαρέγκλιτη στοχοπροσήλωση στην κατεύθυνση αγκύρωσης της χώρας στην ΕΕ, ως έναν από τους «τρεις σημαντικούς οικονομικούς πόλους, μαζί με τις ΗΠΑ και τις ασιατικές οικονομίες», με όχημα το πρόταγμα της ΟΝΕ, που θεωρήθηκε όρος αναγκαίος (και περίπου ικανός) για την «βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής οικονομίας» και την απελευθέρωση δυνάμεων «εγκλωβισμένων σε αγκυλώσεις του παρελθόντος»¹²⁸.

Η ΟΝΕ αποτέλεσε τον πολιορκητικό κριό του εκσυγχρονισμού, καθώς επέδρασε καταλυτικά στην αποκρυστάλλωση και παγίωση μιας οικονομικής πολιτικής που ως τότε προχωρούσε με συνεχείς παλινωδίες. Σε όλη τη δεκαετία του '90 οι δύο βασικές γραμμές οικονομικής πολιτικής ήταν αφενός η επίτευξη μιας αυστηρότερης μακροοικονομικής σταθερότητας και αφετέρου ο περιορισμός του προστατευτισμού στην οικονομία και η αντικατάσταση του διοικητικά ελεγχόμενου συστήματος από ένα καθεστώς ανοιχτό στην αγορά και τον ανταγωνισμό. Και οι δύο αυτές όψεις ήταν άρρηκτα δεμένες με τις επιταγές των κριτηρίων σύγκλισης της Συνθήκης του Μάαστριχτ, που έπρεπε να εκπληρωθούν καθοδόν προς την ΟΝΕ. Το ΠΑΣΟΚ, ως κυβέρνηση πάλι μετά το 1993, προσχώρησε αμετάκλητα στην πολιτική αυτή. Ο Γιάννος Παπαντωνίου, ως υπουργός Εθνικής Οικονομίας, υπέβαλε το αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σύγκλισης 1994-1999 (είχε προηγηθεί το αντίστοιχο της ΝΔ για τα έτη 1993-1998). Σύμφωνα με το Πρόγραμμα, κατά τα έτη 1994-1996 η προσπάθεια θα επικεντρωνόταν στην επίτευξη μακροοικονομικής, δημοσιονομικής και νομισματικής σταθερότητας, ενώ η δεύτερη περίοδος θα επικεντρωνόταν στην αναπτυξιακή διαδικασία και την αναδιάρθρωση της οικονομίας, μέσω της επιτάχυνσης των ιδιωτικοποιήσεων και της αποτελεσματικότερης απορρόφησης των κονδυλίων του Β' ΚΠΣ¹²⁹.

Το διάστημα 1990-2003 έχει χαρακτηριστεί «περίοδος διαμόρφωσης μονεταριστικής συναίνεσης», της οποίας ο τεχνοκρατικός εκσυγχρονισμός καθίσταται η πιο αποτελεσματική μορφή νομιμοποίησης¹³⁰. Η Ελλάδα συγκλίνει με τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες, τουλάχιστον με όρους οικονομικής πολιτικής, καθόσον μετά το Μάαστριχτ και την ένταξη της χώρας στην Ευρωζώνη, και στην Ελλάδα η συναλλαγματική και η νομισματική πολιτική καθίστανται «παραμετρικές». Αυτό σημαίνει ότι οι στοχεύσεις αυτών των δύο κρατικών πολιτικών τίθενται από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η οποία έχει πλέον αμιγώς μονεταριστικό χαρακτήρα, ενώ στο ίδιο πνεύμα κινούνται και τα Σύμφωνα Σταθερότητας. Πράγματι, επιτυγχάνεται μείωση του πληθωρισμού από 20,4 το 1990 σε 2,6 το 1999, το συνολικό δημόσιο έλλειμμα αποκλιμακώνεται με ταχείς ρυθμούς, ενώ επίσης αποκαθίσταται και η «διαρραγείσα σχέση μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου [όπως αποτυπώνεται] στη μεταβολή του τρόπου δημόσιου

¹²⁷ *Δελτίο ΣΕΒ*, τχ 563, Δεκέμβριος 1996-Ιανουάριος 1997, «Οι προγραμματικές δηλώσεις».

¹²⁸ Βλ. «Συμπεράσματα του 3ου Πανελλήνιου Βιομηχανικού Συνεδρίου», σε *Δελτίο ΣΕΒ*, τχ. 587, Ιανουάριος 2000.

¹²⁹ Π. Λιαργκόβας, Β. Πατρώνης, «Διλήμματα της οικονομικής πολιτικής» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004, σελ. 427.

¹³⁰ Δ. Γράβαρης, «Η πολιτική οικονομία των μορφών νομιμοποίησης. Από το λαϊκισμό στον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004, σελ. 29-30.

δανεισμού, καθώς αυτός μετακινείται από τα βραχυπρόθεσμα έντοκα γραμμάτια που ήταν χαρακτηριστικά για την περίοδο 1980-1989 στα μακροπρόθεσμα ομόλογα»¹³¹. Η μείωση των ελλειμμάτων επιτυγχάνεται με μείωση των δαπανών και αύξηση των εσόδων, κυρίως από άμεσους φόρους και από τις αναδιαρθρώσεις των ΔΕΚΟ.

Στο μακροοικονομικό επίπεδο, ο χρηματοπιστωτικός τομέας αναπτύχθηκε με ταχύτατους ρυθμούς. Η κερδοφορία του τραπεζικού κλάδου αυξήθηκε κατακόρυφα. Οι σχετικές με τον τομέα μεταρρυθμίσεις (κατάργηση της κρατικής παρέμβασης στον καθορισμό των επιτοκίων, κατάργηση της υποχρέωσης των τραπεζών να επενδύουν σε τίτλους του ελληνικού Δημοσίου, οι εμπορικές τράπεζες απαλλάχθηκαν από την υποχρέωση να δεσμεύουν μέρος των καταθέσεών τους προς όφελος προεπιλεγμένων τομέων της οικονομίας) επέτρεψαν στις ιδιωτικές τράπεζες να υιοθετήσουν επιθετική πολιτική και να αυξήσουν το μερίδιό τους στην αγορά έναντι των κρατικών τραπεζών αλλά και άνοιξαν το δρόμο για την ανάπτυξη του Χρηματιστηρίου. Τέλος, η Τράπεζα της Ελλάδας κατέστη ανεξάρτητη από την κυβέρνηση (με τον νόμο 2609 του 1998)¹³².

Ο ρόλος που επιφυλάσσεται στο κράτος είναι ο μετασχηματισμός από το «κράτος-εκκαθαριστή» της προηγούμενης περιόδου στο «κράτος-επιτελείο». Το ίδιο το κράτος αυτοπεριορίζεται, περιορίζοντας τον δημόσιο τομέα. Η απελευθέρωση των αγορών θα συμβαδίσει, στο εξής, με την κατάργηση ή συγχώνευση (περίπου 1750) φορέων του Δημοσίου, «ώστε να περιοριστεί το φαινόμενο της άσκοπης δαπάνης για ξεπερασμένες λειτουργίες»¹³³. Η πολιτική αυτή συγκεκριμενοποιείται με τον νόμο 2469/1997, που κατήργησε, συγχώνευσε ή μετέτρεψε δημόσιους φορείς σε ΝΠΔ ή Α.Ε., με το σκεπτικό της «απελευθέρωσης προσωπικού και πόρων του κράτους από διαχειριστικές λειτουργίες» και την «ανταγωνιστικότητα του δημοσίου τομέα»¹³⁴. Το κράτος προχωρεί πλέον «στην εισαγωγή ευέλικτων ρυθμίσεων τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στις αγορές όπου μέχρι πρότινος επικρατούσαν δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμοί υπό τη μορφή των οιονεί-φυσικών μονοπωλίων [...] η εισοδηματική πολιτική τόσο στον ιδιωτικό αλλά κυρίως στον δημόσιο τομέα είναι περιοριστική... οι δημόσιες δαπάνες για μισθούς μειώνονται από 12,7% του ΑΕΠ το 1990 σε 11,1% του ΑΕΠ το 1998. Παράλληλα εισάγονται νέες, ευέλικτες μορφές απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, οι οποίες, σε συνδυασμό με την πολιτική ιδιωτικοποίησης των ΔΕΚΟ, σηματοδοτούν την οριστική αποδιάρθρωση του δημόσιου τομέα ως πρωτογενούς τμήματος της ελληνικής αγοράς εργασίας»¹³⁵. Οι διαρθρωτικές αλλαγές πήραν διάφορες μορφές: ιδιωτικοποιήσεις, σταδιακές μετοχοποιήσεις και εκκαθαρίσεις. Αρκετές επιχειρήσεις που ελέγχονταν από τις κρατικές τράπεζες αποδόθηκαν στον ιδιωτικό τομέα. Ο έλεγχος μερικών μικρών κρατικών τραπεζών, καθώς και η μεσαίου μεγέθους Ιονική Τράπεζα, πέρασαν στον ιδιωτικό τομέα. Στην περίπτωση των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας, καθώς και ορισμένων άλλων μεγάλων εταιρειών του δημοσίου (ΟΤΕ, ΔΕΗ, Ελληνικά Πετρέλαια, ΕΥΔΑΠ) επιλέχθηκε η μέθοδος της μετοχοποίησης τους και της σταδιακής διάθεσης μέρους των μετοχών τους στο κοινό¹³⁶.

Επιπλέον, βασική επιλογή ήταν τα ανοίγματα στον ανταγωνισμό σε βασικούς κλάδους της οικονομίας που μονοπωλούνταν από το κράτος. Εν μέρει, η πολιτική

¹³¹ Δ. Γράβαρης, «Η πολιτική οικονομία...», σελ. 47-49.

¹³² Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 87 και 95-96.

¹³³ Κ. Σημίτης, ομιλία στην Ολομέλεια της Βουλής για τον Προϋπολογισμό του 1998 (21 Δεκεμβρίου 1997).

¹³⁴ Βλ. το κείμενο του ν. 2469/1997 («Περιορισμός και βελτίωση της αποτελεσματικότητας των κρατικών δαπανών και άλλες διατάξεις») και σχετικό άρθρο του Σ. Κοσμίδη, ΓΓ του Υπουργικού Συμβουλίου, στο *Βήμα*, 12/7/1998.

¹³⁵ Δ. Γράβαρης, «Η πολιτική οικονομία...», σελ. 47-49.

¹³⁶ Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 92.

αυτή προερχόταν από το πρόγραμμα της ενιαίας αγοράς της ΕΕ¹³⁷. «Το γενικό μοντέλο ήταν: όπου η ύπαρξη ανταγωνισμού ήταν εφικτή, θα διευκολυνόταν η είσοδος ανταγωνιστών, ενώ όπου ο ανταγωνισμός ήταν ανέφικτος, η μονοπωλούμενη δραστηριότητα θα υπόκειτο σε καθεστώς ρύθμισης. Η προστασία του κοινού από καταχρήσεις, η διασφάλιση ισότιμων όρων ανταγωνισμού και η επίλυση των διαφορών των μελλοντικών ανταγωνιστών θα ανατίθετο σε ανεξάρτητες και ισχυρές ρυθμιστικές αρχές...»¹³⁸. Έτσι, η Ολυμπιακή Αεροπορία απώλεσε το μονοπώλιο στις αερομεταφορές το 1992· στις τηλεπικοινωνίες, με μια σειρά νόμων (ν. 1892/90, 2246/94 και 2867/2000), απελευθερώθηκε η αγορά και ιδρύθηκε ανεξάρτητη ρυθμιστική αρχή, η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων, ενώ την περίοδο 1996-2001 μετοχοποιήθηκε ο ΟΤΕ και το 2001 καταργήθηκε το μονοπώλιο του ΟΤΕ στην σταθερή τηλεφωνία· στον τομέα της ενέργειας, το 1999 η ΔΕΗ έχασε το μονοπώλιο και δημιουργήθηκε η Ρυθμιστική Αρχή Ενέργειας. Η λίστα ιδιωτικοποιήσεων στο πλαίσιο αυτού του μοντέλου είναι μακρά: Ελληνικά Πετρέλαια, παραλίες-Τουριστικά Ακίνητα, ΟΛΠ, ΟΠΑΠ, Εθνική Τράπεζα, ΕΤΒΑ, Εμπορική Τράπεζα, Σκαρμαγκάς, Ολύμπικ Κέτερινγκ, Αγνό, Καζίνο Πάρνηθας, το Χρηματιστήριο κλπ.

Δεν πρόκειται, ωστόσο, για πολιτική αμιγώς μονεταριστική. Ορισμένοι μελετητές σημειώνουν ότι η οικονομική πολιτική της εκσυγχρονιστικής περιόδου χαρακτηρίζεται από μια επιμειξία νεοφιλελευθερισμού και νεοκεϋνσιανών στοιχείων. Έτσι, πλάι στις διαρθρωτικές αλλαγές, πολλές από τις οποίες πέρασαν μέσα από μέτρα ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και εισαγωγής ευέλικτων μορφών εργασίας που χαιρετίστηκαν ιδίως από την εργοδοσία¹³⁹ (μείωση του μη μισθολογικού κόστους της εργασίας, δηλαδή φτηνότερη εργασία και κίνητρα στις επιχειρήσεις να προσλάβουν ανέργους από ευπαθείς ομάδες/ διευθέτηση του χρόνου εργασίας/ προώθηση της μερικής απασχόλησης σε δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς/ άτυπες μορφές εργασίας, εργασία στο σπίτι, τηλεεργασία, παροχή έργου με έκδοση δελτίου παροχής υπηρεσιών, εργασία ορισμένου χρόνου, υπεργολαβία, «δανεισμός» εργαζομένων) προωθούνται πολιτικές αύξησης της ενεργού ζήτησης, με μεγάλα δημόσια έργα, αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθών (σε ορισμένες κατηγορίες μισθωτών), αύξηση της απασχόλησης (κυρίως λόγω της μετανάστευσης), μείωση των επιτοκίων, αύξηση των επενδύσεων κλπ¹⁴⁰.

Τελικά, την περίοδο 1995-2000 οι επενδύσεις ξανάρχισαν να αυξάνουν συστηματικά, με ρυθμούς ταχύτερους από το ΑΕΠ (7,3% ετησίως, με επίσης υψηλό ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ, 3,4% ετησίως). Η ανάκαμψη αυτή ήταν ίσως από τις

¹³⁷ Βλ. πχ. OECD, *Regulatory reform in Greece*, 2001.

¹³⁸ Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 94-95.

¹³⁹ Με τη διαμόρφωση ενός νέου νομοθετικού πλαισίου: ν. 2639/1998 («Ρύθμιση εργασιακών σχέσεων») και ν. 2874/2000 («Προώθηση της απασχόλησης και άλλες διατάξεις»). Τα σχετικά μέτρα χαιρετίστηκαν ενθουσιωδώς από τη μεριά της εργοδοσίας, καθόσον είχαν «διακηρυγμένο στόχο την αύξηση της ευελιξίας», αλλά και επικρίθηκαν ως ανεπαρκείς, ιδίως σε ό,τι αφορά διατάξεις που απαιτούν και την «συναίνεση του σωματείου» προκειμένου για την ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων. Βλ. Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1998*, Αθήνα, 1999, σελ. 19 επ. και Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 2000*, Αθήνα, 2001, σελ. 23. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η περίφημη πρόταση για το 35ωρο, δηλαδή για μείωση του εργάσιμου χρόνου, έμεινε στο διακηρυκτικό επίπεδο, αν και υποστηρίχθηκε σφόδρα από τα συνδικάτα και την ΓΣΕΕ, στην οποία πλειοψηφούσε η ΠΑΣΚΕ. Θα ήταν, νομίζω, εύλογη η υπόθεση ότι μία από τις βασικές αιτίες υπήρξε η σταθερή άρνηση της εργοδοσίας, με το αιτιολογικό ότι η μείωση των ωρών εργασίας θα αύξανε το κόστος εργασίας, καθιστώντας το επενδυτικό περιβάλλον λιγότερο ελκυστικό –βλ. πχ. *Δελτίο ΣΕΒ*, τχ. 559, Μάρτιος-Απρίλιος 1995, «Θέσεις του ΣΕΒ για το ωράριο εργασίας».

¹⁴⁰ Σ. Ρομπόλης, Π.-Λ. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες...», σελ. 468-471.

σημαντικότερες κινητήριες δυνάμεις της οικονομίας. Οι δημόσιες επενδύσεις αυξάνονταν με μέσο ρυθμό 9,4% το χρόνο, ενώ ακολούθησαν και οι ιδιωτικές, με μέσο ρυθμό 7%. Η ώθηση οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο Β΄ ΚΠΣ. Μια σειρά έργων (δρόμοι, Αττική Οδός, μετρό, αεροδρόμιο) χρηματοδοτήθηκαν εν μέρει από το ΚΠΣ και εν μέρει από τον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα. Στον κλάδο των υποδομών σημειώθηκε ίσως η σημαντικότερη στροφή προς πόρους του ιδιωτικού τομέα. Ενώ όμως ο κλάδος των κατασκευών παρουσιάζει σημαντική ανάπτυξη από το 1995, οι επιχειρήσεις παραμένουν κυρίως μικρομεσαίες, με αποτέλεσμα να μην αντεπεξέρχονται στις απαιτήσεις μεγάλων συγχρηματοδοτούμενων έργων παρά μόνο αν συγχωνευθούν. Η ίδια η πολιτική ηγεσία αναγνώρισε την ανάγκη για εκσυγχρονισμό και αναδιάρθρωση του κλάδου των κατασκευών «μέσω προώθησης συγχωνεύσεων κατασκευαστικών εταιρειών και επίτευξης οικονομιών κλίμακας»¹⁴¹.

Σε κάθε περίπτωση, τα Β΄ και Γ΄ ΚΠΣ, μαζί με τα έργα των Ολυμπιακών Αγώνων, προώθησαν τη χρηματοδότηση και κατασκευή έργων υποδομής και κτιριακών συγκροτημάτων με μέγεθος, χαρακτήρα και σημασία πρωτόγνωρα για την Ελλάδα. Ο ιδιωτικός τομέας παρακολούθησε στενά και συμμετείχε στα έργα αυτά, με όλο και αυξανόμενο ποσοστό συμμετοχής¹⁴². Η διείσδυση αυτή είχε ως αποτέλεσμα και ένα νέο παράδειγμα ανάπτυξης του χώρου: Ανάδυση νέων επιχειρηματικών σχημάτων από μεγάλους χρηματοοικονομικούς οργανισμούς και κατασκευαστικούς ομίλους, δημιουργία μεγάλων κατασκευαστικών ομίλων μέσα από τις συγχωνεύσεις τεχνικών εταιρειών που πραγματοποιήθηκαν σε εφαρμογή του νόμου 2940/2001 (με τον εύγλωττο τίτλο «Αναπτυξιακά, φορολογικά και θεσμικά κίνητρα για τις επιχειρήσεις του κατασκευαστικού τομέα»), δραστηριοποίηση των τραπεζών με την ίδρυση εταιρειών στον τομέα της ανάπτυξης και αξιοποίησης ακίνητης περιουσίας, συχνά σε συνέργειες με κατασκευαστικούς ομίλους, ενεργοποίηση των φορέων του ευρύτερου δημόσιου τομέα στους κλάδους της αξιοποίησης και ανάπτυξης ακινήτων, σύμπραξη των φορέων του δημόσιου και ευρύτερου δημόσιου τομέα με ιδιωτικούς (σχήματα Public-Private Partnerships/PPP).

Στο πλαίσιο αυτό επιπίπτει η συγχρηματοδότηση μεγάλων έργων υποδομής (Αττική Οδός, Αεροδρόμιο, Γέφυρα Ρίου-Αντίρριου), η συστηματική προσπάθεια αξιοποίησης/εκμετάλλευσης της ακίνητης περιουσίας του Δημοσίου [Υπηρεσία Αξιοποίησης και Μετεγκατάστασης Στρατοπέδων του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας, που ήδη προωθεί διαδικασίες για 135 στρατόπεδα συνολικής επιφάνειας 20.000 στρεμμάτων, τα Ελληνικά Τουριστικά Ακίνητα ΑΕ, που διαχειρίζεται μεγάλο αριθμό ακινήτων μεγάλης επιφάνειας και αναλαμβάνει έναν πολύ ενεργό επιχειρηματικό ρόλο, που χαρακτηρίζεται “καινοτόμος”, η

¹⁴¹ Χρήστος Πάχτας, υφυπουργός Οικονομίας και Οικονομικών, Συνέντευξη Τύπου, 12/02/2002, αναφ. σε Π. Γετίμης, Ν. Μαραβά, «Νέες σχέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου τομέα στην παραγωγή και λειτουργία των μεγάλων έργων υποδομής στην Ελλάδα» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004, σελ. 487.

¹⁴² Η σχετική ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα παρουσίασε αύξηση 77,45% μεταξύ 1995 και 2002, με ετήσιο ρυθμό μεταβολής 9,68%. Το Ινστιτούτο Οικονομίας Κατασκευών εκτιμά ότι το ποσοστό συμμετοχής του κατασκευαστικού κλάδου στο ΑΕΠ της Ελλάδας το 2000 ήταν 8,6% και την τριετία 2002-2004 πιθανώς να είχε ξεπεράσει το 12%. Αντιθέτως η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, υπολογίζει το ποσοστό του ελληνικού ΑΕΠ που προέρχεται από τις κατασκευές στο 8,2%, σε αντίθεση με τον μέσο όρο της ΕΕ, που είναι 5,5%. Σε Μ. Μαντουβάλου, Ευ. Μπάλλα, «Μεταλλαγές στο σύστημα γης και οικοδομής και διακυβεύματα του σχεδιασμού στην Ελλάδα σήμερα», σε *Πόλη και χώρος από τον 20ό στον 21ο αιώνα*, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αθ. Ι. Αραβαντινό, εκδ. ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων/ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης/ ΣΕΠΟ, Αθήνα, 2004, σελ. 316-317.

ίδρυση της ΟΤΕ Ακίνητα ΑΕ (OTEestate), της ΓΑΙΑΟΣΕ, καθώς και η μετατροπή των μεγαλύτερων λιμένων της χώρας σε ανώνυμες εταιρείες, που στην προσπάθεια αύξησης των εσόδων και της ανταγωνιστικότητάς τους προσανατολίζονται και στην “αποδοτικότερη” εκμετάλλευση του χερσαίου χώρου τους και στην αξιοποίηση της ακίνητης περιουσίας τους [...] μεγάλα έργα κυκλοφοριακής υποδομής και νέες τάσεις σε αστικές λειτουργίες και πρότυπα κατανάλωσης. Από πολεοδομική άποψη, το νέο σύστημα γης και οικοδομής ευνοείται αποφασιστικά από τα έργα υποδομής που αλλάζουν τη γεωγραφία της Αττικής, όπως η Αττική Οδός, το Αεροδρόμιο στα Μεσόγεια, τις Ολυμπιακές εγκαταστάσεις κλπ... οι νέες περιοχές αστικής ανάπτυξης (Μεσόγεια, λεοφόρος Κηφισού και Κηφισίας κλπ... η κατασκευή κτιρίων γραφείων, συνεδριακών-εκθεσιακών κέντρων, εμπορευματικών σταθμών, αποθηκευτικών χώρων, που συντονίζεται με τις διαρθρωτικές αλλαγές των επιχειρήσεων και τις προωθούμενες πολιτικές ανάδειξης της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης ως διοικητικών κέντρων επιχειρήσεων με αναφορά στην Ανατολική Μεσόγειο, τα Βαλκάνια και τις παρευξείνιες χώρες... η κατασκευή συγκροτημάτων αναψυχής και διασκέδασης, μούλτιπλεξ, θεματικών πάρκων ψυχαγωγικού χαρακτήρα, εμπορικών κέντρων κλπ, η οποία ευνοείται από τις κοινωνικές αναταράξεις και αλλαγές στα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και κατανάλωσης¹⁴³.

Η οικονομική πολιτική του εκσυγχρονισμού είχε ως αποτέλεσμα, σε σημαντικό βαθμό, την πολυπόθητη ανάπτυξη. Από το 1995 ο ρυθμός ανάπτυξης είναι περί το 3,5%, ο ρυθμός ανόδου του κατά κεφαλή ΑΕΠ είναι 3%· μαζί ήρθε και η επίσης πολυπόθητη ανάκαμψη της παραγωγικότητας, που την πενταετία 1996-2000 αυξήθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 2,7% έναντι 1,4% για την ΕΕ των 15¹⁴⁴. Ωστόσο, αν και οι μισθοί αυξήθηκαν κατά 3% στο διάστημα 1999-2001 (αναπληρώνοντας έτσι τις απώλειες των προηγούμενων ετών, ιδίως της περιόδου 1985-1993), η αύξηση αυτή ήταν κατώτερη της αύξησης της παραγωγικότητας κατά 1,1%, την ίδια στιγμή που ο εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας παρέμενε ο ίδιος από τις αρχές της δεκαετίας του '80, ενώ είχαν εισαχθεί μορφές ευέλικτης εργασίας και παρατηρούνταν ένταση των ρυθμών της εργασίας¹⁴⁵. Κάπως έτσι, ήδη πριν το 2000 αρχίζει να εκτιμάται ότι η ελληνική οικονομία και οι παραγωγικοί της κλάδοι (όπως η βιομηχανία) σταδιακά εξέρχονται από την προηγούμενη, μακροχρόνια κρίση¹⁴⁶.

Επιπλέον, ο κλάδος των υπηρεσιών συνέχισε να γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη. Εδώ συμπεριλαμβάνεται η σταθερή ανοδική πορεία του τουρισμού και του εμπορίου, όσο και η εντυπωσιακή ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού κλάδου και των τηλεπικοινωνιών (μετά την απελευθέρωσή τους), καθώς και οι κλάδοι των ναυτιλιακών και διαφόρων υπηρεσιών υγείας, πληροφορικής, διαχείρισης ακινήτων κλπ¹⁴⁷. Σε ό,τι αφορά την «μεγάλη» βιομηχανία, σε σημαντικό βαθμό επίσης ευοδώθηκαν οι προσδοκίες της για εκσυγχρονισμό και διεθνοποίηση. Πρώτον, ανανεώθηκαν τα μέσα παραγωγής¹⁴⁸. Δεύτερο, και πιο σημαντικό, οι συνθήκες κερδοφόρας πλέον αξιοποίησης του εργατικού δυναμικού, το γενικότερο πλαίσιο

¹⁴³ Μ. Μαντουβάλου, Ευ. Μπάλλα, «Μεταλλαγές στο σύστημα γης και οικοδομής...», σελ. 317 επ.

¹⁴⁴ Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 66 και 70.

¹⁴⁵ Όπως σημειώνει ο Γ. Κουζής, επιστημονικός σύμβουλος στο ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, βλ. «Η ευελιξία ως επιμέρους έκφραση των πολιτικών διαχείρισης του χαμηλού εργασιακού κόστους στην Ελλάδα», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004, σελ. 650.

¹⁴⁶ Βλ. και τις σχετικές εκτιμήσεις σε Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1998*, σελ. 29.

¹⁴⁷ Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1974-2000», σελ. 71.

¹⁴⁸ Οι δαπάνες για την αγορά καινούριων μηχανών και μηχανικού εξοπλισμού από βιομηχανικές επιχειρήσεις που απασχολούν περισσότερους από 10 εργαζόμενους έφτασαν το 2002 το 65% των συνολικών επενδύσεων, έναντι 40% το 1986. Βλ. Σ. Ρομπόλης, Π.-Λ. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες...», σελ. 459.

οικονομικής πολιτικής και η πίεση του διεθνούς ανταγωνισμού με το κύμα εξαγορών-συγχωνεύσεων, ευνόησαν την τάση συγκέντρωσης/συγκεντροποίησης του κεφαλαίου στην Ελλάδα και την ανάπτυξη σημαντικού αριθμού «επιχειρηματικών ομίλων». Οι όμιλοι αυτοί συνεργάζονται στενά με διεθνείς εταιρείες, συστήνοντας «στρατηγικές συμμαχίες», έτσι ώστε οι μεν ελληνικές εταιρείες εξασφαλίζουν τεχνογνωσία και πρόσβαση στη διεθνή αγορά, οι δε ξένοι όμιλοι εξασφαλίζουν σταθερή παρουσία στην ελληνική αγορά. Οι ελληνικοί «επιχειρηματικοί όμιλοι» εμφανίζουν και μια αύξουσα τάση διεθνοποίησης: η εκροή ελληνικού επενδυτικού κεφαλαίου (άμεσες επενδύσεις) κλιμακώνεται εντυπωσιακά στα τέλη του '90, ενώ αύξουσα είναι και η ήδη μακροχρόνια δραστηριοποίηση στο εξωτερικό εκπροσώπων του ελληνικού κεφαλαίου, όπως η MOTOP ΟΙΛ, η INTRAKOM, η ΔΕΛΤΑ, η Πετζετάκις, ορισμένοι τραπεζικοί όμιλοι και ο ΟΤΕ¹⁴⁹.

Η ελληνική κυρίαρχη τάξη παρακολούθησε στενά αυτή τη μακρά διαδικασία οικονομικής και παραγωγικής αναδιάρθρωσης. Άλλοτε διατυπώνοντας αιτήματα (αύξηση της «ευκαμψίας της αγοράς εργασίας», άρση των «αντικινήτρων που αποβαίνουν σε βάρος της παραγωγικής δραστηριότητας», δημοσιονομική εξυγίανση, μείωση των ελλειμμάτων και του πληθωρισμού, άρση του «αυστηρού» πλαισίου λειτουργίας των αγορών), άλλοτε επικροτώντας συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις (όπως η μείωση των ανώτατων συντελεστών φορολογίας εισοδήματος για τα φυσικά πρόσωπα και η μείωση του συντελεστή φορολογίας κερδών για τις εταιρείες, η συγκράτηση δαπανών για μισθούς και συντάξεις) ή ασκώντας πιέσεις για περαιτέρω έντασή τους (όπως στην περίπτωση των ιδιωτικοποιήσεων, πολλές από τις οποίες θεωρήθηκαν «μερικές», καθώς το κράτος εξακολουθούσε να έχει υπό τον έλεγχό του τις εν λόγω επιχειρήσεις)¹⁵⁰.

Ολόκληρη αυτή η διαδικασία πρωταρχικά οικονομικής ανασυγκρότησης συνοψίστηκε, στα τέλη της εκσυγχρονιστικής περιόδου, ως μια συνολική αλλαγή που οδήγησε «την οικονομική ζωή του τόπου σ' έναν καινούριο δρόμο, που σήμερα δεν αμφισβητείται». Ο Κ. Σημίτης, μιλώντας στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ τον Οκτώβριο του 2003, θα υποστηρίξει σχετικά ότι: «Απελευθερώσαμε τις λειτουργίες της οικονομίας και ιδιαίτερα της αγοράς από παρωχημένα βάρη, ενισχύσαμε την ανταγωνιστικότητα και την επιχειρηματικότητα, στηρίξαμε την καινοτομία και την τεχνογνωσία»¹⁵¹. Ακόμη και ο τελευταίος «εθνικός στόχος» που προέταξε το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα, οι Ολυμπιακοί Αγώνες του 2004, απευθύνθηκε εξ αρχής, πρωταρχικά και ρητώς, ως «μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή ευκαιρία», στις «παραγωγικές δυνάμεις» της χώρας¹⁵², δηλαδή, για άλλη μια φορά, στους βασικούς τομείς της κυρίαρχης, ενδογενούς αστικής τάξης (βιομηχανία, μεταφορές, εμπορικό κεφάλαιο, υπηρεσίες, τουρισμός, κατασκευές), που άλλωστε αποκόμισε τα περισσότερα οφέλη από την εκσυγχρονιστική ανασυγκρότηση.

¹⁴⁹ Γ. Λιοδάκης, Γ. Κυριακάκης, «Από την “εξάρτηση” στη διεθνή ολοκλήρωση του ελληνικού κεφαλαίου», σελ. 445, όπου παρατίθενται και σχετικά στοιχεία από UNCTAD, *World Investment Report*, United Nations, Νέα Υόρκη και Γενεύη, 2002.

¹⁵⁰ Βλ. τα τεύχη του ΣΕΒ *Η ελληνική οικονομία για τα έτη 1996, 1998 και 2000*.

¹⁵¹ Κ. Σημίτης, ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 9 Οκτωβρίου 2003.

¹⁵² Κ. Σημίτης, ομιλία στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή για τους Ολυμπιακούς Αγώνες 2004, 31 Μαΐου 2000.

Περί ιδεολογίας

Ο εκσυγχρονισμός, λοιπόν, όπως μόλις προσπάθησα να δείξω, ήταν μια δέσμη πολιτικής, μια συνολική πρόταση πολιτικών επιλογών, που όμως, ως τέτοια, δεν θα είχε καμία επίδραση και καμία πειθώ στο κοινωνικό σώμα αν δεν συνοδευόταν από μια μάχιμη ιδεολογική πλευρά. Σε ό,τι ακολουθεί, επιχειρώ να εξετάσω όσο το δυνατόν αδιαχώριστα τις κεντρικές πολιτικές επιλογές του εκσυγχρονισμού και τα ιδεολογικά σχήματα με τα οποία τις υποστήριξε, τις ευρύτερες θεωρητικοπολιτικές κοσμοαντιλήψεις που προήγαγε. Στο παρόν κεφάλαιο, θα αρκεστώ να υποδείξω προκαταβολικά ορισμένες θεωρητικές επεξεργασίες περί ιδεολογίας, στις οποίες θα βασιστώ για τη συνέχεια.

Ο εκσυγχρονισμός, λοιπόν, ήταν (και δεν θα μπορούσε παρά να είναι) μια ιδεολογία. Λέγοντας ιδεολογία δεν εννοώ καθόλου ότι υπήρξε ένα ψέμα, μια φενάκη, απάτη ή κοροϊδία για το κοινωνικό σώμα –η ιδεολογία του εκσυγχρονισμού, όπως η ιδεολογία εν γένει, δεν ήταν μια λουκατσιανή «κίβδηλη συνείδηση». Ήταν, πολύ περισσότερο, η ιδεολογία μιας ολόκληρης εποχής (ή έστω μιας ιστορικοκοινωνικά συγκεκριμένης ομάδας). Με τον τρόπο που, κατά τον Καρλ Μανχάιμ, η ιδεολογία είναι μια αντικειμενική πνευματική δομή, ένα δυναμικό μόρφωμα με τη δική του ιστορικότητα, συνισταμένη πολλαπλών κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών και ταυτόχρονα πλαίσιο (συνθήκη και περιορισμός μαζί) της ανθρώπινης δράσης, συλλογικής και ατομικής¹⁵³.

Προχωρώντας πιο θεωρητικά, θα αξιοποιήσω τις δύο, κατά τη γνώμη μου, σημαντικότερες συμβολές στη θεωρία της ιδεολογίας. Η πρώτη είναι η αλτουσεριανή θέση¹⁵⁴, που έδειξε μια για πάντα ότι η ιδεολογία δεν είναι ουσία ή μεταφυσική, ψέμα ή αυταπάτη, αλλά σχέση· μια διανοητική σχέση των ανθρώπων με το πραγματικό, μια αναπαράσταση του κόσμου. Η ιδεολογία είναι μια διανοητικά (και φαντασιακά) διαμεσολαβημένη σχέση των ατόμων με τις πραγματικές, υλικές συνθήκες ύπαρξής τους και όχι η ίδια η ύπαρξή τους. Πρόκειται για μία σχέση «αντιπροσώπευσης», καθώς καλύπτει την (ανεξάλειπτη) απόσταση ανάμεσα στον πραγματικό κόσμο και την αντιληπτική μας ικανότητα. Αυτή την απόσταση διεργάζεται και η ιδεολογία, την «καλύπτει» φαντασιακά, βάζοντας τάξη στο χάος που μπορεί να είναι ο κόσμος, επιλέγοντας και υποδεικνύοντας σημεία αναφοράς και προσανατολισμού, αξίες και νοήματα ως οδοδείκτες μέσα στην απειρότητα που μας περιβάλλει. Γι' αυτό η ιδεολογία είναι, αναπόφευκτα, αναγκαίος όρος συνοχής για τα άτομα και τις κοινωνίες· ταυτόχρονα, όμως, δεν είναι η ίδια για όλους (αν ήταν, θα είχαμε λύσει, καλώς ή κακώς, όλα μας τα προβλήματα) –οι ιδεολογίες συγκροτούνται ανταγωνιστικά, διότι οι άνθρωποι, οι ομάδες και οι τάξεις ανασυγκροτούν με διαφορετικούς τρόπους τη σχέση τους με τον πραγματικό κόσμο, με τις συνθήκες της ύπαρξής τους. Άλλωστε, αν σε κάθε ιστορικό πλαίσιο κυριαρχεί μια ορισμένη ιδεολογία, αυτή ποτέ δεν είναι πλήρης. Πάντα κάτι της διαφεύγει, ποτέ δεν φτιάχνει ένα πλήρες και στεγανό νόημα με απόλυτη εσωτερική συνοχή. Η ιδεολογική κυριαρχία, επομένως, απειλείται διαρκώς και υπονομεύεται από αντίρροπες ιδεολογικές θέσεις, που δρουν ανταγωνιστικά καθόσον –και εδώ έγκειται η σημασία της δεύτερης αλτουσεριανής θέσης, σύμφωνα με την οποία η ιδεολογία έχει πάντα

¹⁵³ Κ. Μανχάιμ, *Ιδεολογία και ουτοπία*, Γνώση, Αθήνα, 1997 [1929], ιδιαιτέρως σελ 79 και 100-101 και Κ. Mannheim, *Essays on Sociology and Social Psychology*, Routledge & Kegan, Λονδίνο, 1969 [1953].

¹⁵⁴ Βλ. Α. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978, σελ. 69, 97, 101-102.

υλική υπόσταση– αφετηριάζονται σε διαφορετικές υλικές (πραγματικές) συνθήκες, διαμεσολαβούνται από διαφορετικά συμφέροντα, εκφράζουν διαφορετικές επιδιώξεις και συγκροτούν διαφορετικά αξιακά συστήματα.

Η δεύτερη, εξαιρετικά πολύτιμη συνεισφορά ήταν αυτή του Γκράμσι, ο οποίος, ως στρατευμένος πολιτικός και θεωρητικός του καιρού του, έδωσε σκληρή μάχη ενάντια στον οικονομισμό της Γ' Διεθνούς, στην δογματοποίηση δηλαδή του ιστορικού υλισμού και την απομείωσή του σε έναν οικονομικό αναγωγισμό. Ο Γκράμσι μας «έμαθε» την ιδιαίτερη σημασία του ιδεολογικού επιπέδου. Μια ορισμένη –κυρίαρχη τα τελευταία χρόνια– ανάγνωση του Γκράμσι υπερτονίζει αυτό το τελευταίο στοιχείο, υποστηρίζοντας ότι στα κείμενά του «μετατοπίζεται» το κέντρο βάρους από το πεδίο της δομής σε αυτό των υπερδομών. Ωστόσο, ο Γκράμσι δεν επιλύει το πρόβλημα του οικονομισμού με μια αδιάλλακτη απόφαση υπέρ των υπερδομών¹⁵⁵. Η πολεμική του Γκράμσι απευθύνεται όχι μόνο ενάντια στον οικονομισμό αλλά και ενάντια σε κάθε ιδεαλιστική, θεωρησιαρχική αντίληψη που εκμηδενίζει ή υποτάσσει τα πρακτικά και υλικά στοιχεία. Αποδοκιμάζει ισόβαθμα δύο παρεκκλίσεις: όχι μόνο την «υπερβολή του οικονομισμού ή σχολαστικού δογματισμού» αλλά και την «υπερβολή του ιδεολογισμού», δηλαδή του βολонταρισμού, δηλαδή της μονομερούς έμφασης στην ιδεολογία, στις υπερδομές, καθώς «στη μία περίπτωση υπερεκτιμώνται οι μηχανικές αιτίες, στην άλλη εξαιρείται το βολонταριστικό-βουλησιαρχικό και ατομικό στοιχείο»¹⁵⁶.

Το πρόβλημα στον Γκράμσι καθόλου δεν αντιμετωπίζεται με την πρόταξη του ενός ή του άλλου, της δομής ή των υπερδομών, του αντικειμενικού ή του υποκειμενικού, της δομής ή της δράσης. Αντίθετα, το ζήτημα για τον ίδιο είναι η συνάρθρωση οικονομίας, πολιτικής, φιλοσοφίας και ιστορίας, τις οποίες αντιλαμβάνεται ως σύνολο «αλληλομεταφράσιμων» εννοιών/πεδίων και όχι ιεραρχικά καθορισμένες μεταξύ τους. Κάνει μάλιστα την εξής κρίσιμη παρατήρηση: «Η λογοτεχνία δεν γεννάει λογοτεχνία κλπ, δηλαδή οι ιδεολογίες δεν γεννούν ιδεολογίες, τα εποικοδομήματα δεν γεννούν εποικοδομήματα»¹⁵⁷. Τελικά, μεταξύ δομών και υπερδομών υπάρχει όχι ιεραρχία αλλά μια «αναγκαία αμοιβαιότητα» που αποτελεί το «πραγματικό διαλεκτικό γίνεσθαι». Το διώνυμο δομή/υπερδομή διατρέχει λοιπόν το έργο του Γκράμσι ως έννοια σχέσης, η οποία απολήγει σε μια ενότητα θεωρίας και πρακτικής.

Οι σημειώσεις αυτές ήταν αναγκαίες για να εισχωρήσουμε στον σκληρό πυρήνα της γκραμισιανής θεώρησης της ιδεολογίας, που βρίσκεται πάντα σε άμεση συνάρτηση με μια άλλη κεντρική έννοια στο έργο του, την ηγεμονία. Αν λοιπόν ηγεμονία είναι η ικανότητα πραγματοποίησης και διατήρησης ενός ιστορικού συνασπισμού αντιφατικών κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, τόσο στην οικονομική βάση όσο και στο πολιτικό-κρατικό εποικοδόμημα, η ιδεολογία είναι ο συνδετικός κρίκος, ο αρμός.

Ο Γκράμσι αξιοποιεί τη μαρξική θέση ότι οι άνθρωποι συνειδητοποιούν τις συγκρούσεις του οικονομικού κόσμου στο πεδίο της ιδεολογίας. Αυτή η κίνηση του επιτρέπει να ενσωματώσει την ιδεολογία στην ενιαία και διαλεκτική σχέση

¹⁵⁵ Η άποψη ότι ο Γκράμσι προκρίνει τις υπερδομές και την ιδεολογία έναντι των δομών (οικονομία, τρόπος παραγωγής) στηρίζεται σε κείμενα του νεαρού –και ακόμη υπό την επιρροή της κροτσιανής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας– Γκράμσι, συχνά δε στο περίφημο άρθρο «Η επανάσταση ενάντια στο Κεφάλαιο», που γράφει ο Γκράμσι το 1917, πολύ πριν τα *Τετράδια της Φυλακής* (βλ. Α. Γκράμσι, *Σοσιαλισμός και κουλτούρα*, Στοχαστής, Αθήνα, 1990, σελ. 143-134, το άρθρο «Η επανάσταση ενάντια στο Κεφάλαιο» που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Avanti!* στις 24 Νοεμβρίου 1917).

¹⁵⁶ Α. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, σελ. 80

¹⁵⁷ Α. Γκράμσι, *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, Στοχαστής, Αθήνα, 1981, σελ. 24

δομές/υπερδομές, να της αποδώσει δηλαδή μια υλικότητα, μιαν αποτελεσματικότητα υλική. Δεν διστάζει μάλιστα να αποδώσει στην έννοια ιδεολογία και ένα όχι αδικαιολόγητα διευρυμένο πεδίο εφαρμογής. Γράφει για «[την] ιδεολογική δομή μιας κυρίαρχης τάξης, δηλαδή [την] υλική οργάνωση που αποσκοπεί στη διατήρηση, υπεράσπιση και ανάπτυξη του θεωρητικού ιδεολογικού μετώπου. Το πιο αξιόλογο και πιο δυναμικό τμήμα αυτής είναι ο Τύπος γενικά: εκδοτικοί οίκοι [...] πολιτικές εφημερίδες, επιθεωρήσεις κάθε είδους, επιστημονικές, φιλολογικές, λογοτεχνικές, ενημερωτικές [...] αλλά όχι μόνο: οτιδήποτε επηρεάζει ή μπορεί να επηρεάσει την κοινή γνώμη άμεσα ή έμμεσα της ανήκει: οι βιβλιοθήκες, τα σχολεία, οι κύκλοι και τα κλαμπ κάθε είδους, μέχρι η αρχιτεκτονική, η οργάνωση των οδών και τα ονόματά τους...»¹⁵⁸. Όλα αυτά τα στοιχεία συμπληγνούν το περίφημο «σύμπλεγμα των χαρακωμάτων και οχυρώσεων [μιας] κυρίαρχης τάξης».

Προχωρώντας παραπέρα, αλλά πάντα στα πλαίσια της ίδιας προβληματικής, ο Γκράμσι προτείνει την έννοια του ιστορικού μπλοκ ή ιστορικού συνασπισμού. Έννοια ιστορική και αναλυτική, που συχνά συγχέεται λανθασμένα με την έννοια απλώς των κοινωνικών συμμαχιών. Είναι κάτι παραπάνω. Ο Γκράμσι συνδέει γενικά τον ιστορικό συνασπισμό με τη διαλεκτική βάση/υπερδομές: «Η βάση και το εποικοδόμημα σχηματίζουν ένα ιστορικό μπλοκ, δηλαδή το πολύμπλοκο, αντιφατικό και ασύμφωνο σύνολο των δομών του εποικοδομήματος αντανάκλα το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής»¹⁵⁹. Στο ιστορικό μπλοκ «ακριβώς οι υλικές δυνάμεις είναι το περιεχόμενο και οι ιδεολογίες η μορφή, [κάθε] διάκριση μορφής και περιεχομένου [είναι] καθαρά τυπική, αφού οι υλικές δυνάμεις δε θα ήταν ιστορικά κατανοήσιμες χωρίς μορφή και οι ιδεολογίες θα ήταν ατομικές παραξενιές χωρίς τις υλικές δυνάμεις»¹⁶⁰. Οι ιδεολογίες λοιπόν δεν είναι απλή αντανάκλαση των αλλαγών στη βάση ούτε αυθαίρετη (ιδεαλιστική) ατομική επινόηση, αλλά ιστορικές δυνάμεις οργανικά δεμένες με μια τάξη και αδιαχώριστες από την υλική της οργάνωση. Και αποδεικνύεται έτσι ότι ο ιστορικός συνασπισμός υπερβαίνει την έννοια μιας απλής συμμαχίας τάξεων, αφού απαιτεί μια σύνθετη ανάπτυξη των εποικοδομημάτων, ένα ολοκληρωμένο κράτος που έχει τις ρίζες του σε μια οργανική σχέση ανάμεσα στην ηγεσία και τις μάζες, ανάμεσα σε κυβερνώντες και κυβερνώμενους¹⁶¹.

Σε περισσότερο πολιτικά συμφραζόμενα, το ιστορικό μπλοκ δεν πρέπει να ταυτίζεται αυτοματικά με μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη που ανέρχεται και κυριαρχεί. Το γκραμισιανό θεωρητικό πρόταγμα εισηγείται να αντικατασταθεί το μοντέλο της παρατεταγμένης μάχης, της σύγκρουσης και κυριαρχίας μιας ορισμένης τάξης επί μιας άλλης ή της αντικατάστασης απλώς μιας τάξης από μιαν άλλη, με την αντίληψη των «αξεδιάλυτων θέσεων» των τάξεων και του «μπλοκ εξουσίας». Έτσι, στα *Τετράδια της Φυλακής*, η πάλη των τάξεων κωδικοποιείται ως συσχετισμός δυνάμεων. Επιπλέον, η έννοια του συσχετισμού δυνάμεων μας δίνει και μια ιδέα για το πώς ο Γκράμσι αντιλαμβάνεται και εννοιολογεί τις τάξεις: όχι ως κάτι αυθύπαρκτο, κάτι που υπάρχει αντικειμενικά και από μόνο του, αλλά κυρίως ως διαδικασία, ως σταδιακή συγκρότηση, και μάλιστα της μιας τάξης σε σχέση με τις άλλες και μέσα στον μεταξύ τους ανταγωνισμό.

Στα *Τετράδια*, ο συσχετισμός δυνάμεων κλιμακώνεται σε «στιγμές»: (α) Δομική στιγμή, που συνδέεται με την ιστορία της παραγωγής. Εδώ βρίσκεται ένας σε πρώτο βαθμό ορισμός των τάξεων, «αντικειμενικά», από τη θέση τους στον τρόπο παραγωγής. (β) Πιο σημαντικός είναι ο δευτεροβάθμιος προσδιορισμός, η πολιτική

¹⁵⁸ Α. Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν*, Στοχαστής, Αθήνα, 2005, σελ. 103

¹⁵⁹ Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός...*, σελ. 75

¹⁶⁰ Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός...*, σελ. 88

¹⁶¹ Κ. Μπυσί-Γκλυκσμάν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ. 339.

στιγμή, ο συσχετισμός των πολιτικών δυνάμεων, «δηλαδή η εκτίμηση του βαθμού της ομοιογένειας, της αυτοσυνείδησης και της οργάνωσης που έχουν πετύχει οι διάφορες κοινωνικές ομάδες», σε τρία στάδια: (1) Στοιχειώδης οικονομικο-κορπορατιστική/επαγγελματική αλληλεγγύη, (2) Ευρύτερη αλληλεγγύη συμφερόντων μιας κοινωνικής ομάδας, αλλά ακόμη στο οικονομικό επίπεδο, και (3) Συνειδητοποίηση ότι «τα ίδια τους τα συνεταιριστικά συμφέροντα, στην τωρινή και μελλοντική εξέλιξή τους, ξεπερνούν τα όρια του συνεταιρισμού, ομάδας δηλαδή καθαρά οικονομικής, και μπορούν και πρέπει να γίνουν συμφέροντα των άλλων υποτελών ομάδων. Αυτή είναι η πιο καθαρά πολιτική φάση, που σημειώνει το σαφές πέρασμα από τη δομή στη σφαίρα των σύνθετων υπερδομών, είναι η φάση που οι ιδεολογίες που βλάστησαν προηγουμένως γίνονται “κόμμα” [...] βάζοντας όλα τα ζητήματα που γύρω τους βράζει ο αγώνας όχι στο κορπορατιστικό πεδίο αλλά σε ένα πεδίο καθολικό και δημιουργώντας έτσι την ηγεμονία μιας βασικής κοινωνικής ομάδας. Το κράτος νοείται έτσι σαν ο ιδιαίτερος οργανισμός μιας ομάδας που προορίζεται να δημιουργήσει τους ευνοϊκούς όρους για τη μέγιστη επέκταση της ίδιας της ομάδας. Αλλά αυτή η ανάπτυξη και αυτή η επέκταση νοούνται και παρουσιάζονται σαν η κινητήρια δύναμη μιας καθολικής επέκτασης, μιας ανάπτυξης όλων των “εθνικών” δραστηριοτήτων, δηλαδή η κυρίαρχη ομάδα συντονίζεται συγκεκριμένα με τα γενικά συμφέροντα των υποτελών ομάδων». Εδώ γίνεται εμφανές ότι η ιδεολογία είναι όχι απλώς διακύβευμα αλλά το ίδιο το πεδίο, ο τόπος της πάλης των τάξεων¹⁶².

Η ιδεολογική κυριαρχία, επομένως, εδράζεται σε έναν ιστορικό συνασπισμό που συγκροτείται πολιτικά και ταξικά και πρωθεί συγκεκριμένες στοχεύσεις, τις οποίες εμφανίζει ως καθολικές. Αν, επομένως, σε ό,τι μας απασχολεί εδώ, ο εκσυγχρονισμός ήταν, όπως έχω ήδη υπονοήσει, ένα πρόγραμμα στο οποίο η ελληνική κυρίαρχη τάξη βρήκε την πολιτική συμπύκνωση των άμεσων και συνολικών υλικών της συμφερόντων, αν ανταποκρίθηκε σε συγκεκριμένες αναμονές οικονομικής και πολιτικής αναδιάρθρωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, αξιοποίησε όμως συγκεκριμένες ιδεολογικές θέσεις για να επιτελέσει και άλλες λειτουργίες: Για να εξασφαλίσει μια όσο το δυνατόν πιο διευρυμένη συναίνεση στο κοινωνικό σώμα, παρουσιάζοντας τις βασικές επιλογές ενός συγκεκριμένου προγράμματος ως έκφραση του καθολικού συμφέροντος, ενσωματώνοντας και εκφράζοντας άλλες ταξικές στρατηγικές, συναρθρώνοντας στον κυρίαρχο συνασπισμό τάξεις-συμμάχους (ή τάξεις-υποστηρίγματα). Εξύφανε, τελικά, μια τέτοια αναπαράσταση της σχέσης των ανθρώπων με τις υλικές συνθήκες ύπαρξής τους (όπως επιδίωξε ή/και κατάφερε να τις αναδιατάξει) που θα ήταν συμβατή και νομιμοποιητική για το πολιτικό πρόγραμμα που προήγαγε.

Ωστόσο, αυτή η διεργασία εξασφάλισης συναίνεσης δεν θα ήταν δυνατό να προαχθεί με άλματα και τομές μόνο. Αντιθέτως, θα έπρεπε, όπως κάθε ηγεμονικό κοινωνικό σχέδιο, να «πατήσει» σε προϋπάρχουσες ιδεολογικές παραστάσεις, να επανεπεξεργαστεί ιδεολογικές γραμμές και περιβάλλοντα στα οποία οι άνθρωποι είχαν από καιρό μάθει να τοποθετούν τον εαυτό τους και να κατανοούν τον κόσμο γύρω τους –για τα οποία, σε μεγάλο βαθμό, ήταν «υπεύθυνο» το ίδιο το ΠΑΣΟΚ της προηγούμενης φάσης, με την διακυβέρνηση και την πολιτική ηγεμονία που άσκησε στη χώρα. Στο σημείο αυτό ακριβώς υπεισέρχεται μια έννοια-εργαλείο που είναι συγκροτητικό στοιχείο και αναγκαίο φίλτρο μέσα από το οποίο διηθείται αυτού του τύπου η κυριαρχία. Πρόκειται για την κοσμοαντίληψη [Weltanschauung] και τις υποκείμενες σε αυτήν έννοιες του κοινού νου και του κομπορμισμού. Σε κάθε

¹⁶² Α. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, σελ. 85επ.

ιστορικό κοινωνικό περιβάλλον διαχέεται στο κοινωνικό σώμα μια οργανική και οργανωτική κοσμοαντίληψη, ως σύνολο κοινών μοιρασμένων αντιλήψεων και παραδοχών. Για τον Γκράμσι, ο κοινός νους, ή με άλλη ορολογία οι κοινωνικοί κομφορμισμοί, δεν είναι κάτι ουσιοκρατικό, υπερβατικό, αδιάσπαστο και αμετάλλακτο. Αντίθετα, ο ίδιος επιχειρεί να δείξει την ιστορικότητα των κομφορμισμών, την αλλαγή τους στην πορεία της ιστορικής εξέλιξης, αλλά και να τους σχετικοποιήσει όχι μόνο διαχρονικά αλλά επίσης συγχρονικά, καθώς στις διάφορες στρωματοποιήσεις της ίδιας κοινωνίας συναντώνται διαφορετικού τύπου και ποιότητας κοινές παραδοχές.

Η καίρια παρατήρηση του Γκράμσι είναι ότι «αυτό που αποκαλείται κοινός νους [κομφορμισμός] συνδέεται στενά με την πολιτική [επομένως ιδεολογική] ηγεμονία, είναι το σημείο επαφής ανάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και την πολιτική κοινωνία, ανάμεσα στη συγκατάθεση και τη βία»¹⁶³. Αυτό συμβαίνει επειδή ο κοινός νους είναι το σταθερό υπόστρωμα, το κοινωνικό έδαφος εκείνο που, αν και τετριμμένο ίσως ή ταπεινό, ωστόσο παρέχει, ως σύνολο αντιλήψεων και πρακτικών, τις υποδοχές στις οποίες είναι δυνατό όσο και αναγκαίο να συναρμοστεί μια νέα αντίληψη του κόσμου, μια καινούρια εικόνα του κόσμου, μια ιδεολογία, προκειμένου να γίνει κυρίαρχη.

Έτσι, σε κάθε μελέτη της ιδεολογίας, όπως εξάλλου και στην παρούσα, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι οι αντιλήψεις που έχουν παγιωθεί σε μακρές χρονικές διάρκειες είναι εξαιρετικά σταθερές και δύσκολα εκριζώνονται. Μια νέα (κυρίαρχη) ιδεολογία είναι πάντα αναγκασμένη να πατήσει πάνω στο έδαφος των κοσμοαντιλήψεων που προϋπάρχουν, να τις επεξεργαστεί συστηματικά και να τις αναμορφώσει, εντάσσοντάς τις στο δικό της σύμπαν. Όχι άδικα ο Γκράμσι θέτει ως γενική αρχή την εξής: «Οι αλλαγές στους τρόπους σκέψης, στις πεποιθήσεις και στις αντιλήψεις δε συμβαίνουν με ξαφνικές εκρήξεις, ταυτόχρονες και γενικές, συμβαίνουν ίσως αντίθετα, με διαδοχικούς συνδυασμούς, σύμφωνα με τύπους αρχών που είναι ολότελα ανόμοιοι και μη ελεγχόμενοι. Η αυταπάτη της “έκρηξης” γεννιέται από την απουσία κριτικού πνεύματος [...] έτσι και στη σφαίρα της κουλτούρας, τα διάφορα ιδεολογικά στρώματα συνδυάζονται με διαφορετικούς τρόπους κι αυτό που κατάντησε παλιοσίδερα στην πόλη είναι ακόμη εργαλείο στην επαρχία»¹⁶⁴.

¹⁶³ Α. Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν...*, σελ. 95.

¹⁶⁴ Α. Γκράμσι, *Οργάνωση της κουλτούρας*, Στοχαστής, Αθήνα, 2005, σελ. 73 επ.

Ιδεολογικά σχήματα του εκσυγχρονισμού: Οικονομισμός

Η ιδέα τους –μπορούμε να πούμε η μοναδική ιδέα που τους απομένει–
είναι ότι ο κόσμος τραβάει το δρόμο του
όπως μια ατμομηχανή αν τη βάλεις πάνω σε ράγες.

Georges Bernanos

Με αυτές τις θεωρητικές και αναλυτικές προκείμενες, μπορούμε τώρα να προχωρήσουμε στη συγκεκριμένη εξέταση της διαπλοκής πολιτικής και ιδεολογίας στην περίπτωση που μας απασχολεί. Αν ισχύει, όπως υποστήριξα παραπάνω, ότι αιχμή του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος υπήρξε ένα συγκεκριμένο αναπτυξιακό πρόταγμα, τότε μοιάζει εύλογη η θέση ότι τα ιδεολογικά σχήματα που επιστρατεύθηκαν για τη νομιμοποίησή του θα ήταν (περίπου αναγκαστικά) οικονομίστικης ποιότητας. Οικονομισμός είναι η θεωρητική αντίληψη εκείνη που αντιμετωπίζει κάθε κοινωνικο-πολιτικό φαινόμενο ως αυτοματική αντανάκλαση των διεργασιών της οικονομίας, της οικονομικής δομής. Με αλλά λόγια, πιστεύει στην τυφλή δύναμη των παραγωγικών δυνάμεων, στην παντοδυναμία της υλικής βάσης, από την οποία εξαρτά τη δυναμική του πολιτικού πεδίου. Απολήγει είτε σε έναν φετιχισμό της τεχνικής προόδου (θετικά) είτε (αρνητικά) στη δαιμονοποίηση του καπιταλισμού, θεωρώντας τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής πηγή όλων των δεινών¹⁶⁵.

Στην περίπτωση του ελληνικού εκσυγχρονισμού, πήρε την πρώτη κατεύθυνση, γεγονός εμφανές και στις πολιτικές διακηρύξεις του ρεύματος αλλά και στις θεωρητικές επεξεργασίες που το υποστήριξαν. Ο ελληνικός (καπιταλιστικός) κοινωνικός σχηματισμός θεωρήθηκε καθυστερημένος σε σχέση με τα πρότυπα της ανεπτυγμένης (ευρωπαϊκής) Δύσης. Ο εκσυγχρονισμός, επομένως, έγινε αντιληπτός ως το πιο πρόσφατο επεισόδιο σε μια διαρκή (από την ίδρυση του ελληνικού κράτους) προσπάθεια «να κρατήσουμε την επαφή με τους πρώτους», καθώς οι ελληνικές ελίτ, αλλά και η κοινωνία γενικότερα, αφέθηκαν να ενδώσουν στον πειρασμό και την πίεση των μετασχηματισμών στις προηγμένες χώρες της Δύσης, να επιζητήσουν τον «εκσυγχρονισμό», την «προσαρμογή», την «ανάπτυξη» και τον «εξευρωπαϊσμό»¹⁶⁶.

Η ενσωμάτωση αυτής της αναπαράστασης υπήρξε κομβική στον εκσυγχρονιστικό πολιτικό λόγο και προήχθη από όλες τις δυνατές πλευρές. Πριν απ' όλα, βέβαια, συμπυκνώθηκε στην παρέμβαση του ηγέτη. Ο Κ. Σημίτης, με κάθε ευκαιρία, διακήρυσσε την «οριστική επιλογή της χώρας να καλύψει την απόσταση που [την] χωρίζει από τους εταίρους σε υποδομές», θέτοντας ταυτόχρονα τον «ρυθμό ανάπτυξης» στο επίκεντρο μιας πολιτικής «συνεχιζόμενης ευημερίας που απαιτεί ο

¹⁶⁵ P. Séverac, λήμμα Economisme, σε G. Labica & G. Bensussan, *Dictionnaire critique du marxisme*, PUF/Quadrige, Παρίσι, 1999.

¹⁶⁶ Για μια τέτοια ανάγνωση, βλ. (ενδεικτικά) Γ. Βούλγαρης, *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Πόλις, Αθήνα, 2003, σελ. 16. Θα πρέπει, πάντως, να σημειωθεί ότι η ανάλυση του Βούλγαρη λαμβάνει υπόψη της τον καθοριστικό ρόλο των κομμάτων και του κράτους στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού, ενώ οι πιο «σκληροπυρηνικές» εκσυγχρονιστικές θεωρήσεις (πχ. του Μουζέλη) ολισθαίνουν σε έναν σχεδόν απόλυτο οικονομισμό, που όχι μόνο δεν λαμβάνει υπόψη αυτά τα κρίσιμα πεδία αλλά καταγγέλλει την «κομματοκρατία» και τον «κρατικισμό».

πολίτης»¹⁶⁷. Συχνά, μάλιστα, συνόψισε την πολιτική αυτή ως την προοδευτική «απάντηση στις προκλήσεις του μέλλοντος», καταγγέλοντας ως αμυντικό το ρεύμα εκείνο της Αριστεράς που «κηρύσσει την επιστροφή στο παρελθόν και στο προστατευτικό κράτος και τη διατήρηση των κεκτημένων», που «αρνείται τον ανταγωνισμό και καταγγέλλει τις νέες τεχνολογίες»: αυτή η διεκδίκηση προοδευτικών διαπιστευτηρίων πέρασε από μια οικονομιστική ανάγνωση της «παραδοσιακής» αριστερής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία, λόγου χάρη, «η ανάπτυξη των τεχνολογιών και η ανατροπή των κλασικών παραγωγικών σχέσεων δεν παύουν να έχουν όλη την απελευθερωτική δύναμη που ο Μαρξ αναγνώρισε ήδη στον παραδοσιακό βιομηχανικό καπιταλισμό»¹⁶⁸.

Η ίδια γραμμή πλεύσης αναπαρήχθη σε όλους τους τόνους και διαρκώς από πολλά και βασικά στελέχη του εκσυγχρονιστικού πολιτικού προσωπικού. Παραδείγματος χάριν, η Βάσω Παπανδρέου, μέλος άλλοτε της «ομάδας των τεσσάρων» και υπουργός Ανάπτυξης από την πρώτη κυβέρνηση Σημίτη μέχρι το 1999, έθετε στον πυρήνα της νέας πολιτικής πρότασης την «ποιοτική οικονομική ανάπτυξη και τη μεγέθυνση του εθνικού μας προϊόντος»¹⁶⁹. Ο κομματικός οργανισμός, επίσης, σε κάθε ευκαιρία τόνισε την ανάγκη «δημιουργικής και υπεύθυνης κινητοποίησης» των «ζωντανών και δημιουργικών δυνάμεων» στο πλαίσιο μιας διπλής κοινωνικής στόχευσης, για «εθνική ανεξαρτησία και οικονομική ανάπτυξη»¹⁷⁰. Εννοείται ότι η σχετική στρατηγική επενδύθηκε από την οργανική διανοήση του εκσυγχρονισμού: ο Ν. Μουζέλης, που θα μας απασχολήσει εκτενώς στη συνέχεια, υποδείκνυε διαρκώς, μέσα από τις σελίδες του *Βήματος*, ότι η χώρα, με την κατάλληλη οικονομική στρατηγική, μπορεί να μεταπηδήσει από την καπιταλιστική ημιπερίφρεια στο κέντρο, να περάσει «από το ευρωπαϊκό κλαμπ των φτωχών σε αυτό των πλουσίων», πράγμα που θα σημάνει και την υπέρβαση πολλών από τις «παραδοσιακές» δομές και κακοδαιμονίες του ελληνικού πολιτικού συστήματος¹⁷¹.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η σχετική εκσυγχρονιστική ρητορική έλκει την καταγωγή της από ένα θεωρητικό μοντέλο που, όπως είδαμε ήδη, συχνά ενσωματώθηκε στις πολιτικές κατευθύνσεις τόσο του «παλαιού» (ανδρείκου) ΠΑΣΟΚ όσο και του «νέου». Πρόκειται για την θεωρία της εξάρτησης, που κατανόησε το σύστημα-κόσμος ως ένα σύστημα σχέσεων εξάρτησης της καπιταλιστικής (ημι)περιφέρειας από το καπιταλιστικό κέντρο, δηλαδή τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης. Ο κινητήριος μοχλός του συστήματος είναι εδώ η εκμετάλλευση, όχι όμως νοούμενη ως σύμφυτο στοιχείο κάθε καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού αλλά ως απομύζηση των οικονομικών πλεονασμάτων των εξαρτημένων χωρών. Το μότο της θεωρίας ήταν η περίφημη διατύπωση του Αντρέ Γκούντερ Φρανκ «Η ανάπτυξη των μεν [=χώρες του κέντρου] δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την υπανάπτυξη των δε [=χώρες της περιφέρειας]». Η θεωρία είχε αριστερόστροφη, αντιιμπεριαλιστική έμπνευση, και διατυπώθηκε αρχικά από τον έλληνα οικονομολόγο Αργύρη Εμμανουήλ στη Γαλλία το 1970, με τη γνωστή μελέτη του *L' échange inégale*, και σχεδόν ταυτόχρονα από

¹⁶⁷ Κ. Σημίτης, ομιλία στην Ολομέλεια της Βουλής για τον Οικονομικό Προϋπολογισμό του 2003, 22 Δεκεμβρίου 2002.

¹⁶⁸ Κ. Σημίτης, «Η Αριστερά στην Ευρώπη του εικοστού πρώτου αιώνα», σε *Η Αριστερά στην Ευρώπη του Εικοστού Πρώτου Αιώνα, Πρακτικά της Διεθνούς Συνάντησης της Αθήνας, 3-4 Ιουλίου 1997*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 2002, ιδίως σελ. 32.

¹⁶⁹ Βάσω Παπανδρέου, εφημ. *Το Βήμα*, 23/3/1997.

¹⁷⁰ Εντελώς ενδεικτικά, βλ. ΠΑΣΟΚ, 17/11/1998, μήνυμα για την επέτειο του Πολυτεχνείου.

¹⁷¹ Ν. Μουζέλης, *Το Βήμα*, 1/6/1997.

τον αιγύπτιο οικονομολόγο Σαμίρ Αμίν, στην επίσης γνωστή μελέτη του *L'accumulation à l'échelle mondiale*¹⁷². Σχηματικά, η συσσώρευση κεφαλαίου στο καπιταλιστικό κέντρο πραγματοποιείται όχι σε εθνικό επίπεδο αλλά σε βάρος των υποανάπτυκτων περιφερειακών χωρών και οι σχέσεις εκμετάλλευσης παίρνουν τη μορφή της άνισης ανταλλαγής μεταξύ των χωρών ως σύνολα, ανεξάρτητα από την εσωτερική ταξική τους οργάνωση. Οι σχέσεις αυτές ανάγονται συνολικά στο ιμπεριαλιστικό σύστημα, μέσω του οποίου οι ανεπτυγμένες χώρες εμποδίζουν τη βιομηχανική ανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας, ώστε να διαιωνίζουν την απομύζησή τους, ενώ επιβάλλονται από πολιτικά καθεστώτα και κυρίαρχες τάξεις που υπηρετούν τα συμφέροντα των χωρών του ιμπεριαλιστικού κέντρου.

Από τη στιγμή που η θεωρία της εξάρτησης καθιστά παράδειγμα και ρυθμιστική αρχή της την καπιταλιστική ανάπτυξη, συλλαμβάνει την «υπανάπτυξη» ως προ-καπιταλιστική αδράνεια από την οποία υποφέρουν και την οποία πρέπει να ξεπεράσουν οι χώρες της περιφέρειας μέσα από την ευθυγράμμισή τους με τα καπιταλιστικά αναπτυξιακά πρότυπα και την απεξάρτησή τους. Έτσι, θεμελιώνεται μια τελεολογία της ανάπτυξης, της προόδου, που επισυμβαίνει σε ένα δυαδικό σχήμα μεταξύ δύο «ιστορικών χρόνων», αυτόν μιας παραδοσιακής κοινωνίας και αυτόν ενός «σύγχρονου» τομέα: η απόσταση μεταξύ των δύο οριοθετεί και τον «α-συγχρονισμό» που πρέπει να καλύψει κάθε χώρα. Η επούλωση του τραύματος του «α-συγχρονισμού» έρχεται, βέβαια, με μέτρα αμιγώς οικονομικά και τεχνικά (επίτευξη υψηλού επιπέδου αύξησης του ΑΕΠ κλπ), χάρη στα οποία θα προκύψει και η ευθυγράμμιση στο πολιτικό-κοινοβουλευτικό επίπεδο.

¹⁷² Άλλοι επιφανείς εκπρόσωποι του θεωρητικού αυτού ρεύματος ήταν οι Καρντόζο και Μαρίνι. Βλ. σχετικά E. Hett, λήμματα «Dépendance» και «Développement/Sous-développement», σε G. Labica & G. Bensussan, *Dictionnaire critique du marxisme*, και Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του “καπιταλιστικού κέντρου” και της “υπανάπτυκτης περιφέρειας” στην ελληνική ιστοριογραφία: Ν. Ψυρούκης – Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987, σελ. 260-261.

Παρέκβαση 2: Ιδεολογικός τρανσφορμισμός

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη μια παρέκβαση, για να επισημανθεί μία καίρια όψη του εκσυγχρονιστικού πολιτικού σχεδίου, που διασυνδέεται, νομίζω, ευθέως με την οικονομιστική πλευρά του, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Πρόκειται για το κομβικό ερώτημα πώς και γιατί το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα «έβαλε στη σκιά του» ένα εντυπωσιακά μεγάλο μέρος της αριστερής διανόησης (μεταξύ πολλών άλλων, οι Ν. Μουζέλης, Ν. Κοτζιάς, Κ. Τσουκαλάς) αλλά και ορισμένα άλλοτε στελέχη του πολιτικού προσωπικού της Αριστεράς (προερχόμενα από το ΚΚΕ, το ΚΚΕ εσωτερικού παλιότερα, και από τον ενιαίο Συνασπισμό· οι πλέον εξέχουσες περιπτώσεις, δηλαδή ο Ν. Μπίστης, ο Μ. Ανδρουλάκης και φυσικά η πρώτη πρόεδρος του ΣΥΝ Μ. Δαμανάκη, εκτός από σημαντικές πολιτικές θέσεις στον χώρο τους, είχαν και βασικό ιδεολογικό ρόλο).

Όπως ξέρουμε από τον Γκράμσι, οι διανοούμενοι είναι ιδιαίτερη ομάδα με μια δική της σχετική αυτονομία, ώστε η σύνδεσή τους με μια τάξη είναι μεν οργανική αλλά όχι αδιασάλευτη στο διηνεκές. Είναι δυνατό οι διανοούμενοι, σε μια ορισμένη συγκυρία, να διαρρήξουν τους δεσμούς με την τάξη –ή την πολιτική πλευρά– με την οποία συνδέονται, να «μεταπηδήσουν σε άλλη τάξη» ή ακόμη να «επιστρέψουν στις τάξεις τους». Στη συγκεκριμένη συγκυρία, αυτή η κίνηση, ο μεταμορφισμός (*trasformismo*) δεν ήταν «μοριακός»¹⁷³ αλλά αφορούσε κάτι παραπάνω από ορισμένες προσωπικότητες: Ομάδες διανοουμένων προσχώρησαν στο στρατόπεδο Σημίτη, στελέχωσαν επιτελεία ή Υπουργεία ως σύμβουλοι, επάνδρωσαν *think-tank*, μετατοπίστηκαν εν τέλει, με όχημα τον εκσυγχρονισμό, από την περιφέρεια προς τον σκληρό πυρήνα του κρατικού σχεδιασμού και προγραμματισμού, στην καρδιά του κράτους¹⁷⁴. Επειδή ακριβώς δεν πρόκειται για ατομικές στρατηγικές, που ενδεχομένως δεν θα υπέκρυπταν τίποτε σημαντικότερο από καιροσκοπισμό, οφείλουμε να εξετάσουμε το ρεύμα αυτό με όρους πολιτικούς, ιδεολογικούς και ιστορικούς.

Κατά τη γνώμη μου, για να εντοπίσουμε το κύριο σημείο τομής που διευκόλυνε το πέρασμα από τη μία πολιτική θέση στην άλλη, πρέπει να γυρίσουμε πίσω στην ιστορία του αριστερού κινήματος της μεσοπολεμικής Ελλάδας. Ας το διατυπώσουμε ευθέως: Αν υπάρχει κάτι καθοριστικό που μοιράζονται οι εν λόγω πολιτικοί και διανοούμενοι με το εκσυγχρονιστικό όραμα, ένα υπαρξιακά κοινό σημείο, είναι ο οικονομισμός και η λατρεία της ανάπτυξης· ιστορική μήτρα του υπήρξε η εκδοχή του «εξελικτικού μαρξισμού». Πρόκειται για εκείνη την εκδοχή που διατυπώθηκε και συστηματοποιήθηκε πρωτίστως από τον Στάλιν και πήρε το όνομα «υλιστικός εξελικτικισμός». Η αντίληψη αυτή, της νομοτελειακής «ανάπτυξης» και «εξέλιξης» της «ύλης», κωδικοποιήθηκε στο διάσημο πόνημα του Ιωσήφ Βησαριόνοβιτς με τίτλο «Διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός», και με τη μορφή αυτή διαδόθηκε και επικράτησε εντός της Γ' Διεθνούς –και φυσικά στο ελληνικό τμήμα της, το ΚΚΕ, «χωρίς ίσως απόκλιση κυρίως μετά το 1939»¹⁷⁵.

¹⁷³ Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα, 1972, σελ. 101 επ. και *Ριζορτιζμέντο*, Στοχαστής, Αθήνα, 1987, σελ. 254-255.

¹⁷⁴ Δ. Μπελαντής, «Η στροφή των διανοουμένων: Για την αδιάκριτη γοητεία του “εκσυγχρονισμού” στους αριστερούς διανοούμενους», *Θέσεις*, τχ. 59, Απρίλιος-Ιούνιος 1997.

¹⁷⁵ Βλ. σχετικά το πολύ ενδιαφέρον άρθρο της Μ. Αντωνοπούλου, «Η εκδοχή του “εξελικτικού μαρξισμού” στην Ελλάδα και η αμφισβήτησή της (1930-1945)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989, σελ. 127-128.

Στον πυρήνα της νέας θεωρίας αντικαθίσταται η διαλεκτική από τον εξελικτισμό, ενώ η ιστορική εξέλιξη εδράζεται μοιραία και αμετάκλητα στην οικονομία, ταυτίζεται με την «εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων». Το ίδιο το κείμενο αποτέλεσε υποχρεωτικό ανάγνωσμα (και) για τους έλληνες κομμουνιστές, ενώ πρώτη φορά αξιοποιήθηκε θεωρητικά, στο πεδίο της ιστορικής έρευνας πια, από τον Γιάννη Κορδάτο. Μετά το 1934 ο Γιάννης Ζεύγος αναλαμβάνει να επανεπεξεργαστεί το εξελικτικό σχήμα των σταδίων, ώστε, μέσω μιας νέας θεμελίωσης του «χαρακτήρα της επικείμενης επανάστασης», να δικαιωθεί η νέα πολιτική γραμμή που ακολουθούσε το ΚΚΕ, η γραμμή του λαϊκού αντιφασιστικού μετώπου και της ενότητας όλων των «προοδευτικών δυνάμεων»:

Έτσι, ενώ μέχρι το 1930-33 το ΚΚΕ θεωρούσε ότι η επικείμενη επανάσταση στην Ελλάδα θα είχε σοσιαλιστικό χαρακτήρα, μετά το 1934 κυριάρχησε η θέση ότι η επικείμενη επανάσταση θα ήταν «αστικοδημοκρατική». Η θέση αυτή βεβαίως δεν ήταν δυνατόν παρά να στηριχθεί στην εκτίμηση για τον καθυστερημένο χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού [...] Αναπτύχθηκε η θέση ότι η καπιταλιστική ανέλιξη στην Ελλάδα είχε οπισθοδρομήσει με ευθύνη και υπαιτιότητα επίσης της αστικής τάξης. Κεντρικό αναδεικνύεται λοιπόν το ζήτημα της εκτίμησης του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα, αφού μάλιστα το έργο της ολοκλήρωσής του αναλάμβανε στο εξής η εργατική τάξη [...] Η προσπάθεια προσδιορισμού του επιπέδου ανάπτυξης των «παραγωγικών δυνάμεων», δηλαδή του βαθμού εκκαπιταλισμού της ελληνικής κοινωνίας, οδηγούσε στη σύγκριση με τις καπιταλιστικές βιομηχανικές χώρες. Η σύγκριση με βάση το σχήμα δεν αποδίδει την ιστορική ιδιαιτερότητα αλλά τη «διαφορά» της ελληνικής κοινωνίας από τις βιομηχανικές χώρες. Διαπιστώνεται έτσι έλλειψη ή έστω μερική παρουσία επιμέρους χαρακτηριστικών των βιομηχανικών κοινωνιών. Η τελευταία ορίζεται ως «καθυστέρηση», ή «χαμηλή» ή «μονομερής ανάπτυξη», ή τέλος «υπανάπτυξη»...¹⁷⁶

«Η αστική τάξη στάθηκε ανίκανη να εκπληρώσει τον ιστορικό της προορισμό», έλεγε ο Ζεύγος το 1943, επομένως το προλεταριάτο θα έπρεπε αυτό να αναλάβει τον ιστορικό ρόλο του αστικού δημοκρατικού μετασχηματισμού –είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα με μια από τις βασικές ιδεολογικές θέσεις του εκσυγχρονισμού του 1996, μόνο που τώρα το ιστορικό και πολιτικό υποκείμενο είναι το σημερινό ΠΑΣΟΚ.

Η Αριστερά διατήρησε αυτή τη θεωρητική κληρονομιά για χρόνια, έτσι που στη Μεταπολίτευση η περιώνυμη θεωρία των σταδίων πήρε διπλή κατεύθυνση (όπως είχε και η Αριστερά εξάλλου): για το μεν ΚΚΕ τροφοδότησε τη στρατηγική της «αντιμονοπωλιακής-αντιμπεριαλιστική επανάστασης», για το δε ΚΚΕ εσωτερικού έφτανε μέχρι το αίτημα για «διαρθρωτικές αλλαγές», για «παραπέρα βάθεμα και πλάτεμα της δημοκρατίας», δηλαδή εν τέλει για «την ολοκλήρωση της επανάστασης του 1909 που οι ασυνέπειες των αστών και οι δικτατορικές εκτροπές είχαν αφήσει μεσοστρατίς»¹⁷⁷.

Μάλιστα, η κυρίαρχη τότε εξ αριστερών ανάγνωση της Ελλάδας ως χώρας με ανώριμη και εξαρτημένη από τον ιμπεριαλισμό ανάπτυξη, με μεταπρατική αστική τάξη, δημιουργούσε κοινούς τόπους με την ρητορική του Ανδρέα Παπανδρέου και του ΠΑΣΟΚ και ελπίδες για μια «προοδευτικής» απόχρωσης καπιταλιστική ανάπτυξη –εθνικά ανεξάρτητη και «αυτοδύναμη», «ομαλή» πλέον και όχι «στρεβλή»– με επέκταση των κοινωνικών δικαιωμάτων και εκδημοκρατισμό, που θα έστρωνε τον δρόμο, ως μεταβατικό στάδιο, για τον σοσιαλισμό. Έτσι, η Αριστερά και οι διανοούμενοί της παρακολουθούσαν από διακριτική απόσταση την «Αλλαγή».

¹⁷⁶ Μ. Αντωνοπούλου, «Η εκδοχή...», σελ. 134-135.

¹⁷⁷ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 94-95.

Ωστόσο, γρήγορα αποδείχθηκε ότι ούτε η «Αλλαγή» χωρούσε την Αριστερά ούτε το ΠΑΣΟΚ χωρούσε τους διανοούμενους. Και δεν τους χωρούσε διότι γρήγορα έγινε εμφανής ο λαϊκιστικός παροξυσμός που ακύρωσε κάθε συμπάθεια από μέρους των διανοουμένων (του είδους που συζητάμε τουλάχιστον): Η άμεση επικοινωνία του ηγέτη με τις μάζες, που δεν είχε ιδιαίτερη ανάγκη από άλλου τύπου διαμεσολαβήσεις, η απλοποιητική και συγκινησιακή ανάγνωση του κόσμου, ο βολονταρισμός που ετίθετο υπεράνω των θεσμών, τελικά ο εκ των πραγμάτων αντιδιανοουμενισμός¹⁷⁸ και μαζί η υποβάθμιση, ακόμη και εντός του κόμματος, των «ιδεολόγων» για χάρη των «επιστημονικοτεχνικών μερίδων» της νέας μικροαστικής τάξης (μηχανικοί λ.χ.)¹⁷⁹.

Πάντως, και στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 οι ιδεολογικές δεσμεύσεις της Αριστεράς δεν μεταβλήθηκαν ριζικά. Ιδίως στην ανανεωτική πτέρυγα, στο πλαίσιο της διάσπασης του ΚΚΕ εσωτερικού και της ίδρυσης της ΕΑΡ, το αίτημα του εκσυγχρονισμού, ακόμη περισσότερο απογυμνωμένο από την ταξική οπτική μέσα στο νέο, αποκομμουνιστικοποιημένο πια κόμμα, συνεχίζει να τίθεται κυριαρχικά στον σχετικό προγραμματικό, μεταρρυθμιστικό λόγο¹⁸⁰.

Οι υποδοχές, λοιπόν, ήταν έτοιμες από καιρό. Το ΠΑΣΟΚ του 1996 αποδείχθηκε ιδιαιτέρως ελκυστικό για τη μερίδα αυτή της αριστερής διανόησης. Διακήρυσσε ότι θα εξορθολογίσει την πολιτική του, σε αντίθεση με την λαϊκιστική θύελλα της προηγούμενης πασοκικής περιόδου, που όχι σπάνια υπέτασσε την πολιτική σε καιροσκοπισμούς, πάθη και εμμονές· υιοθετούσε πολιτικά προτάγματα που εδώ και χρόνια αποτελούσαν προνομιακά στοιχεία του προγραμματικού λόγου της ανανεωτικής Αριστεράς, όπως ο συνεπής ευρωπαϊσμός, η απαλλαγμένη από εθνικιστικές κορώνες εξωτερική πολιτική, η έμφαση στα πολιτικά δικαιώματα και τον εξορθολογισμό του κράτους· κυρίως, όμως, υιοθετούσε απροϋπόθετα μια εκσυγχρονισμένη εκδοχή της παλιάς ιδεολογικής μήτρας: της «εθνικά υπερήφανης ανάπτυξης», της «τεχνολογίας», της «καινοτομίας», της «παραγωγής». Ο δρόμος της συμπόρευσης ήταν ανοιχτός, στρωμένος με τα διαπιστευτήρια ενός γνώριμου οικονομισμού.

Αν επιμένω εδώ στην υπόδειξη ενός ορισμένου τρανσφορμισμού των διανοουμένων, είναι διότι θεωρώ ότι ο εκσυγχρονισμός, σε αντίθεση με το λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ του Παπανδρέου, ενσωμάτωσε και βασίστηκε ιδιαιτέρως στον ρόλο των οργανικών διανοουμένων του, στο μέτρο, μάλιστα, που προήγαγε ένα τεχνοκρατικό πρότυπο πολιτικής, στο οποίο σημαντικό ρόλο έχουν οι ελίτ των «ειδικών». Καθώς λοιπόν προσέλκυσε πλήθος διανοουμένων με καταβολές στην Αριστερά, στηρίχθηκε σε αυτή την ομάδα προκειμένου να διαχυθεί ως ιδεολογικό πρόταγμα στο κοινωνικό σώμα. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα υποστηρίχθηκε εξ αρχής όχι μόνο από σημαντική μερίδα των οργανικών διανοουμένων του Τύπου (με ιδιαίτερη θερμότητα από εφημερίδες όπως *Το Βήμα* ή *Τα Νέα* και περιοδικά που διακίνησαν έναν νέο, «σύγχρονο» και «μοδάτο» κομφορμισμό, όπως τα έντυπα του Πέτρου Κωστόπουλου, *Nitro* κλπ) αλλά και από προσωποπαγείς ομίλους διανοουμένων, όπου οσμώθηκαν στελέχη του εκσυγχρονιστικού πολιτικού προσωπικού με φίλα προσκείμενους διανοούμενους, όπως ο Όμιλος Πολιτών για τον

¹⁷⁸ Ειδοποιά χαρακτηριστικά του λαϊκισμού, βλ. P.-A. Taguieff, *L'illusion populiste...*, σελ. 78-107.

¹⁷⁹ Δ. Μπελαντής, «Η στροφή των διανοουμένων...», ό.π.

¹⁸⁰ Δ. Γράβαρης, «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002, σελ. 87, υποσημ. 1.

Εκσυγχρονισμό της Πολιτικής¹⁸¹ ή ο όμιλος Πολιτεία¹⁸². Θεωρώ ότι αυτή την κρίσιμη πλευρά πρέπει να έχει συνεχώς υπόψη της οποιαδήποτε απόπειρα προσέγγισης του ελληνικού εκσυγχρονισμού.

¹⁸¹ Με ιδρυτικά μέλη, μεταξύ άλλων, τους: Χρ. Βερελή, Ν. Θέμελη, Ροβ. Σπυρόπουλο, Δημήτρη Παπούλια [πρόεδρος], Αργ. Φατούρο, Σ. Βαλντέν, Γ. Βούλγαρη, Ν. Γκαργκάνα, Δ. Κλάδη, Γ. Κουκιάδη, Αιμ. Μεταξόπουλο, Ν. Μουζέλη, Β. Παναγιωτόπουλο, Λ. Παπαγιαννάκη, Π. Πιζάνια, Χρ. Ροζάκη, Δημ. Τσάτσο, Κ. Τσουκαλά.

¹⁸² Στην Ιδρυτική Διακήρυξη του ΟΠΕΚ [Αθήνα, Φλεβάρης 1991] το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα κατανοείται ως αναγκαιότητα «σε έναν κόσμο που αλλάζει», «πρωτόγνωρα πολύπλοκο», σε μια «καινούρια πραγματικότητα αλληλεξάρτησης και αναγκαίας συνεργασίας», νέων τεχνολογιών που «αλλάζουν με θεαματική ταχύτητα τα δεδομένα». Αναγκαιότητα διπλή, καθόσον η ελληνική κοινωνία αναπαρίσταται εδώ ως «καθυστερημένη και απαθής, αποπροσανατόλιστη και αμέτοχη σε αυτές τις εξελίξεις [...] δομικά ακινητοποιημένη, παραπαίει μεταξύ του χτες και του αύριο». Ανάλογες απόψεις εξέφραζε ο όμιλος Πολιτεία, προάγοντας μια «καινούρια πλειοψηφία κοινωνική» και μια κυβερνητική πλειοψηφία που θα «δώσουν νικηφόρα τη μάχη με τις δυνάμεις της καθυστέρησης και του αναχρονισμού»: βλ. π.χ. την παρέμβαση του Γ. Τούντα (εκπροσώπου του ομίλου Πολιτεία), στην εκδήλωση «Ιστορικές καταβολές και σύγχρονες αναζητήσεις της Αριστεράς» [Πέμπτη, 27 Μαρτίου 1997], σε *Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία, σελ. 47.

Ο οικονομισμός στο πολιτικό επίπεδο

Δεν υπάρχει αριστερή ή δεξιά πολιτική για την οικονομία.
Υπάρχει μόνο καλή ή κακή πολιτική.

Τόνι Μπλαιρ

Επιστρέφοντας τώρα στα προηγούμενα, και για να προχωρήσει η συζήτηση, πρέπει να επισημανθεί ότι, στο σημείο τομής του οικονομικού με το πολιτικό, η θεωρία της εξάρτησης συναντιέται με την θεωρητική μήτρα του δομολειτουργισμού και του εξελικτισμού, που άνθησε στην αμερικανική κοινωνιολογία της δεκαετίας του '50 και του '60¹⁸³. Εδώ, το δίπολο ανάπτυξη-υπανάπτυξη αναδιαπλασιάζεται στο πολιτικό επίπεδο, μεταλασσόμενο στο αντιθετικό σχήμα εκσυγχρονισμός-παράδοση. Ο «πολιτικός εκσυγχρονισμός» προϋποθέτει τη διάκριση ανάμεσα σε «σύγχρονες» και «παραδοσιακές» κοινωνίες: οι πρώτες δεν είναι άλλες από τις εκβιομηχανισμένες, ανεπτυγμένες αστικές δημοκρατίες της Δύσης, που θεωρούνται ορθολογικά οργανωμένες σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο, ενώ οι δεύτερες είναι οι «υπανάπτυκτες» κοινωνίες, κατεξοχήν «ανορθολογικές», του Τρίτου Κόσμου (ή, σε μια άλλη διάλεκτο, της καπιταλιστικής περιφέρειας). Κεντρικό αίτημα, επομένως, του «πολιτικού εκσυγχρονισμού» είναι η μεταφορά στοιχείων από τα πολιτικά συστήματα των ανεπτυγμένων κοινωνιών σε εκείνα των «υπανάπτυκτων», παραδοσιακών κοινωνιών.

Η διασταύρωση των δύο αυτών θεωρητικών ρευμάτων έκανε λαμπρή καριέρα στα καθ' ημάς, στο πολιτικό και στο επιστημονικό επίπεδο. Ένας από τους πιο ευαίσθητους συμπτωντές της είναι βέβαια ο Ν. Μουζέλης, στις επεξεργασίες του οποίου¹⁸⁴ διατυπώνεται ως κεντρικό αίτημα για την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας το «φτάσιμο της Δύσης» (catch-up), νοούμενο ως μια γραμμική εξελικτική διαδικασία που εκκινεί φυσικά από τον οικονομικό εξορθολογισμό (ένταξη σε ένα τυπικό μοντέλο εκβιομηχάνισης) και απολήγει στην υιοθέτηση των δημοκρατικών προτύπων των «ανεπτυγμένων» χωρών –απόρροια της αναγκαιότητας να «ξεφύγει» η Ελλάδα από τη χωρεία των «υπανάπτυκτων» και «εξαρτημένων» χωρών και να μπει στο «κλαμπ των ισχυρών».

Ο Μουζέλης τοποθετεί την Ελλάδα, ομού με τις χώρες των Βαλκανίων και της Λατινικής Αμερικής, στις «ύστερες-ύστερες εκβιομηχανιζόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες με πρώιμους και σχετικά ανθεκτικούς ημι-κοινοβουλευτικούς θεσμούς», δηλαδή στις «εξαρτημένες» χώρες της καπιταλιστικής –και επομένως κοινοβουλευτικής– ημιπεριφέρειας. Για τις χώρες αυτές υποθέτει ότι ρίζα της αδράνειας και υστέρησής τους υπήρξε η εξάρτηση από το καπιταλιστικό κέντρο, σε συνδυασμό όμως με τον καθοριστικό «δεσποτικό, πατρογονικό τύπο διακυβέρνησης»

¹⁸³ Ενδεικτικά: D. Apter, *The politics of modernization*, University of Chicago Press, Σικάγο, 1965· G. Almond, B. Powell, *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Βοστώνη, 1966· G. Almond, S. Verba, *Civic Culture*, Little Brown, Βοστώνη, 1965· C. Black, *The Dynamics of Modernization*, Harper and Row, Νέα Υόρκη, 1966· L. Pye, S. Verba (επιμ.), *Political Culture and Political Development*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1965.

¹⁸⁴ Βλ. ιδίως Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978 και του ίδιου *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987.

που γνώρισαν πριν την ανεξαρτησία τους¹⁸⁵. Επιπλέον –και εδώ εντοπίζεται, ρητά από τον ίδιο, ο πυρήνας του οικονομιστικού επιχειρήματός του– ρίζα της κακοδαιμονίας τους θεωρήθηκε το γεγονός ότι «η έκλειψη του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού συντελέστηκε σε προβιομηχανικό κυρίως πλαίσιο. Κατά συνέπεια, το άνοιγμα του πολιτικού συστήματος δεν χαρακτηρίστηκε από την ενεργό συμμετοχή των βιομηχανικών τάξεων, ιδιαίτερα των μαζικών και σχετικά αυτόνομων οργανώσεων της εργατικής τάξης, όπως συνέβη σε αρκετές δυτικοευρωπαϊκές χώρες»¹⁸⁶. Άμεση συνέπεια της καθυστερημένης εκβιομηχάνισης ήταν η αδυναμία συγκρότησης μιας «ισχυρής και αυτόνομης κοινωνίας των πολιτών», όπως συνέβη στις εγκαίρως εκβιομηχανισμένες «κοινωνίες του καπιταλιστικού κέντρου» –δηλαδή η ανάπτυξη «ισχυρών εργατικών σωματείων ή κομμάτων» ή αλλού «ενδιάμεσων στρωμάτων ανάμεσα στο κράτος και τον λαό» ή ακόμα «διαφορετικών ομάδων συμφερόντων που εκπροσωπούν και τις ανώτερες και τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις». Έτσι, οι πολίτες –και ειδικά τα «ανερχόμενα μεσαία στρώματα»– εντάσσονται στην πολιτική με εξαρτημένο/κάθετο τρόπο (συσσωματικό), με αποτέλεσμα να επιβιώνουν τα «στενά/προσωποπαγή χαρακτηριστικά της κοινοβουλευτικής πολιτικής που χαρακτήριζαν την ολιγαρχική περίοδο» και, από την άλλη, η αδύναμη κοινωνία πολιτών να αδυνατεί να θέσει «φραγμό στις αυταρχικές/δεσποτικές τάσεις του κράτους». Τελικά, στην κορυφή του πολιτικού αναπτύσσεται ένα «υπεραναπτυγμένο» και αυταρχικό κράτος, που «βραχυκυκλώνει» την κοινωνία, ενώ στη βάση η πολιτική συμμετοχή βρίσκει τη μοναδική διέξοδο στα εκτεταμένα δίκτυα πολιτικής πατρωνείας¹⁸⁷.

Ανάλογα ερμηνευτικά σχήματα υιοθέτησαν πολλοί ακόμη συγγραφείς, ιδίως ο Κ. Τσουκαλάς, ο οποίος προσχωρεί επίσης στη φιλολογία περί «υπερδιογκωμένου» κράτους, το οποίο υποτίθεται ότι ελέγχεται απολύτως από μια ξενιτεμένη κυρίαρχη τάξη, όργανο των συμφερόντων του καπιταλιστικού κέντρου, «μεταπρατική», που ασκεί την ηγεμονία της στην ελληνική κοινωνία αποκλειστικά μέσω του κράτους (που η ίδια χρηματοδοτεί), χωρίς αυτή η κυριαρχία να γειώνεται στις υπαρκτές εγχώριες σχέσεις παραγωγής. Αυτού του τύπου το κράτος υποτίθεται ότι ενσωματώνει πλατιά κοινωνικά στρώματα μέσω των δικτύων πελατείας, «βολεύοντάς» τα στην (επίσης «υπερδιογκωμένη») κρατική υπαλληλία¹⁸⁸. Συνολικά, αυτό το ρεύμα υποστήριξε ότι, λόγω της καθυστερημένης, εξαρτημένης και παρεκκλίνουσας ως προς τα βιομηχανικά πρότυπα οικονομικής ανάπτυξης, το νεοελληνικό πολιτικό και κοινωνικό πεδίο υπήρξε «τυπικά» μόνο ορθολογικό, αλλά «ανορθολογικό» στην ουσία του: Κρατική παρεμβατικότητα συνεχής και θεμελιακή, πανταχού παρούσα, ενώ η παραγωγική διαδικασία παρέμεινε «περιθωριακή» ή «δευτερεύουσα»· στόχος της κρατικής παρέμβασης ήταν «η διανομή πόρων και προνομίων στους πελάτες-αποδέκτες»· το αποτέλεσμα ήταν «η αναπαραγωγή

¹⁸⁵ Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση...*, σελ. 17-20.

¹⁸⁶ Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση...*, σελ. 22-23.

¹⁸⁷ Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση...*, σελ. 22-23 και 137-139.

¹⁸⁸ Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977 και του ίδιου, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981. Για άλλα έργα στην ίδια αναλυτική γραμμή, που εκκινεί πάντα από τη θέση κέντρο-περιφέρεια, βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1975· Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα, 1977· Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Εξάντας, Αθήνα, 1976 – για μια κριτική του θεωρητικού σχήματος βλ. Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του “καπιταλιστικού κέντρου” και της “υπανάπτυκτης περιφέρειας” στην ελληνική ιστοριογραφία. Ν. Ψυρούκης – Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987.

συστημικών λογικών αρνητικών προς την οικονομική ανάπτυξη, εφόσον αυτό το σχήμα της σχέσης κράτους-κοινωνίας δεν εγγυάται τη γενικότητα και το συλλογικό χαρακτήρα της αναπτυξιακής διαδικασίας γιατί αντλεί τη νομιμοποίησή του από τη συνεχή περιθωριοποίηση της αγοράς» και «συνέπεια αυτού είναι η παθολογία της σχέσης ιδιωτικού και δημοσίου, εφόσον άλλωστε το ιδιωτικό (η οικονομία) υπάρχει μόνο μέσω της διαμεσολάβησης του κράτους» που τελικά «οδηγεί σε έναν έρποντα και λανθάνοντα λαϊκισμό όπου ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της Δημοκρατίας εκλείπει»¹⁸⁹.

Τέλος, στις πιο ιδεολογικοποιημένες εκδοχές του παραπάνω σχήματος, η συγκεκριμένη αναπαράσταση του κράτους (κρατικισμός, κρατική παρεμβατικότητα) διενεργείται με όρους κουλτούρας, «πολιτισμικού δυισμού»: πιστώνεται σε μια «παρωχημένη», «αμυντική» και εν πολλοίς «παραδοσιακή» κουλτούρα που άνθησε ιστορικά στην Ελλάδα και ανθίσταται στην εκσυγχρονιστική-μεταρρυθμιστική προοπτική, υπερασπίζεται παθιασμένα «παρωχημένες δομές» ενάντια στην υπέρβαση που κομίζουν οι εκσυγχρονιστικές «αλλαγές». Η αντιπαράθεση εκσυγχρονισμού-παράδοσης προσλαμβάνει, εδώ, μια όψη σύγκρουσης «πολιτισμών» («ανοιχτή» *vesus* «κλειστή» και «φοβική» κοινωνία/κουλτούρα) εντός της ελληνικής κοινωνίας¹⁹⁰.

Είδαμε ήδη ότι το διώνυμο «ανάπτυξη-ανεξαρτησία» επεξεργάζεται και υπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις. Όχι μόνο δεν αμφισβητεί, αν και προερχόμενο «από τα αριστερά», τις καπιταλιστικές σχέσεις εξουσίας αλλά καθιστά το καπιταλιστικό αναπτυξιακό και κοινοβουλευτικό μοντέλο ρυθμιστική αρχή του και ταυτόχρονα (δεοντολογικά) ορίζοντα προς τον οποίο οφείλουν να κινούνται οι «υπανάπτυκτες» χώρες της «ημιπεριφέρειας». Έτσι, προσπαθεί να ενσωματώσει κάθε κοινωνική δυναμική στην προοπτική ενός διαρκούς μεταρρυθμισμού, ο οποίος όμως αναγκαστικά συναντά τα όριά του στους νόμους και τις ισορροπίες της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Το μοντέλο αυτό είναι επίσης αφόρητα οικονομιστικό, αφού κατανοεί τον ορθό και «ορθολογικό» κοινοβουλευτισμό (και την συμπαρομαρτούσα «κοινωνία πολιτών») ως ευθέως παράγωγο της εκβιομηχάνισης. Ακόμη κι έτσι, ωστόσο, και για να περιοριστούμε στην ελληνική περίπτωση, η εκβιομηχάνιση της μετεπαναστατικής Ελλάδας υπήρξε όντως «καθυστερημένη» –πολύ λογικά, αφού για συγκεκριμένους ιστορικούς λόγους η χώρα δεν ευτύχησε να γνωρίσει τη βιομηχανική επανάσταση πριν από την Αγγλία και τα Αμπελάκια μικρή σχέση είχαν, βεβαίως, με το

¹⁸⁹ Για μια ευκρινή συμπύκνωση των θέσεων αυτών, βλ. Δ. Χαραλάμπης, «Ανορθολογικά περιεχόμενα ενός τυπικά ορθολογικού συστήματος», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, σελ. 302-309.

¹⁹⁰ Οι «αλλαγές», βέβαια, εντάσσονται συχνά σε μια ατζέντα πολιτικών απελευθέρωσης της αγοράς. Αντιπροσωπευτικό δείγμα της τελευταίας αυτής άποψης είναι οι επεξεργασίες του Ν. Διαμαντούρου, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000. Βλ. και δύο συγγραφείς που ασκούν σταθερά κριτική στα σχήματα του Διαμαντούρου: Μ. Ψημίτης, Ν. Σεβαστάκης, «Ο “ισχνός” εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα. Όψεις της πολιτικής – θεσμικής πραγματικότητας και συγκρότηση της συλλογικής δράσης», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανοήσης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002. Ας σημειωθεί εν παρόδω ότι τέτοια σχήματα έλκουν την καταγωγή τους από την αμερικανική πολιτική κοινωνιολογία (Κ. Deutsch κ.ά.), που χρησιμοποίησε όρους όπως αυτόν της «αμυντικής κοινωνίας» (*defense society*) για να περιγράψει και να εξηγήσει τη στάση των κρατών της καπιταλιστικής περιφέρειας μπροστά στην ένταξή τους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τη στάση των «παραδοσιακών» τους στρωμάτων απέναντι στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού. Για μια ρητή εφαρμογή του παραπάνω σχήματος στην ελληνική περίπτωση, βλ. Ηλ. Κατσούλης, «Το “ανθρώπινο κεφάλαιο” στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική “αμυντική κοινωνία” μπροστά στην πρόκληση του 2000», σε Ηλ. Κατσούλης, Τ. Γιαννίσης, Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1988.

Λανκασάιρ— όμως, όπως δείχνει ο Β. Παναγιωτόπουλος, «αν σαν βιομηχανική επανάσταση προσδιορίζουμε μια ολόκληρη ιστορική περίοδο και κυρίως ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού και την εμφάνιση νέων παραγωγικών σχέσεων, τότε ο όρος μπορεί να ισχύει για την Ελλάδα και για τις άλλες βαλκανικές χώρες κατά την εποχή αυτή ... [για τη μεταπαναστατική Ελλάδα] ο καπιταλιστικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας, και συνακόλουθα ο αντίστοιχος χαρακτήρας του κοινωνικού σχηματισμού, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, παρά την επιβίωση, σε όλα τα επίπεδα, ισχυρών προκαπιταλιστικών στοιχείων»¹⁹¹. Ο ίδιος συγγραφέας δείχνει ότι ήδη από τη διανομή των εθνικών γαιών, το 1871, δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για το «πέρασμα στη βιομηχανία». Το εθνικό κράτος ενσωματώνει τα στοιχεία της διασποράς (το περιπλανώμενο ελληνικό κεφάλαιο εγκαθίσταται σταδιακά στο εσωτερικό), η εσωτερική αγορά διευρύνεται και πραγματοποιείται καπιταλιστική συσσώρευση¹⁹². Ήδη, λοιπόν, από τη δεκαετία 1870-1880 υπάρχουν στην Ελλάδα οι προϋποθέσεις ανάπτυξης «κανονικών» καπιταλιστικών σχέσεων, για να φτάσουμε, όπως είδαμε, έναν αιώνα αργότερα, στη μεταπολίτευση, σε μια απολύτως ευθυγραμμισμένη προς τα δυτικά πρότυπα εκδοχή του ελληνικού καπιταλισμού.

Σε αυτή τη μακρά ιστορική διαδικασία το κράτος κάθε άλλο παρά «παρασιτικό», «αυταρχικό» ρόλο έχει. Αντιθέτως, ως συμπύκνωση των υπαρκτών ταξικών συσχετισμών στον κοινωνικό σχηματισμό, συνδέεται διαλεκτικά με την οικονομική ανάπτυξη αλλά και τη διαμόρφωση του πολιτικού πεδίου. Τάξεις υπάρχουν και, παρά τις υποθέσεις του Μουζέλη, εκπροσωπούνται στο πολιτικό επίπεδο οργανωμένα ταξικά συμφέροντα (και της εργατικής και της αστικής τάξης). Το περιγραφικό σχήμα της «ισχνης κοινωνίας πολιτών» και της απορρόφησης κάθε αυτόνομης κοινωνικής δυναμικής καθετοποιημένα από το παντοδύναμο κράτος και τα πανταχού παρόντα δίκτυα πελατείας μάλλον δεν αρκεί για να ερμηνευθεί, ιδίως στον 20ό αιώνα πια, η ταξική πόλωση της πολιτικής σκηνής (η εργατική τάξη και τα φτωχά μεσοστρώματα «εκπροσωπούνται» σε γενικές γραμμές από λίγο πολύ προοδευτικά κόμματα και η αστική και μικροαστική τάξη βασικά από συντηρητικά)¹⁹³, οι μετακινήσεις του εκλογικού σώματος, αλλά ούτε και οι κεντρικές πολιτικές επιλογές (πρόσδεση στην Ευρώπη, λχ), ούτε βέβαια η συγκεκριμένη πολιτική διαχείριση πλήθους ζητημάτων, από το φορολογικό σύστημα και τη διάρθρωση της δημόσιας διοίκησης, μέχρι τις υποδομές, την εκπαίδευση, τις σχέσεις κράτους-Εκκλησίας, το πολιτειακό σχήμα ή την κήρυξη πολέμου κλπ.

Όπως και να 'χει, το θεωρητικό σχήμα που παρουσιάσαμε μεταφράστηκε πολιτικά από το εκσυγχρονιστικό ρεύμα, αναπαρήχθη και διαχύθηκε στην ελληνική κοινωνία από πολλαπλούς διαύλους (κείμενα και διακηρύξεις, πολιτικό προσωπικό, οργανικοί διανοούμενοι¹⁹⁴). Αν μια οικονομιστική ιδεολογία της «ανάπτυξης»

¹⁹¹ Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», σε *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα* (συλλογικό), Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σελ. 218-219.

¹⁹² Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση...», σελ. 231-232.

¹⁹³ Γ. Μηλιός, «Η υπανάπτυξη (της θεωρίας) ως Απολογητική», *Θέσεις*, νο 45, Οκτώβρης – Δεκέμβρης 1993, σελ. 60-61.

¹⁹⁴ Ας σημειωθεί εδώ το εξής χαριτωμένο: Ο «εξαρτημένος εκσυγχρονισμός» υπήρξε το θέμα της διδακτορικής διατριβής (στη Γενεύη!) ενός από τους πλέον «ευαίσθητους» διανοούμενους-δημοσιολόγους και συμπυκνωτές της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας, του Γ. Πρετεντέρη. Εδώ ισχύει, βέβαια, ότι η θεωρία αναπαράγεται συχνά ως φάρσα ή ως καρικατούρα: «Στη Γενεύη είχα διαλέξει για τη διατριβή μου ένα θέμα που με συγκινούσε προσωπικά: Οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού στον μεσογειακό χώρο από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα. Υιοθέτησα κι επεχείρησα να επεξεργαστώ την έννοια του “εξαρτημένου εκσυγχρονισμού”, στην προσπάθειά μου να ερμηνεύσω ένα γενικό φαινόμενο: την

αξιοποιήθηκε για να επενδύσει το πρόγραμμα οικονομικής και παραγωγικής αναδιάρθρωσης της χώρας, το πρόγραμμα αυτό συνεπαγόταν και μια ομολογή αναδιάρθρωση του κράτους και του οικονομικού του ρόλου. Η τελευταία επενδύθηκε, με τη σειρά της, από μια συγκεκριμένη αντίληψη περί κράτους, που στάθηκε ο κεντρικός και αφετηριακός κόμβος του «πολιτικού σκέλους» του εκσυγχρονισμού.

Το εκσυγχρονιστικό discours, πράγματι, συνάρθρωσε στο παραπάνω θεωρητικό σχήμα, καλλιέργησε και αναπαρήγαγε δύο διαδεδομένους –στην ελληνική κοινωνία και όχι μόνο– κοινούς τόπους περί κράτους που, από τη δεκαετία του '80 σταδιακά γίνονται μέρος μιας πολύ διαδεδομένης, στον ελληνικό κοινό νου, αντίληψης. Το πρώτο σημείο ήταν η φιλολογία περί «αναποτελεσματικού» κράτους, περί εξάντλησης των αρετών του παρεμβατισμού, σε συνδυασμό με μια διάχυτη καταγγελία του «κρατικισμού»: αυτή η τελευταία στηρίχθηκε στο εν πολλοίς πραγματικό γεγονός της ιδιαίτερης σύμφυσης κράτους και κόμματος (ΠΑΣΟΚ) της περιόδου 1981-1989, έφτασε όμως να υποστηρίζει ότι το κράτος στην Ελλάδα κατέστη παντοδύναμο, κατέπνιξε κάθε αυτονομία στην κοινωνία, κυριαρχησε σε κάθε πτυχή της κοινωνικής ζωής και απειλεί την ελευθερία και την πρωτοβουλία. Ταυτόχρονα, καλλιεργήθηκε και η δεύτερη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία, μπροστά στις αναπόδραστες αναγκαιότητες της «παγκοσμιοποίησης», το εθνικό κράτος καθίσταται «παραδοσιακό», «ξεπερασμένο» και «αδύναμο» να διαχειριστεί τη νέα κατάσταση –πολλώ μάλλον που μεγάλο μέρος της παραδοσιακής κυριαρχίας του έχει περάσει σε υπερεθνικούς οργανισμούς.

Είναι καταρχάς εντυπωσιακό ότι η εξάρτηση του πολιτικού «εξορθολογισμού» από τις διαδικασίες οικονομικού εκσυγχρονισμού υπήρξε κοινή στον νεοσοσιαλδημοκρατικό ιδεολογικό λόγο, ακόμη και σε χώρες ανεπτυγμένες και όχι αναπτυσσόμενες, όπως η Ιταλία¹⁹⁵. Το απολύτως κοινό ιδεολογικό χαρακτηριστικό, όμως, της πρότασης της νέας ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας ήταν μια συγκεκριμένη αντίληψη για τον νέο ρόλο του κράτους, που βέβαια διακήρυξε πρώτος ο βρετανικός Τρίτος Δρόμος: Άνοιγμα του κράτους προς τον ιδιωτικό τομέα, σύμπραξη δημοσίου-ιδιωτικού σε δράσεις όπως η βελτίωση των υποδομών, η περιφερειακή ανάπτυξη και η ανάπτυξη της τεχνολογίας, της έρευνας και της καινοτομίας¹⁹⁶.

Αυτές οι γενικές κατευθύνσεις, που όπως είδαμε εντάσσονται σε μια διεθνή διαδικασία παραγωγικής αναδιάρθρωσης της οποίας εκδοχή είναι η ελληνική περίπτωση, μεταφέρθηκαν και προσαρμόστηκαν στα καθ' ημάς. Όπως το έχει συνοψίσει ο Μουζέλης, το στοίχημα της «ελληνικής σοσιαλδημοκρατίας» στη συγκυρία του 1996 έμοιαζε εξαιρετικά με το αντίστοιχο της ευρωπαϊκής: «Εξανθρωπισμός» και όχι «κατάλυση ή υπέρβαση» του καπιταλισμού –θέση που εξειδικεύεται στο «πέρασμα από παλιές σε νέες μορφές κρατικής παρέμβασης, που να

ατελή απόπειρα εκσυγχρονισμού που προωθήθηκε στο σύνολο του μεσογειακού χώρου από ενθουσιώδεις, φιλόδοξες αλλά κοινωνικά αδύναμες ηγέτιδες ομάδες. Κατά κανόνα και στο πέρασμα του χρόνου, οι όποιες τέτοιου είδους απόπειρες συνετρίβησαν εξαιτίας, αφενός, της αδυσώπητης, ρέμπελης πολιτικής πραγματικότητας και, αφετέρου, της αποικιοκρατικής/ιμπεριαλιστικής εμπλοκής των μεγάλων δυνάμεων του δυτικοευρωπαϊκού κέντρου. Η αποτυχία άνοιξε το δρόμο στην υποτέλεια... Ο εκσυγχρονισμός, σε όλες του τις εκφάνσεις αλλά κυρίως ως ενδογενής διαδικασία, παρέμεινε μια ανεκπλήρωτη επαγγελία», Γ. Πρετεντέρης, *Η δεύτερη μεταπολίτευση*, Πόλις, Αθήνα, 1997, σελ. 242.

¹⁹⁵ Βλ. π.χ. Μάσιμο Ντ' Αλέμα, «Η Ιταλία, η Ευρώπη και η Κεντροαριστερά», σε *Ποια Ευρώπη θέλουμε*, Εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997, σελ. 112.

¹⁹⁶ Όλα αυτά συνοψίζει ο Τόνι Μπλαιρ, βλ. «Το στοίχημα της Κεντροαριστεράς», σε *Ποια Ευρώπη θέλουμε*, Εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997, σελ. 65.

μην εμποδίζουν την καπιταλιστική ανάπτυξη αλλά να τη διευκολύνουν»¹⁹⁷. Η γενική κατεύθυνση επιβεβαιώθηκε εξ αρχής από τον ίδιο τον πρωθυπουργό Κ. Σημίτη, ο οποίος, ήδη σε ομιλία του το 1995, εξειδίκευε ως εξής τις νέες κυβερνητικές επιλογές:

Στόχος μας είναι η διαμόρφωση και εφαρμογή ενός σύγχρονου ρόλου του κράτους στην οικονομική διαδικασία. Η ελληνική οικονομία χαρακτηρίζεται σήμερα από έναν υψηλό βαθμό ανάμειξης του κράτους στην ιδιοκτησία και λειτουργία επιχειρήσεων σε έκταση που δεν δικαιολογείται από τις διεθνείς τάσεις και από τις ιδιότητες φυσικού μονοπωλίου ορισμένων κλάδων, ούτε βέβαια από την ευρωστία των δημοσιονομικών μας πραγμάτων [...] Η ιδιωτικοποίηση οφείλει να συντείνει στην κατάργηση μονοπωλιακών περιορισμών στον κλάδο, έτσι ώστε να προσελκύεται και αριθμός νέων επιχειρήσεων που θα αυξήσει τον ανταγωνισμό, την προσφορά και τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό προϊόντων και υπηρεσιών. Διαφορετικά το δημόσιο μονοπώλιο θα αντικατασταθεί από ιδιωτικό μονοπώλιο [...] Οι πρόσοδοι ιδιωτικοποίησης πρέπει να χρησιμοποιούνται για την χρηματοδότηση αναπτυξιακών έργων υποδομής και όχι για την κάλυψη καταναλωτικών ελλειμμάτων¹⁹⁸.

Στο εξής, η συζήτηση για το κράτος θα πρέπει «να αποφορτιστεί ιδεολογικά και να γίνει περισσότερο πρακτική». Ο νέος πραγματισμός επιτάσσει την αντικατάσταση της παλιάς διχοστασίας μεταξύ παρεμβατισμού και απορρυθμιστικού φιλελευθερισμού (μικρός ή μεγάλος δημόσιος τομέας) με το ερώτημα «αποτελεσματικός ή μη δημόσιος τομέας»¹⁹⁹. Το δίλημμα, έτσι, τίθεται εκτός «ιδεολογικού» πεδίου –δηλαδή εκτός πολιτικής συζήτησης και αντιπαράθεσης– σε ένα επίπεδο τεχνικό, στο οποίο θα κυριαρχεί η αυθεντία των τεχνοκρατικών προτάσεων για την αποτελεσματικότητα του κράτους και του δημόσιου τομέα. Όπως το συνοψίζει ο ίδιος ο Κ. Σημίτης, το ζήτημα ήταν η αποσύνδεση των πολιτικών αποκρατικοποίησης και περιορισμού του δημόσιου τομέα από την κατηγορία της «φιλελεύθερης αμαρτίας». Το κριτήριο, πλέον, θα ήταν η «εξυπηρέτηση του πολίτη», η παροχή των «αναγκαίων υπηρεσιών σε ικανοποιητική ποιότητα και τιμή»²⁰⁰.

Ταυτόχρονα, το παλιό παρεμβατικό μοντέλο καταγγέλλεται ξανά ως ξεπερασμένο, αναποτελεσματικό, ακόμη και «λαϊκιστικό», καθώς ο δημόσιος τομέας εμφανίζεται να «αδιαφορεί για τις έννοιες παραγωγικότητα και αποτελεσματικότητα», η διεύθυνση των μεγάλων δημόσιων επιχειρήσεων «εκχωρείται στις συνδικαλιστικές ενώσεις», με αποτέλεσμα η αποτελεσματικότητα και η εξυπηρέτηση των «καταναλωτών-πελατών» να υποτάσσεται σε συντεχνιακούς χειρισμούς· «επιβάλλεται», λοιπόν, να ασπαστούν οι δημόσιες επιχειρήσεις μια «τεχνοπολιτική αντίληψη», να ανοιχτούν στον ανταγωνισμό και την αγορά, αλλά και να περιοριστεί η συμμετοχή του δημόσιου τομέα στο ΑΕΠ της χώρας²⁰¹. Η συνολική αυτή διαδικασία επενδύθηκε με προοδευτικό, αριστερό πρόσημο, μέσω της καταγγελίας του «κρατισμού»: όπου δηλαδή η «ισχυροποίηση και αυτονόμηση» της

¹⁹⁷ Εφημ. *Το Βήμα*, αφιέρωμα: «Ελληνική Σοσιαλδημοκρατία», 23/6/1996.

¹⁹⁸ Κ. Σημίτης, «Ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα και ευημερία», ομιλία στο ξενοδοχείο Athens Hilton, 27/6/1995, σε Κ. Σημίτης, *Για μια κοινωνία ισχυρή, για μια ισχυρή Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σελ. 61-64.

¹⁹⁹ Γ. Στουρνάρας, «Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην ελληνική κοινωνία», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002 – σε συνεργασία με τον ΟΠΕΚ – εκδήλωση για τα δεκάχρονα του ΟΠΕΚ, 23 Ιανουαρίου 2002, σελ. 72.

²⁰⁰ Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Πόλις, Αθήνα, 2005, σελ. 556.

²⁰¹ Δ. Παπούλιας (πρόεδρος του ΟΠΕΚ), «Οι εκσυγχρονιστές, οι λαϊκιστές και ο δημόσιος τομέας», εφημ. *Το Βήμα*, 14/1/1996.

κεντρικής διοίκησης εμφανίζεται ως συνώνυμο του αυταρχικού κράτους που περιορίζει ασφυκτικά τις δυνατότητες και ελευθερίες της κοινωνίας²⁰².

Αυτό το ιδεολογικό κλίμα υποστήριξε και τον αναπροσανατολισμό βασικών κατευθύνσεων –ακριβέστερα, τον περιορισμό– του «παραδοσιακού» μοντέλου προνοιακής πολιτικής και την ευθυγράμμιση με το μοντέλο του βρετανικού «κοινωνικού κράτους επενδύσεων». Το Κράτος Πρόνοιας καταγγέλλθηκε ως «σύστημα επιδομάτων που χορηγούνται ανεξέλεγκτα, χωρίς καμία αξιολόγηση για το αποτέλεσμα που παρέχουν»²⁰³. Έπρεπε λοιπόν να μετατραπεί σε Κοινωνικό Ιστό Ασφαλείας, σε ένα σύστημα πιο αποτελεσματικό που θα δίνει έμφαση όχι τόσο στην κοινωνική προστασία αλλά σε στοχευμένες δράσεις, που θα προωθούν την «αυτονομία των ατόμων» και θα ευνοούν την ανάληψη πρωτοβουλιών – επιχειρηματικής φύσεως, βέβαια– εκ μέρους τους. Εννοείται ότι αυτό το εγχείρημα μεταρρύθμισης του κοινωνικού κράτους θα έθιγε κοινωνικά κεκτημένα, εξού και αυτά τα τελευταία παρουσιάστηκαν ως «κατακτήσεις της Αριστεράς» που όμως η ίδια η Αριστερά θα πρέπει να έχει την τόλμη να θίξει, χωρίς να μείνει προσκολλημένη στον «αυτοσκοπό» της «υπεράσπισης συντεχνιών και κεκτημένων» αλλά προσχωρώντας στις επιταγές της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού²⁰⁴.

Κάπως έτσι ολοκληρώθηκε η ιδεολογική επένδυση και δικαιολόγηση της συνολικής στροφής στο οικονομικό μοντέλο, ήδη από το 1985 όπως είδαμε, και η εξ αριστερών νομιμοποίηση της μετάβασης από την παρεμβατική αντίληψη σε ένα κράτος «μικρότερο αλλά καλύτερο», «αναπτυξιακό», κράτος «στρατηγό και οδηγό για την οργανική και απρόσκοπτη ενσωμάτωση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας στην ΕΕ και στη νέα εποχή». Άσχετα με τον τρόπο αυτοπαρουσίασής της, η στροφή αυτή αντικειμενικά συμβαδίζει με τη γνώριμη (και ηγεμονική παγκοσμίως τη δεκαετία του '80) νεοφιλελεύθερη αντίληψη σχετικά με το «λιγότερο και καλύτερο κράτος», που (αυτο)περιορίζεται προκειμένου να γίνει «φιλικότερο στον πολίτη και ευνοϊκότερο για την ανάπτυξη», ενδυναμώνοντας «τους μηχανισμούς της αγοράς και του ανταγωνισμού». Και επίσης αντικειμενικά αντανakλά μια ευρεία προγραμματική συναίνεση μεταξύ των μεγάλων πολιτικών δυνάμεων, Κεντροδεξιάς και Κεντροαριστεράς, την οποία δεξιώνονται με θέρμη συγγραφείς φιλελεύθερης έμπνευσης²⁰⁵. Τέλος, και αυτό είναι πιο σημαντικό, η συναίνεση αυτή ήταν εξαρχής μια στρατηγική ρητώς ενταγμένη στις γενικότερες πολιτικο-οικονομικές αναμονές της εγχώριας αστικής τάξης, που επίμονα τόνιζε ότι «η συνεχής απώλεια ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας ... συμβαδίζει με τη διόγκωση του κράτους, ενός κράτους αναποτελεσματικού και σπάταλου, που παράγει ελλείμματα [και] η παρεμβατική παρουσία του προκαλεί στρεβλώσεις και ακαμψία στη λειτουργία των αγορών και παρεμποδίζει την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των επιχειρήσεων» και προήγαγε την αντίληψη που τελικά κυριάρχησε, για ένα «κράτος

²⁰² Βλ. πχ. την τοποθέτηση του Λ. Παπαγιαννάκη στην εκδήλωση «Διεθνής οικονομία της αγοράς και σύγχρονη Αριστερά» [Δευτέρα, 12 Μαΐου 1997], σε *Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία.

²⁰³ Κ. Σημίτης, «Αναπτυξιακή και κοινωνική πολιτική», ομιλία στο Ελληνοαμερικανικό Επιμελητήριο, 19/10/1995.

²⁰⁴ Αντί ενός από τα ποικίλλα εγχώρια παραδείγματα, ας επιτραπεί εδώ η υπόδειξη μιας αναλογίας, παραπέμποντας στη ρητορική ενός άλλου κεντροαριστερού ηγέτη, μιας άλλης μεσογειακής χώρας: Μάσιμο ντ' Αλέμα, «Η Ιταλία, η Ευρώπη και η Κεντροαριστερά», σελ. 108.

²⁰⁵ Ρητά, λχ., ο Πάνος Καζάκος, «Μεταρρυθμίσεις παντού: στο κράτος, στην αγορά, στην κοινωνία των πολιτών», σε Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων, Θ. Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Παπαζήση, Αθήνα, 2005, σελ. 44-45.

αποτελεσματικό, που θα έχει κυρίαρχο στόχο την εξυπηρέτηση του πολίτη και την κινητοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας»²⁰⁶.

Στην πράξη, ο εκσυγχρονισμός διακήρυξε την άποψη για ένα κράτος-επιτελείο, μικρότερο και ευέλικτο, τεχνοκρατικό και ουδέτερο, που θα υπηρετεί με ορθολογικό τρόπο τις αναγκαιότητες της ανάπτυξης. Θεωρητική μήτρα αυτής της γοητευτικής εικόνας είναι η πραγματιστική θεωρία της Κυβερνητικότητας (governance). Η Κυβερνητικότητα αφενός προβάλλει μια νέα μορφή αποκεντρωμένου, δικτυακού κράτους, που «είτε έχει απολέσει είτε έχει εκχωρήσει μια σειρά αρμοδιοτήτων σε μορφώματα υπερ-εθνικά, υπο-εθνικά (περιφέρειες, νομούς κλπ) ή παράπλευρα (επιχειρήσεις, ΜΚΟ κλπ), έχοντας πάντως κρατήσει την αποκαλούμενη επιτελική ικανότητα όχι συνολικού σχεδιασμού της πολιτικής αλλά συντονισμού όλων εκείνων των δικτύων που σχηματίζουν τα προαναφερθέντα μορφώματα»²⁰⁷. Η καινοφανής αυτή θεώρηση διασυνδέεται με την υπόθεση ότι έχουμε περάσει σε μια εποχή «γνώσης» ή «πληροφορίας», όπου οι παραδοσιακές ιεραρχίες όχι μόνο ανατρέπονται αλλά εξαλείφονται, και μαζί τους τα κέντρα αποφάσεων ή πολιτικής διαχέονται σε ένα άκεντρο δίκτυο²⁰⁸.

Στο περιβάλλον της Κυβερνητικότητας, η πολιτική παραιτείται του ρόλου οργάνωσης των ατόμων σε πολιτικό σώμα αλλά αναλαμβάνει απλώς τη διαχείριση της διακινδύνευσης και του ρίσκου –που φυσικά εμφανίζονται παντού, διάχυτα και σημειακά (αλλά δεν περιλαμβάνουν, ας πούμε, τις δομικές ανισότητες)– με το πρόσφορο μέσο της ευελιξίας κανόνων και ρυθμίσεων. Απαραίτητο συμπλήρωμα είναι η Νέα Δημόσια Διοίκηση (New Public Management), με ανάλογη πραγματιστικού τύπου καταγωγή, που μπορεί να συμπυκνωθεί στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος ευελιξίας, «εξωτερικής (αναδιάρθρωση, σύμπτυξη δικτύων, ανταγωνιστικότητα, σχέσεις εμπιστοσύνης με τους χρήστες των υπηρεσιών) και εσωτερικής (διαμόρφωση οριζόντιων καταμερισμών ρόλων, παράκαμψη της παραδοσιακής ιεραρχίας, κοστολόγηση των επιμέρους δραστηριοτήτων)»²⁰⁹ –στη δε ελληνική περίπτωση, κορωνίδα της σχετικής φιλολογίας υπήρξε η περίφημη δημοσιονομική πειθαρχία.

Το πρόβλημα είναι, όμως, ότι μια τέτοια αντίληψη περί κράτους μπορεί να φαίνεται πειστική και «σύγχρονη», αλλά αποκρύπτει, ιδιοτελώς, το εξής γεγονός: ότι ένα τέτοιο κράτος δεν υπάρχει, διότι απλούστατα δεν είναι δυνατό να υπάρχει. Πρόκειται, μάλλον, για την ανακαίνιση μιας παραπλανητικής περί κράτους θεώρησης που μοιράστηκαν στο παρελθόν δύο «αντίπαλοι», η αστική ιδεολογία και ο οικονομιστικός μαρξισμός, τοποθετώντας το κράτος σε μια σχέση εξωτερικότητας προς την κοινωνία. Η θέση αυτή απολήγει σε δύο συμπληρωματικές θεάσεις: το κράτος ως υποκείμενο –η εγγεληνή αντίληψη ενός κράτους «αυτόνομου» και «διακριτού» από την κοινωνία, προικισμένου με μια δική του, εσωτερική λογική– ή

²⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά την παρέμβαση του προέδρου του ΣΕΒ Ανδρέα Κανελλόπουλου στο συνέδριο του ΕΒΕΑ, όπως καταγράφεται στο *Δελτίο ΣΕΒ*, τχ. 562, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1995.

²⁰⁷ Δ. Γράβαρης, «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού...», σελ. 103επ.

²⁰⁸ «Η λήψη αποφάσεων και η αντιπροσώπευση λαμβάνουν χώρα καθ'όλο το μήκος της αλυσίδας και όχι απαραίτητα με μια προσχεδιασμένη ιεραρχική σειρά. Το νέο αυτό κράτος λειτουργεί ως δίκτυο στο οποίο όλοι οι κόμβοι αλληλεπιδρούν και είναι εξίσου αναγκαίοι για την απόδοση των κρατικών λειτουργιών. Το κράτος την εποχή της πληροφορικής είναι ένα κράτος δικτυακό». Η ισχυρή διατύπωση της θέσης αυτής δεν προέρχεται, ας πούμε, από τον Ντάνιελ Μπελ (αν και έλκει την καταγωγή της και από τις δικές του επεξεργασίες), αλλά από δύο «μαρξογενείς» συγγραφείς, βλ. Μ. Καρνόι, Μ. Καστέλς, «Η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της γνώσης και το κράτος», σε *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σελ. 410-411.

²⁰⁹ Δ. Γράβαρης, «Το αίτημα...», σελ. 104-106.

το κράτος ως πράγμα, ως οργανισμός «υπεράνω της κοινωνίας», ουδέτερο όργανο που αποκτά «καλό» ή «κακό» χαρακτήρα στα χέρια, αντίστοιχα, καλοπροαίρετων ή όχι διαχειριστών²¹⁰.

Ωστόσο, η θέση περί εξωτερικότητας έχει, νομίζω, από καιρό καταρριφθεί από μια θεωρητική παράδοση που έδειξε ότι το κράτος κάθε άλλο παρά ανεξάρτητο είναι από ό,τι συμβαίνει στην κοινωνία. Είναι, μάλλον, το έδαφος ή ο κεντρικός μηχανισμός εκείνος όπου συμπυκνώνεται ο συσχετισμός δυνάμεων που κάθε φορά σχηματίζεται εντός της κοινωνίας –εννοείται δε ότι η κοινωνία, εδώ, δεν νοείται ως άθροισμα ατόμων αλλά ως πεδίο διαιρεμένο σε τάξεις και ταξικές μερίδες, που διαπερνάται από συγκρούσεις ανάμεσα σε αντιπαρατιθέμενα υλικά συμφέροντα και πολιτικές στάσεις/επιδιώξεις. Το σύγχρονο κράτος «ανταποκρίνεται στα καθαυτό συμφέροντα των ηγεμονικών τάξεων»²¹¹ (με μια σχετική αυτονομία απέναντι στις εσωτερικές τους διαιρέσεις, εξού και συνιστά το πεδίο στο οποίο οι τάξεις αυτές μπορούν να ενοποιούνται πολιτικά), ενώ ταυτόχρονα, καθώς το κράτος υποτίθεται ότι εκπροσωπεί ένα τυπικό και αφηρημένο «γενικό συμφέρον της κοινωνίας», είναι ο απαραίτητος μηχανισμός μέσω του οποίου τα (επιμέρους) συμφέροντα των ηγεμονικών τάξεων διαμεσολαβούνται και καθολικεύονται²¹², έτσι ώστε να εμφανίζονται ως «η κινητήρια δύναμη μιας καθολικής άνθισης, μιας ανάπτυξης όλων των δυνάμεων του Έθνους» [Γκράμσι].

Έτσι, η «αποκάθαρση» των ταξικών προσδιορισμών του κράτους μέσα από μια αναβάπτισή του στα νερά της «τεχνικο-οικονομικής ουδετερότητας» όχι μόνο συνιστά οικονομισμό (καθώς ανάγει τη λειτουργία του κράτους στην ορθολογική διαχείριση της παραγωγής) αλλά και αποσιωπά το γεγονός ότι το κράτος, ως συμπύκνωση πολιτικών και ταξικών συσχετισμών, δεν μπορεί να είναι «τεχνοκρατικό» και «διαχειριστικό», αφού η διαχείριση της παραγωγής, της ανάπτυξης, ή ο εξορθολογισμός ακόμα της δημόσιας διοίκησης διαπλέκονται με συγκεκριμένους προσανατολισμούς του κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας.

Τα παραπάνω αποδεικνύονται, νομίζω, μεγαλοπρεπώς στην αντίφαση μεταξύ της περί κράτους ρητορικής του εκσυγχρονισμού και τις κεντρικές πολιτικές επιλογές του. Σε μια διεθνή συγκυρία όπου η μεταρρύθμιση της παραγωγής μοιάζει ίσως συμμετρικά αντίστροφη από εκείνη του Μεσοπολέμου (η φορντική οργάνωση της παραγωγής δίνει τη θέση της σε πιο «ευέλικτα» μοντέλα, τα στοιχεία σχεδιασμένης οικονομίας υποχωρούν), το κράτος διατηρεί ακέραιη τη σημασία του, καθώς αλληλοδιαπλέκεται αναγκαστικά με τη διαδικασία αναδιάρθρωσης. Και βέβαια, η εισαγωγή στοιχείων μονεταριστικής (νεο)φιλελεύθερης πολιτικής καθόλου δεν συνεπάγονται μια εξάφaniση του κράτους (με την εξαίρεση ίσως του κράτους πρόνοιας...). Δεν πρόκειται για μια επιστροφή στο (υποτιθέμενο) κράτος-νυχτοφύλακα, διότι και αυτό δεν υπήρξε ποτέ. Ανεξάρτητα από την εκάστοτε δοσολογία παρεμβατισμού-απορρύθμισης, το κράτος «κρατάει πάντα έναν άμεσο οικονομικό ρόλο στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής»²¹³: Από το φορολογικό σύστημα μέχρι την εργασιακή νομοθεσία και τη συγκρότηση της οικονομικής υποδομής (δίκτυα μεταφορών, επικοινωνιών κλπ). Η μεγάλης έκτασης επιχείρηση αναδιάρθρωσης της ελληνικής οικονομίας, η υποχώρηση του δημόσιου τομέα χάριν του ιδιωτικού, η απελευθέρωση της αγοράς αλλά και η δημιουργία υποδομών προκειμένου να αναπτυχθεί η ιδιωτική πρωτοβουλία βασίστηκαν στην

²¹⁰ Ν. Πουλιαντζάς, *Η κρίση...*, σελ. 72-73.

²¹¹ Ν. Πουλιαντζάς, *Για τον Γκράμσι: Μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ, Παρεμβάσεις*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1982 [1980], σελ. 51.

²¹² Ν. Πουλιαντζάς, *Για τον Γκράμσι...*, σελ. 50-53.

²¹³ Ν. Πουλιαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 121-122.

καταλυτική δράση του κράτους. Το «ξεπερασμένο», «δυσλειτουργικό», «αναποτελεσματικό» κράτος αποδείχθηκε εξαιρετικά αποτελεσματικός φορέας των προγραμματικών κατευθύνσεων του συνασπισμού εξουσίας, διατηρώντας ακέραιη την κεντρικότητά του στην όλη διαδικασία, η οποία δεν θα μπορούσε να έρθει σε πέρας αν δεν υπήρχε το κράτος-παιδαγωγός: όργανο «ορθολογισμού», επιτάχυνσης, που ενεργεί σύμφωνα με ένα σχέδιο, συμπιέζει, υποκινεί, παρακινεί και τιμωρεί²¹⁴.

Ταυτόχρονα, η απαξίωση και ο περιορισμός του δημόσιου τομέα καθόλου δεν σήμανε τον περιορισμό του οικονομικού ρόλου του κράτους. Η διατήρηση μιας ισορροπίας επιτεύχθηκε με τη συστηματική αύξηση των δημόσιων εσόδων μέσω της αύξησης της φορολογίας και τη διεύρυνση της φορολογικής βάσης, χωρίς όμως να μεταβληθεί η δομή του φορολογικού συστήματος, το οποίο συνέχισε να στηρίζεται στην κοινωνικά άδικη έμμεση φορολογία, αλλά και στην άμεση φορολόγηση των μισθωτών τάξεων, με ταυτόχρονη φορολογική ασυλία για τις ανώτερες τάξεις, τις επιχειρήσεις (χάριν του «επιχειρηματικού ρίσκου», της διευκόλυνσης των επενδύσεων κλπ). Αυτό δεν ήταν καθόλου ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά κοινή εμπειρία ακόμη και των πιο ακραίων νεοφιλελεύθερων ρυθμίσεων στις αγγλοσαξωνικές χώρες. Όπως σημειώνει ο Γ. Σταθάκης, «η περίφημη φιλελευθεροποίηση των αγορών εξισορροπείται από τη σταθεροποίησή τους μέσω της διεύρυνσης του ποσοστού του ΑΕΠ που διαχειρίζεται ο ευρύτερος δημόσιος τομέας. Αυτός μετατρέπεται από έναν τεράστιο τομέα παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών σε πρωταρχικό καταναλωτή του ιδιωτικού τομέα. Με την έννοια αυτή η πολιτική ισχύς της δημόσιας εξουσίας παραμένει αλώβητη και πολλές ιδιωτικές αγορές παραμένουν απόλυτα εξαρτημένες από τη δημόσια διαχείριση των πόρων»²¹⁵.

Βεβαίως, παρόμοια ισχύουν όχι μόνο για τις κατευθύνσεις οικονομικής πολιτικής, αλλά και για τις κεντρικές πολιτικές αποφάσεις, όπως η απόφαση για την είσοδο στην ΟΝΕ με κάθε τρόπο και την απόλυτη ευθυγράμμιση με την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας. Ταυτόχρονα, αναρείται και μια άλλη όψη του «ουδέτερου και τεχνοκρατικού κράτους» που προήγαγε ο εκσυγχρονισμός, σύμφωνα με την οποία «η αντίληψη ότι το κράτος παράγει και εμπεδώνει ιδεολογία ανήκει στο παρελθόν και δεν ταιριάζει σε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία»²¹⁶. Αν το «εκσυγχρονιστικό» κράτος ήταν τέτοιο, θα έπρεπε να έχει παραιτηθεί από την προσπάθεια διαπαιδαγώγησης της ελληνικής κοινωνίας στα οικονομικά, πολιτικά και πολιτισμικά προτάγματα του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, πράγμα που βέβαια δεν επιβεβαιώνεται από τα ξεροκέφαλα γεγονότα. Ισχύει ακέραιη η γκραμσσιανή ρήση ότι «κάθε κράτος είναι ηθικό στο βαθμό που μια από τις σημαντικές λειτουργίες του είναι να ανεβάσει τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού σε ένα καθορισμένο πολιτιστικό και ηθικό επίπεδο, επίπεδο που αντιστοιχεί στις ανάγκες ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και επομένως στα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων»²¹⁷. Τα οικονομικά προτάγματα του εκσυγχρονισμού υλοποιήθηκαν με κεντρικό φορέα το κράτος και όχι κάποια ΜΚΟ ή χάρη στις πρωτοβουλίες ιδιωτών. Αντίστοιχα προωθήθηκαν και οι πολιτικές αιχμές του μέσα από το κράτος και τους ιδεολογικούς μηχανισμούς –στους οποίους πλέον πρέπει να προστίθενται τα ΜΜΕ, όχι ως άμεσα

²¹⁴ Ν. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, σελ. 164.

²¹⁵ Γ. Σταθάκης, «Οικονομικός φιλελευθερισμός...», σελ. 177.

²¹⁶ Όπως τη συνοψίζει ο Α. Λιάκος, «Η ιδεολογική ανακαίνιση», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002 – σε συνεργασία με τον ΟΠΕΚ – εκδήλωση για τα δεκάχρονα του ΟΠΕΚ, 23 Ιανουαρίου 2002, σελ. 60. Ο ίδιος, όμως, όλως αντιφατικά, λίγο παρακάτω θα δηλώσει ότι «το κράτος μπορεί να επηρεάζει τις ιδεολογικές επιλογές μέσα από παραδειγματικές πρωτοβουλίες», όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, στο πλαίσιο των οποίων «μπορεί να δείχθει» το «ανακαινιστικό πνεύμα» του εκσυγχρονισμού.

²¹⁷ Α. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, σελ. 181-182.

εξαρτώμενα από το κράτος, αλλά ως μηχανισμός που εκφράζει, σχετικά αυτόνομα πάντα, την κυρίαρχη ιδεολογία, δηλαδή συμπυκνώνει και πολλαπλασιάζει τον συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων.

Παρέκβαση 3: Η προσήλωση στο «σύγχρονο»

Ας επιστρέψουμε, όμως, πάλι στη γενική θεωρία περί «ανάπτυξης-εκσυγχρονισμού», για να δούμε μερικές ακόμη συνέπειές της, κρίσιμες για ό,τι θα ακολουθήσει. Εννοώ τις ιδεολογικοπολιτικές συνεπαγωγές της οικονομιστικής τελεολογίας που εμπεριέχεται στο πολεμικό δίπολο παράδοση-εκσυγχρονισμός. Και ας σημειωθεί, προκαταβολικά, ότι η ίδια η θεωρητική «κατασκευή» των δύο πόλων είναι προβληματική, διότι αν η «παραδοσιακή» κοινωνία μπορεί ενδεχομένως να συλληφθεί ιδεοτυπικά (παρά την τεράστια ποικιλία μορφών κοινωνικής οργάνωσης που μπορεί να εμπερικλείει) ως κυριαρχούμενη από την προκαπιταλιστική και προνεωτερική κοινότητα (Gemeinschaft), το ίδιο δεν ισχύει για τη «σύγχρονη» κοινωνία. Η τελευταία είναι καταστατικά ρευστή και δυναμική, με τρόπο που μπορεί να οριστεί μόνο αρνητικά, ως διαδικασία αποβολής των «παραδοσιακών» στοιχείων. Η οικονομιστική δε ταύτιση του «εκσυγχρονισμού» με τις διαδικασίες αστικοποίησης ή εκβιομηχάνισης απομειώνει ακόμη περισσότερο τις εσωτερικές αντιφάσεις και τις πολλαπλές όψεις της «σύγχρονης» κοινωνίας²¹⁸.

Σημαντικότερο είναι να επισημανθεί μια ολόκληρη ιδεολογική αντίληψη του ιστορικού χρόνου, εγκατεστημένη στην καρδιά κάθε παραλλαγής των θεωριών «(υπ)ανάπτυξης», «καθυστέρησης», «εκσυγχρονισμού». Πρόκειται για μια άλλη παραλλαγή του μοντέλου ενός χρόνου ομοιογενούς, που, σε μια ενδεχόμενη «φωτογραφική» τομή του, θα μπορούσαμε να ανακαλύψουμε την «ουσία» του παρόντος (όπως στην εγελιανή έννοια της εκφραστικής ολότητας). Εδώ, οι διάφορες και διαφορετικές χρονικότητες «μετρώνται» με τη μεζούρα ενός χρονικού συνεχούς, και έτσι άλλες εμφανίζονται να «καθυστερούν» και άλλες να «προηγούνται», ως επιμέρους εμφανίσεις μια υποτιθέμενης ιστορικής ουσίας που, γενικώς, «τραβάει μπροστά». Έτσι, τα ιστορικά και κοινωνικά φαινόμενα δεν τοποθετούνται μέσα στην ιστορικότητά τους, δηλαδή μέσα στον τρόπο παραγωγής και τις αντιφατικές και συγκρουσιακές σχέσεις (κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές) που τα παράγουν, με τομές, συνέχειες και ασυνέχειες, αλλά εμφανίζονται ως εκδηλώσεις μιας ουσιακής ιστορικής «προόδου», η οποία πηγαίνει αναπόδραστα προς τα εμπρός, εξελίσσεται και το ζήτημα είναι να την «προλαβαίνει» κανείς²¹⁹.

Ο εκσυγχρονισμός ακριβώς, και ως θεωρητικό διάβημα αλλά και ως πολιτική πρακτική, αξιοποιεί και διαδίδει μια τέτοια αντίληψη του ιστορικού χρόνου, επιβιβάζοντας συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις στο άρμα μιας αδυσώπητης ανάγκης «συγχρονισμού με το σύγχρονο», που διαλύει, μέσα στον επείγοντικό χαρακτήρα της, κάθε αμφιβολία και κάθε συζήτηση περί των στοχεύσεων αυτών. «Ο εκσυγχρονισμός είναι η ιδεολογία του ατελείωτου παρόντος. Το σύνολο του παρελθόντος ανήκει στην “παραδοσιακή κοινωνία”, και ο εκσυγχρονισμός δεν είναι παρά τεχνικό μέσο για τη ρήξη με το παρελθόν χωρίς να προετοιμάζει κανένα μέλλον. Όλα συμβαίνουν τώρα. Δίχως ανάπαυλα, χωρίς όραμα και πίστη, η ανθρώπινη κοινωνία υποβιβάζεται σε πρόσκαιρη τεχνική» –κατά την εξαιρετικά πυκνή και εύστοχη διατύπωση των Στιούαρτ Χολ, Ε.Π. Τόμσον και Ρέιμοντ Ουίλιαμς στο «Μανιφέστο της 1ης Μαΐου 1968»²²⁰.

²¹⁸ Βλ. σχετικά και Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 1996, σελ. 216-219.

²¹⁹ Εξαιρετικές είναι οι σχετικές επισημάνσεις του Λουί Αλτουσέρ στο κείμενο «Το αντικείμενο του Κεφαλαίου», σε Λουί Αλτουσέρ κ.ά., *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 322-323.

²²⁰ Παρατίθεται σε Ε. Τσακαλώτος, *Οι αξίες και η αξία της Αριστεράς*, Κριτική, Αθήνα, 2005, σελ. 15.

Ο εκσυγχρονισμός, ως πολιτικό πρόταγμα αυτής της ιδεολογικοποιημένης, αγχώδους και μανιακής επιδίωξης του «σύγχρονου», συνδέθηκε, στη δεκαετία του '90 και όχι μόνο στην Ελλάδα, με ένα συγκεκριμένο εγχείρημα: τη μετάβαση από το «παραδοσιακό» που συνιστούσε η «ξεπερασμένη» βιομηχανική κοινωνία στο «σύγχρονο», δηλαδή στην «κοινωνία της γνώσης και της πληροφορίας»²²¹. Το εγχείρημα ήταν διττό. Αφενός εξυπηρέτησε μια ορισμένη αναγκαιότητα τεχνολογικής και οργανωτικής ανασυγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας, στο πλαίσιο της υπέρβασης της κρίσης υπερυσσώρευσης. Ταυτόχρονα, όμως, ακολούθησε τον σύμφυτο στόχο της αναδιάρθρωσης του –περισσότερο επίμονου– πολιτικού σκέλους της «παραδοσιακής» βιομηχανικής κοινωνίας του 20ού αιώνα, που, στην πιο πρόσφατη εκδοχή του, συμπυκνώθηκε σε ένα συγκεκριμένο μοντέλο: Κεϋνσιανό κράτος πρόνοιας και σοσιαλδημοκρατική συναίνεση (ρύθμιση των αγορών, αναδιανομή του εισοδήματος, θεσμοί κοινωνικής προστασίας) και των πολιτικών μορφών που αποκρυσταλλώθηκαν στο πλαίσιό του (κορπορατιστική εκπροσώπηση των κοινωνικών συμφερόντων στην πολιτική, συνδικαλισμός, μαζικά κόμματα με ισχυρές ταξικές προσδέσεις).

Το διάβημα αυτό χρειάστηκε να επικαλυφθεί από μια συγκεκριμένη, λειτουργική ιδεολογία. Την βρήκε στο ιδίωμα του «εκσυγχρονισμού»: σε μια ιδέα αυτόματης και αναγκαστικής Προόδου που θα έπρεπε να υπηρετηθεί με θρησκευτική προσήλωση, όπου η ιστορία κινείται αναπόδραστα προς τα εμπρός και το παγκόσμιο Πνεύμα υποστασιοποιείται τώρα στην αναπόφευκτη «παγκοσμιοποίηση», όπου κάθε «αλλαγή» και κάθε «μεταρρύθμιση» είναι θετική, εφόσον υπηρετεί το κανονιστικό ιδεώδες της επείγουσας συμπίεσης με το «σύγχρονο», το «σημερινό», το «παρόν» και το «νέο», σε έναν «αγώνα δρόμου του παρόντος για να προλάβει τον εαυτό του»²²². Ο ελληνικός εκσυγχρονισμός δεν αποτέλεσε, βέβαια, εξαίρεση. Όπως θα προσπαθήσω να δείξω, ωστόσο, αυτή η εξύμνηση του «σύγχρονου» έγινε, ενίοτε, με όρους εξόχως «παραδοσιακούς».

²²¹ Βλ. Δ. Γράβαρης, «Το αίτημα...», σελ. 91-93.

²²² Κατά την εύστοχη, γλαφυρή διατύπωση του Π.-Α. Ταγκιέφ, *Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2002, σελ. 14-23.

Η διακριτική γοητεία της «μεσαίας τάξης»

Εμείς η μεσαία τάξη/
Είμεθα η μόνη τάξη/
Με έντιμη συνείδηση, εθνική/
Παρασυρόμενοι όμως από τις άλλες τάξεις/
Στα νοήματα και στις πράξεις/
Δίνουμε χροιά πολιτική/

Δ. Μούτσης, *Οι γκόμενες*

Η παραπάνω έκθεση των βασικότερων πολιτικο-ιδεολογικών προκείμενων πρέπει τώρα να εμπλουτιστεί από άλλες, ειδικότερες αιχμές, που, πάνω σε αυτό το θεμελιακό φόντο, οργάνωσαν το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα ως μια στρατηγική εξουσίας που συνένωσε ποικίλες κοινωνικές δυνάμεις σε ένα ιστορικό μπλοκ. Διότι, αν ο εκσυγχρονισμός συγκροτήθηκε υπό την ηγεμονία της διεθνοποιημένης πια ενδογενούς αστικής τάξης, ωστόσο είχε ανάγκη, για να γίνει ηγεμονικός, από κοινωνικές και ιδεολογικές συμμαχίες. Όπως άλλοτε το λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ του Α. Παπανδρέου, στον δρόμο του προς την εξουσία, ακούμπησε στο σταθερό υποστήριγμα της μικροαστικής τάξης, έτσι και ο εκσυγχρονισμός βρήκε αντιστήριγμα στα (νέα ιδίως) μικροαστικά στρώματα, αναζωογονώντας τη σχέση μεταξύ κοινωνικού υποκειμένου και πολιτικού φορέα που είχε διαρραγεί στην κρίση του 1989. Η προσέλευση των στρωμάτων αυτών έγινε με μάλλον «παραδοσιακές» μεθόδους, μέσα από την ειδικού τύπου επίκληση στα «δυναμικά μεσαία στρώματα».

Η στρατηγική παρουσιάζει καταπληκτική ομοιότητα με την αντίστοιχη στρατηγική εξουσίας της πρώτης φάσης της μεταπολίτευσης, γεγονός που υποβάλλει χρήσιμα θεωρητικά συμπεράσματα και υποδεικνύει, στη μακρά διάρκεια, συνέχειες που αναπαράγονται μέσα από (και παρά τις) κρίσιμες τομές. Στη μεταπολίτευση η μικροαστική τάξη εμφανίζεται ριζοσπαστικοποιημένη, να προσεγγίζει θέσεις της εργατικής τάξης, να έλκεται από την «ανακάλυψη» της λαϊκότητας, να στρέφεται προς μια (λαϊκιστικής απόχρωσης) ιδεολογική και πολιτική αμφισβήτηση της κατεστημένης τάξης. Η άλλη όψη, ωστόσο, αυτής της τάσης ήταν ένα μόνιμο διφορούμενο των μικροαστικών στρωμάτων (ριζοσπαστικοποιημένα και αυτά στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία): ο εθνικισμός, η λατρεία της «ανάπτυξης». Έχει, λοιπόν, ιδιαίτερη αξία η διαπίστωση του Πουланτζά ότι, τότε, η ενδογενής αστική τάξη, στο πλαίσιο της στρατηγικής εξουσίας της και «στο πλαίσιο των δικών της αντιθέσεων με τη μεταπρατική αστική τάξη, εκμεταλλεύθηκε επιδέξια τον εθνικισμό των μικροαστών, προβάλλοντας τα συνθήματα που, λόγω των ταξικών προσδιορισμών, θα τους συγκινούσαν περισσότερο («τεχνοκρατία», «εξευρωπαϊσμός», «ανάπτυξη», «εκσυγχρονισμός» κλπ)»²²³.

Το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, στη δεκαετία του '90 πια, εκμεταλλεύτηκε επιδέξια αντίστοιχες προδιαθέσεις. Αυτές εντοπίζονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μικροαστικής τάξης, που συγκροτούν τις σχετικές, κατάλληλες υποδοχές. Αναλυτικότερα, αν ο ταξικός ανταγωνισμός πολώνεται ανάμεσα στις δύο «βασικές» τάξεις (εργατική και αστική), η μικροαστική τάξη κατέχει μια ενδιάμεση θέση και ανάλογα με την ιστορική συγκυρία έλκεται προς τις θέσεις της μίας ή της άλλης

²²³ Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση...*, σελ. 53-54.

«βασικής» τάξης. Το κοινό ειδοποιό χαρακτηριστικό της παραδοσιακής (μικρή παραγωγή και ιδιοκτησία) και της νέας μικροαστικής τάξης (μισθωτοί μη παραγωγικοί εργαζόμενοι) είναι η ειδική τους θέση στον καταμερισμό εργασίας: δεν βρίσκεται στο επίκεντρο των σχέσεων εκμετάλλευσης, δηλαδή στη θέση της άμεσης παραγωγής/απομύζησης υπεραξίας. Το στοιχείο αυτό συμπλέκεται διαλεκτικά με την αδυναμία αυτόνομης ιδεολογικής και πολιτικής συγκρότησής της. Έτσι, ο ταξικός προσδιορισμός της, ενώ εμπεριέχει αυτοδύναμα στοιχεία μικροαστικής ιδεολογίας, εμπλέκεται ευθέως στη διαπάλη εργατικής και αστικής τάξης, ώστε συνήθως βρίσκεται υπό την ηγεμονία της (κυρίαρχης) αστικής τάξης και λειτουργεί ως υποστήριγμα της ηγεμονίας της²²⁴.

Το κρίσιμότερο κομμάτι της μικροαστικής τάξης είναι οι νέες μερίδες της, που αποκτούν όλο και μεγαλύτερο βάρος (ποσοτικά και ποιοτικά) στον σύγχρονο «μεταβιομηχανικό» καπιταλισμό –συνθήκη από την οποία δεν πρέπει να εξαιρεθεί η Ελλάδα, ήδη από τη δεκαετία του '70, όπως είδαμε ήδη. Είναι χρήσιμο, επομένως, να δούμε και τα δικά της, ιδιαίτερα πολιτικο-ιδεολογικά χαρακτηριστικά²²⁵. Η νέα μικροαστική τάξη εντάσσεται στην μη παραγωγική εργασία, βιώνει την εκμετάλλευση της εργατικής της δύναμης με τη μορφή του μισθού και όχι της άμεσης απομύζησης υπεραξίας. Παράγει, δηλαδή, εντός μιας συνθήκης που ευνοεί την τάση προς τον μεταρρυθμισμό, την άρθρωση διεκδικήσεων που συνδέονται με το εισόδημα, την αναδιανομή και την «κοινωνική δικαιοσύνη». Στο οικονομικό και επαγγελματικό πεδίο, πάνω από τη νέα μικροαστική τάξη πλανάται διαρκώς ο φόβος της ταξικής υποβάθμισής της, της προλεταριοποίησης, αλλά και η έλξη προς την αστική τάξη από τα πάνω. Πιασμένη σε αυτή τη μέγγενη, η νέα μικροαστική τάξη προσχωρεί στην ιδεολογία της κοινωνικής κινητικότητας, επενδύοντας εκεί τις ελπίδες της για μια (με όρους ατομικούς και «αξιοκρατίας», επιβίωσης και ανόδου του «ικανότερου» κλπ) «προαγωγή», «σταδιοδρομία» ή «κοινωνική άνοδο». Έτσι, σπανίως κινείται προς την ανατροπή των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας, αλλά μάλλον αρκείται σε μια υπέρ της αναδιοργάνωσή τους, με μεγαλύτερη δική της «συμμετοχή». Παράλληλα, εσωτερικεύει τις κυρίαρχες «ηθικές αξίες», την τάξη και την ευνομία, την πειθαρχία και τη νομιμότητα, συγκροτώντας το πολύ χρήσιμο εξάλλου σώμα της «σιωπηλής πλειοψηφίας». Τέλος, όλο αυτό το πλέγμα υποβάλλει και μια συγκεκριμένη κατανόηση του κράτους, ως ουδέτερη δύναμη που διαιτητεύει το κοινωνικό πεδίο. Οι όποιες «στρεβλώσεις» της «πραγματικής φύσης» του κράτους (λόγου χάρι η ταξική κυριαρχία που ασκείται μέσω του κράτους) θεωρούνται τεχνικά ζητήματα, που μπορούν να επιδιορθωθούν με τον «εκδημοκρατισμό» και τον «εξορθολογισμό» της διοίκησης.

Με αυτά τα χαρακτηριστικά, η (νέα) μικροαστική τάξη γίνεται προνομιακός φορέας αναπαραγωγής των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων και δικλείδα ασφαλείας και σταθεροποίησης της αστικής κοινωνίας, κατά κανόνα με τη μυθευτική μορφή της «μεσαίας τάξης». Η θεωρία περί «μεσαίας τάξης», που εξαλείφει τα ειδικά ταξικά χαρακτηριστικά της μικροαστικής τάξης και την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας εν γένει, έχει τις ρίζες της σε μια ορισμένη παράδοση πολιτικής και κοινωνιολογικής θεωρίας (λειτουργιστικής έμπνευσης), ενώ αξιοποιήθηκε δεόντως από τις πιο πρόσφατες εκδοχές της σοσιαλδημοκρατίας, η οποία απευθύνθηκε προνομιακά στη «μεσαία τάξη» σε μια πολιτική στρατηγική της ενδιάμεσης, «τρίτης» οδού μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού²²⁶. Καταλαβαίνουμε, έτσι, γιατί η «(νέα) μεσαία τάξη» υπήρξε ο ιστορικός πρωταγωνιστής του πολιτικού και κοινωνικού

²²⁴ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 255-256, 356-358.

²²⁵ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 360-363.

²²⁶ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 243.

κεντρισμού, που στάθηκε καθοριστικός για την ανασύνθεση του κοινωνικοπολιτικού τοπίου στη Γαλλία του '80, στις χώρες της «νέας σοσιαλδημοκρατίας» έπειτα (Αγγλία, Γερμανία), αλλά και στην Ελλάδα του 1996.

Το σύγχρονο εγχείρημα της «δημοκρατίας του Κέντρου» αναλύει ο Ζακ Ζιγιάρ, εντοπίζοντας μια τριπλή τυπολογία του κεντρισμού. Καταρχάς ο φιλοσοφικός κεντρισμός, που ισοδυναμεί με πολιτικό πλουραλισμό, αντίθεση στον δογματισμό και σεβασμό του διαλόγου –βεβαίως ο φιλοσοφικός κεντρισμός διασυνδέεται με την προώθηση μιας νεοπαγούς, «ανοικτής» και χωρίς «δογματικές» δεσμεύσεις σε ολικά πολιτικοκοινωνικά σχέδια πολιτικής και φιλοσοφικής κουλτούρας. Έπεται ο πολιτικός κεντρισμός, που συνεπάγεται την συνένωση όλων των «μετριοπαθών» δυνάμεων σε έναν ενιαίο πολιτικό, ιδεολογικό και κυβερνητικό φορέα, με απώτερο στόχο την υπέρβαση της «διχαστικής» γραμμής Αριστερά-Δεξιά. Ο πολιτικός κεντρισμός διακηρύσσει ένα πολιτικό έδαφος που κείται πέρα και πάνω από κομματικές και ιδεολογικές διαιρέσεις, ένα έδαφος όπου θα (απαιτείται να) διαμορφώνεται η μέγιστη δυνατή συναίνεση. Τέλος, η κοινωνική αναφορά της «δημοκρατίας του Κέντρου» δεν είναι άλλη από τα «νέα κοινωνικά στρώματα», η «(νέα) μεσαία τάξη», ως φορέας μέσω του οποίου θα αγκυρώνεται στο κοινωνικό πεδίο ο οικονομικό εκσυγχρονισμός και ο πολιτικός ελιτισμός²²⁷. Οι ρόλοι και οι λειτουργίες του (νέου) πρωταγωνιστικού κοινωνικού υποκειμένου είναι πολλοί: Φορείς μιας εστέτ λατρείας του μέλλοντος, της καινοτομίας, της τεχνικής και τεχνολογικής εξέλιξης· υποκείμενα του «δυναμισμού», της «αισιοδοξίας», ενάντια σε «παραδοσιακές» στάσεις όπως η «άρνηση», η «μιζέρια», ο «φόβος» και η «ακινησία», που καταφάσκουν απροϋπόθετα και ενθουσιωδώς στην «κίνηση», την «αλλαγή», τη «μεταρρύθμιση»· φορείς μιας απολιτικής μετριοπάθειας, υπεράνω κάθε διχαστικού λόγου και κάθε συγκρουσιακής πρακτικής· τέλος, διακινητές μιας αντίληψης του ισχυρού και με αυτοπεποίθηση έθνους, απαλλαγμένου από τα βάρη των «παραδοσιακών» διαιρέσεων, ταξικών και άλλων²²⁸.

Αυτό το ταυτόχρονα περιγραφικό και δεοντολογικό σχήμα αξιοποιήθηκε στην πολιτική στρατηγική της νέας σοσιαλδημοκρατίας. Ο Τόνι Μπλαιρ το είχε δηλώσει ξεκάθαρα: «Όταν τα κόμματα της Αριστεράς και της Κεντροαριστεράς καταλαμβάνουν τον μεσαίο χώρο, κερδίζουν παντού τις εκλογές»²²⁹. Και οι εκλογικές νίκες του κεντροαριστερού συνασπισμού της «Ελιάς» στην Ιταλία, των Νέων Εργατικών στη Βρετανία, του Σοσιαλιστικού Κόμματος του Ζοσπέν στη Γαλλία συνδέθηκαν ευθέως με την εν Ελλάδι εκσυγχρονιστική πολιτική, σε ένα γενικό σχήμα που υπέθετε ότι το φάντασμα της Αριστεράς πλανιόταν πάλι πάνω από την Ευρώπη, μόνο που «το συγκεκριμένο φάντασμα μοιάζει πιο πολύ με το Κέντρο»²³⁰.

Ο εκσυγχρονισμός προήγαγε την ελληνική εκδοχή της «δημοκρατίας του Κέντρου», συγκλίνοντας απόλυτα στο σημείο αυτό με τον βασικό πολιτικό του αντίπαλο, τη ΝΔ²³¹. Αυτός ο νέος κεντρισμός, που καμία σχέση δεν φαίνεται να έχει

²²⁷ J. Juillard, «La course au centre», σε Fr. Furet, J. Juillard, P. Rosanvallon, *La République du centre*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1998, σελ. 109-112. Από τα «νέα κοινωνικά στρώματα» αποκλείονται οι «λαϊκές» τάξεις (εργάτες, αγρότες), καθώς και μεγάλο μέρος της παραδοσιακής ιδίως μικροαστικής τάξης, ενώ εμπερικλείονται κυρίως επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες όπως διευθυντές επιχειρήσεων, ανώτεροι υπάλληλοι, πολιτικοί, διανοούμενοι, καλλιτέχνες, άνθρωποι των ΜΜΕ.

²²⁸ Βλ. και Ν. Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004, σελ. 107.

²²⁹ Τόνι Μπλαιρ, «Το στοίχημα της κεντροαριστεράς», σελ. 60.

²³⁰ Γ. Πρετεντέρης, *Το Βήμα*, 4/5/1997.

²³¹ Η Νέα Δημοκρατία, μετά την επταετία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, επιχειρούσε μονίμως να παρακολουθήσει τις εξελίξεις, ωστόσο με αμηχανία και με απογοητευτικά συνήθως αποτελέσματα,

με τον «παραδοσιακό» της Ένωσης Κέντρου και της τομής Δεξιά-Αντιδεξιά, έγινε το όχημα ηγεμονίας του εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ, σχεδόν ολόψυχα αποδεκτός από το πολιτικό του προσωπικό. Τέτοιος ήταν ο τρόπος με τον οποίο το «νέο» ΠΑΣΟΚ επέλεξε να απευθυνθεί στο προνομιακό κοινωνικό του ακροατήριο, να επανασυνδεθεί μαζί του, αλλά και να το διαπαιδαγωγήσει πολιτικά.

Άλλωστε, από αυτή τη θέση, και επιχειρώντας μια αναδιάταξη των «παραδοσιακών» διαιρετικών γραμμών (Δεξιά-αντιδεξιά αλλά και Αριστερά-Δεξιά), ο εκσυγχρονισμός απευθύνθηκε και στην Αριστερά –ακριβέστερα σε εκείνο το κομμάτι της που θα ήταν, ενδεχομένως, περισσότερο ευνοϊκό, για πολιτικο-ιδεολογικούς λόγους, σε μια προοπτική συνεργασίας. Ο ίδιος ο Σημίτης μετέφερε στο 2ο συνέδριο του Συνασπισμού (Μάρτιος 1996) την πρόταση για τη σύμπληξη μια ευρείας παράταξης της Κεντροαριστεράς. Ωστόσο, αφενός η πρόταση ήταν ασαφής (έμεινε γενικόλογη έκκληση, χωρίς νύξεις συγκεκριμένης προγραμματικής σύγκλισης) και αφετέρου το υπαρκτό ενδεχόμενο να ηγεμονεύσει το ΠΑΣΟΚ και να διεισδύσει, όπως παλαιότερα, στο πολιτικό και εκλογικό ακροατήριο του ΣΥΝ, σε συνδυασμό με την πίεση στο εσωτερικό του ΣΥΝ για «στροφή προς τ' αριστερά», καθιστούσαν κάθε ιδέα συνεργασίας απαγορευτική²³².

Σε κάθε περίπτωση, η τάση σύγκλισης σε αυτόν τον εν πολλοίς μυθικό «μεσαίο χώρο» αποτυπώνεται και ερευνητικά. Πριν απ' όλα, στο πολιτικό προσωπικό ΠΑΣΟΚ και ΝΔ, που συγκλίνει, μέσω του «εθνικού μονοδρόμου» της ΟΝΕ, σε έναν «εθνικό» οικονομικό πραγματισμό που υποτάσσει την πολιτική, τις πολιτικές

ένεκα της απόλυτης ηγεμονίας του ΠΑΣΟΚ. Και μάλιστα παρότι η διεθνής πολιτική συγκυρία ήταν, καταρχήν, ευνοϊκή. Μόνο με την άνοδο του Κώστα Καραμανλή στην ηγεσία του κόμματος αρχίζει για τη ΝΔ μια πραγματική ανασυγκρότηση, που κωδικοποιείται στη μετάβαση στην «στρατηγική του μεσαίου χώρου» (Δ' Συνέδριο ΝΔ, 21-23 Μαρτίου 1997, Αθήνα/ Συνέδριο Αρχών και Θέσεων, 17-19 Μαρτίου 2000, Αθήνα/ Έκτακτο Συνέδριο, 9-11 Ιουνίου 2000, Αθήνα). Αυτός ο εν τέλει επιτυχημένος στρατηγικός αναπροσανατολισμός δεν προκύπτει έχει συγκεκριμένες αφετηρίες, που μάλιστα δεν «ανήκουν» παραδοσιακά στον δεξιό χώρο αλλά δείχνουν ευκρινώς σε ποιο έδαφος παίχθηκε και συνεχίζει να παίζεται το πολιτικο-ιδεολογικό παιχνίδι της εποχής. Ο Γιάννης Λούλης [Γ. Λούλης, *Τριγωνοποίηση: Κυρίαρχες ιδέες και η πολιτική δυναμική στην εποχή μας*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής & Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1999], επιτελικός υπεύθυνος πολιτικού σχεδιασμού της υπό τον Καραμανλή ΝΔ, εντοπίζει το πρόβλημα ως εξής: ενώ οι φιλελεύθεροι κέρδισαν την ιδεολογική μάχη (στη δεκαετία του '80 και μετά το 1989), μοιάζει να χάνουν την πολιτική μάχη από τους σοσιαλδημοκράτες. Εντοπίζει ακόμη ορισμένα κομβικά χαρακτηριστικά της εποχής, κληρονομημένα από την περίοδο της φιλελεύθερης ηγεμονίας: Η κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς, η εγκατάλειψη, ακόμη και από τα σοσιαλιστικά κόμματα, κάθε ιδέας επέκτασης του κράτους, η συμπλήρωση των φιλελεύθερων επιλογών με πιο έντονα κοινωνικά στοιχεία, η αποϊδεολογικοποίηση, η ιδεολογική αποφόρτιση και ο πραγματισμός που έρχεται μαζί της, η εικόνα-επικοινωνία και, κυρίως, ένα νέο κοινωνικό υποκείμενο, ο «μετακινούμενος» ενδιάμεσος χώρος, «ο νέος χώρος της σύνθεσης και της συναίνεσης». Αυτό το εξαιρετικά εύφορο για τον συντηρητικό χώρο έδαφος εγεωργήθηκε, όμως, από την Αριστερά –για την ακρίβεια από την νέα σοσιαλδημοκρατία. Ο φορέας-πρότυπο αυτής της διαδικασίας είναι (και για τον Λούλη) οι Νέοι Εργατικοί και οι κλιντονικοί Δημοκρατικοί. Άλλωστε, τα κείμενα του Λούλη βρίθουν από αναφορές, όχι χωρίς ισχυρές δόσεις θαυμασμού, στον Τόνι Μπλερ, τον Άντονι Γκίντενς κλπ. Πάντως, το βασικό σχήμα της συγκεκριμένης στρατηγικής, ο Λούλης το δανείζεται από την περίφημη «τριγωνοποίηση» που εισηγήθηκε ο Ντικ Μόρις στους αμερικάνους Δημοκρατικούς [D. Morris, *Behind the Oval Office*, Random House, Λονδίνο, 1997]. Πρόκειται για μια στρατηγική φυγής προς τα εμπρός και απεμπλοκής από τον «παραδοσιακό» άξονα Αριστερά-Δεξιά, με βάση έναν απαλλαγμένο από ιδεολογικές δεσμεύσεις πραγματιστικό εκλεκτικισμό, που μπορεί να εκβάλλει στην άσκηση επιμέρους πολιτικών –«άλλες πιο “δεξιές” (κυρίως) και άλλες πιο “αριστερές” (σε λιγότερες περιπτώσεις)». Είναι μάλλον περιττό να υποσημειωθεί η εκλεκτική συγγένεια αυτής της θέσης με την αντίστοιχη του Γκίντενς σχετικά με την υπέρβαση των διαχωρισμών τύπου Αριστερά-Δεξιά (στο *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς* κ.α.).

²³² Βλ. σχετικά και Ηλ. Νικολούλης, *Οι ορισμοί περί του «Κεντροαριστερού χώρου» από το ΠΑΣΟΚ και τον Συνασπισμό. Μελέτη τεσσάρων περιπτώσεων*, Αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2005.

διαιρέσεις, συγκρούσεις και συμβιβασμούς σε μια γενικευμένη κουλτούρα ουδέτερης, ορθολογικής επιλογής. Δεν είναι τυχαίο ότι σε αυτό το ίδιο πλαίσιο απαξιώνονται τα κόμματα και ο συνδικαλισμός ως «ξεπερασμένες» και «ύποπτες» πολιτικές μορφές, απαξιώνονται τα ιστορικά (και συγκρουσιακά μεταξύ τους) ιδεολογικά ρεύματα του συντηρητισμού, της σοσιαλδημοκρατίας και του σοσιαλισμού-μαρξισμού υπέρ πιο ουδέτερων και ειρηνευμένων επιλογών (φιλελευθερισμός, δημοκρατικό κέντρο, δημοκρατικός σοσιαλισμός), εξοστρακίζεται η ταξική οπτική ως στοιχείο κατανόησης της σύγχρονης κοινωνικής εξέλιξης, ενώ επικυρώνεται η εμπιστοσύνη στην ευταξία (στρατός, αστυνομία, δικαστήρια) και την επιχειρηματικότητα (κουλτούρα της επιχείρησης, καινοτομία)²³³.

Παρόμοια ισχύουν για τα μέλη του ΠΑΣΟΚ, όπως υποδεικνύουν δύο έρευνες που διεξήχθησαν για λογαριασμό του ΙΣΤΑΜΕ, το 1994 και το 2000 αντίστοιχα. Η πρώτη, που διεξήχθη στο πλαίσιο του 3ου Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ με δείγμα τους 4.500 συνέδρους²³⁴, υπέδειξε μια εντυπωσιακή συνέχεια του κομματικού μηχανισμού (το 70% των στελεχών εντάχθηκαν στο κόμμα την περίοδο 1974-1980) και επιβεβαίωσε τη σταθερή υπεραντιπροσώπηση των μισθωτών στρωμάτων στο κόμμα, σε σχέση με το ποσοστό τους στην κοινωνία. Επίσης, τα μέλη αυτοτοποθετούνται ακόμη πολύ αριστερά στην κλίμακα Αριστερά/Δεξιά (θέση 3,5, ενώ τοποθετούν το κόμμα στη θέση 4,3), διατηρούν έντονες ιδεολογικές αναφορές στο σχήμα της πάλης των τάξεων (84,1%), στο «σοσιαλιστικό/μαρξιστικό» ρεύμα (45,5% έναντι 39,6% για το σοσιαλδημοκρατικό) και έντονες συμπάθειες προς τα δημόσια αγαθά (ιδίως δημόσια εκπαίδευση), τα συνδικάτα, την τοπική αυτοδιοίκηση (σε αντίθεση με θεσμούς όπως το ΝΑΤΟ, το ΔΝΤ, ο ΟΟΣΑ, ο ΣΕΒ, η ιδιωτική τηλεόραση, η Εκκλησία). Τέλος, διατηρούν επιφυλάξεις για την ευρωπαϊκή πολιτική (ιδίως για τη Συνθήκη του Μάαστριχτ). Η δεύτερη έρευνα²³⁵ αποτυπώνει τους μετασχηματισμούς που επισυνέβησαν στο εσωκομματικό πεδίο την εκσυγχρονιστική περίοδο. Ιδίως αποτυπώνει μια μετακύλιση των μελών του ΠΑΣΟΚ προς τα δεξιά του πολιτικού φάσματος, καθώς η συνολική αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων του κόμματος περνά στο 4,83 της κλίμακας Α/Δ την περίοδο 1995-1998 και στο 4,92 το 2000. Η πολιτικο-ιδεολογική γεωγραφία του ΠΑΣΟΚ το 2000 εμπεριέχει μόλις ένα 18% που τοποθετείται «αριστερά» (υπέρ του κοινωνικού κράτους και ενός σύστοιχου πεδίου κοινωνικών δικαιωμάτων) και μια συντριπτική κυριαρχία της αυτοτοποθέτησης στον «μεσαίο χώρο» (80%). Η μεταλλαγή αυτή βασίστηκε σε μια ηλικιακή τομή. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία ψηφοφόροι παραμένουν στοιχισμένοι στις αρχές του «ιστορικού» ΠΑΣΟΚ, ενώ το «νέο ΠΑΣΟΚ» μοιάζει να έχει διαπαιδαγωγήσει αποτελεσματικά στα προτάγματά του τους νεότερους ψηφοφόρους (ιδίως ηλικίες 18-40), που ακολουθούν το κόμμα στη δεκαετία του '90.

Ανάλογα ευρήματα ισχύουν για το κοινωνικό πεδίο εν γένει. Εκεί, στα τέλη της εκσυγχρονιστικής περιόδου, οι τάσεις αποκρυσταλλώνονται ξεκάθαρα. Στη δεκαετία 1995-2004 οι αυτοτοποθετήσεις στα αριστερά του πολιτικού άξονα (θέσεις 1, 2, 3) μένουν στάσιμες, ενώ σαφής είναι η άνοδος των δεξιών τοποθετήσεων (θέσεις

²³³ Βλ. σχετικά: Α. Πανταζόπουλος, «Εκσυγχρονισμός/αντιεκσυγχρονισμός: Μια νέα πολιτική διαίρεση;», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002, σελ. 124 επ. και Παράρτημα.

²³⁴ Χρ. Βερναρδάκης, «Το ΠΑΣΟΚ σήμερα και η προοπτική του: πορίσματα μιας έρευνας και οι προτάσεις του ΙΣΤΑΜΕ», παρουσίαση πορισμάτων έρευνας του Τμήματος Μελέτης Κράτους-Κομμάτων και Θεσμών του ΙΣΤΑΜΕ (22 Μαΐου 1996), σε *Οι ημερίδες του ΙΣΤΑΜΕ*, Περίοδος 1995-1996, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 1996, σελ. 44-52.

²³⁵ Της VPRC, για λογαριασμό του ΙΣΤΑΜΕ, βλ. Μ. Γκίβαλος, «Μετασχηματισμοί και διαφοροποιήσεις του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία 1990-2000», σε Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Σαββάλας, 2005.

8, 9, 10). Το εντυπωσιακότερο όμως είναι η αναμφισβήτητη πια κυριαρχία του μέσου της κλίμακας (θέσεις 5 και 6) αλλά και το σημαντικό ποσοστό πολιτών που αρνούνται να τοποθετηθούν καν στην κλίμακα (με σημεία αιχμής το 1998 και το 2001). Η αυτοτοποθέτηση στο μέσον της κλίμακας μεταφράζεται σε μια γενικευμένη αδιαφορία και άρνηση της πολιτικής²³⁶.

Οι γενικότερες μετατοπίσεις που συντελούνται στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο είναι σημαντικές. Όπως είδαμε, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '80 η διαιρετική τομή Δεξιά-αντιδεξιά εξαντλεί εν πολλοίς την πολιτική της εμβέλεια. Στον πυρήνα εκείνου του διπολικού ανταγωνισμού, εντός πάντα του τριπααραταξιακού κομματικού συστήματος, βρίσκονταν ο «πολωμένος δικομματισμός» που συμπυκνώθηκε στον ανταγωνισμό ΠΑΣΟΚ-ΝΔ. Επρόκειτο για την κατά μέτωπο σύγκρουση δύο κοινωνικών συνασπισμών. Το μεν ΠΑΣΟΚ εκπροσωπούσε μια πολυσυλλεκτική συμμαχία των λαϊκών τάξεων με τμήματα των ανερχόμενων (νέων) μικροαστικών στρωμάτων, η δε ΝΔ έβρισκε πλειοψηφικά ερείσματα στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις και σε τμήματα των παραδοσιακών μικροαστικών στρωμάτων.

Σύμφωνα με μια εύστοχη υπόθεση του Χρ. Βερναρδάκη, οι δύο πλευρές του πολωμένου δικομματισμού συγκλίνουν καθοριστικά μετά το σημείο τομής που συνιστά το 1996²³⁷. Το σημερινό ΠΑΣΟΚ διαχειρίστηκε μάλλον επιτυχώς την παραγωγική και οικονομική αναδιάρθρωση της χώρας και την πορεία ένταξης στην ΟΝΕ. Ιδίως στις εκλογές του 2000 γίνεται εμφανής η σύγκλιση μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΝΔ, ειδικά στις μείζονες στρατηγικές (οικονομικές) προγραμματικές κατευθύνσεις.

Η σύγκλιση επιφέρει ανακατατάξεις και στο κοινωνικό ακροατήριο των δύο σχηματισμών. Το ΠΑΣΟΚ, ήδη από τις εκλογές του 1996, σημειώνει σημαντική άνοδο στις αμιγώς αστικές περιοχές (Αθήνα 7-10%, Θεσσαλονίκη 3-5%, Λάρισα 2-3%, Βόλος), παρουσιάζει μικρές απώλειες στα μικροαστικά στρώματα αλλά δραματική πτώση στις «λαϊκές» περιοχές (της τάξης του 8-12% σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη)²³⁸ και στην επαρχία. Οι απώλειες στις χαμηλότερες τάξεις αντισταθμίζονται, επομένως, από εκλογικά κέρδη στις ανώτερες, έτσι ώστε ενώ η απόσταση μεταξύ των ποσοστών του ΠΑΣΟΚ στις λαϊκές και στις αστικές περιοχές ήταν το 1993 25 μονάδες, τώρα μειώνεται σε 10-15 (κάπου πέφτει και στις 7-8 μονάδες). Σημαντικά τμήματα του κεφαλαίου βρίσκουν στο «νέο ΠΑΣΟΚ» έναν αποτελεσματικό πολιτικό διαχειριστή της οικονομικής αναδιάρθρωσης επί το πιο αγοραίο. Παράλληλα, το ΠΑΣΟΚ παρουσιάζει πλειοψηφική διείσδυση στα νέα μικροαστικά στρώματα που ευνοούνται από την νέα οικονομική συνθήκη, που διαθέτουν αυξημένο εισόδημα, επενδύουν στο χρηματιστήριο και αισθάνονται «ασφάλεια για το μέλλον»: εδώ εντάσσονται τα ανώτερα στρώματα μισθωτών του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, καθώς και σημαντικό τμήμα των μεσαίων στρωμάτων, ανώτερα στελέχη, επιστήμονες και τεχνικοί. Αντιθέτως, οι κοινωνικές ομάδες που πλήττονται από την ίδια διαδικασία και βλέπουν το εισόδημά τους να συμπιέζεται αισθητά αναζητούν πολιτική στέγη στη ΝΔ (νέοι άνεργοι, αγρότες, συνταξιούχοι, νοικοκυρές)²³⁹.

²³⁶ Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και “μεσαίος χώρος”». Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», σε Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Σαββάλας, 2005, σελ. 60-61.

²³⁷ Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικές ανακατατάξεις και κοινωνικές μετατοπίσεις», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002, σελ. 15-19.

²³⁸ Κ. Ζαφειρόπουλος, Ν. Μαραντζίδης, «Κοινωνικές μεταβολές...», σελ. 305-309.

²³⁹ Γ. Μαυρή, «Τι έχει αλλάξει στην κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ μετά τις εκλογές του 2000», Ινστιτούτο VPRC και εφημερίδα *Τα Νέα*, 9/10/2001.

Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα επ’ αυτού. Τη διετία 1998-2000 παρατηρείται ένα μαζικό ρεύμα εισόδου στο Χρηματιστήριο. Ως «παράπλευρη ωφέλεια» της οικονομικής αναδιάρθρωσης, ο χρηματιστηριακός πυρετός αξιοποιήθηκε από το ΠΑΣΟΚ για να εγκατασταθούν και να αναπαραχθούν ισχυροί δίαυλοι επικοινωνίας του κόμματος με τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα, εκείνους δηλαδή που κυρίως έπαιξαν –και ευνοήθηκαν– στο χρηματιστήριο. Αντιθέτως, μία κρίσιμη στιγμή όπου το ΠΑΣΟΚ απώλεσε σημαντικά στηρίγματά του από τα χαμηλότερα τμήματα της κοινωνικής πυραμίδας ήταν η κρίση του ασφαλιστικού (Νοέμβριος 2000 – Μάιος 2001). Τα σχέδια αναδιάρθρωσης του ασφαλιστικού συστήματος συνάντησαν όχι μόνο την έντονη αντίδραση των συνδικάτων, αλλά και προκάλεσαν την αποστασιοποίηση από το ΠΑΣΟΚ εκείνων ιδίως των μερίδων που θα πλήττονταν από την μεταρρύθμιση (το 9,2% των συνολικών διαρροών του ΠΑΣΟΚ το 2001 είναι μισθωτοί του δημόσιου τομέα και το 16,5% μισθωτοί του ιδιωτικού)²⁴⁰. Η κοινωνική σύγκρουση με αφορμή το ασφαλιστικό, αλλά και η συγκυρία επιδείνωσης του οικονομικού κλίματος, στάθηκε η απαρχή μιας μονιμότερης τάσης αποσύνδεσης κοινωνικών ομάδων από το ΠΑΣΟΚ: οι δυναμικές ηλικιακές ομάδες (25-44 ετών), οι μισθωτοί του Δημοσίου και τα στρώματα μεσαίου και υψηλού εισοδήματος²⁴¹ μεταστρέφονται πια προς τη ΝΔ, μέχρι και την νίκη της στις εκλογές του 2004.

Οι μετατοπίσεις στην κοινωνική και εκλογική βάση των κομμάτων διασυνδέονται και με τα ιδεολογικά θέματα που αναδεικνύει η περίοδος του «εκσυγχρονισμού». Σε ό,τι αφορά την βάση του ΠΑΣΟΚ, οι κυρίαρχες αξίες που υιοθετεί είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, η Εκκλησία και η Αστυνομία, ενώ αποδέχεται ευρέως τις ιδιωτικοποιήσεις –με μια διαφορά στην ιεράρχηση της Εκκλησίας, αυτό αποτελεί και τον «μέσο ιδεολογικό όρο» της κοινωνίας εν γένει²⁴². Εντός του συνόλου των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ παραμένει βέβαια του ιδεολογικό υποσύνολο του «παλιού ΠΑΣΟΚ», με σημεία αναφοράς τον συνδικαλισμό, το ιστορικό Κέντρο και τον σοσιαλισμό (αποσυνδεδεμένο όμως πια από κάθε συμπάθεια προς την Αριστερά), ωστόσο σε πλήρη υποχώρηση.

²⁴⁰ Επίσης, το 43,4% των διαρροών του είχε μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα μέχρι 300.000 δρχ. Βλ. Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικές ανακατατάξεις...», σελ. 20-27.

²⁴¹ Γ. Μαυρή, «Τι έχει αλλάξει...», ό.π.

²⁴² Γ. Μαυρή, «Η ιδεολογική ακτινογραφία του σημερινού ΠΑΣΟΚ», Ινστιτούτο VPRC και εφημερίδα *Τα Νέα*, 10/10/2001.

«Πρώτα η Ελλάδα»: Το διφορούμενο ενός κοσμοπολίτικου, εθνικιστικού αντιεθνικισμού

...ένα μυθολογικό θηρίο με κεφάλι λιονταριού
και σώμα λιονταριού, όχι όμως του ίδιου λιονταριού...
Γούντυ Άλεν

Μια άλλη κομβική πτυχή της συγκρότησης του εκσυγχρονισμού σε κοινωνικά ηγεμονική ιδεολογική πρόταση ήταν ότι αυτοσυστήθηκε εξ αρχής ως αντιεθνικιστικός. Μάλιστα, αντιπαρατέθηκε στις εθνικιστικές εξάρσεις του πασοκικού παρελθόντος, καταγγέλλοντάς τις. Υιοθέτησε έναν απαρέγκλιτο φιλοευρωπαϊσμό και μια πολιτική εξομάλυνσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, κυρίως ύφεσης στις σχέσεις με τις γειτονικές χώρες. Ιδίως στις ελληνοτουρκικές σχέσεις, το νέο δόγμα ήταν η «υπέρβαση της κρίσης σύμφωνα με τις αρχές και τους κανόνες της διεθνούς κοινότητας», η επιλογή υπέρ μιας στενότερης συνεργασίας της Τουρκίας με τους ευρωπαϊκούς οργανισμούς, μια Τουρκία όχι ισλαμιστική ή εθνικιστική αλλά «που συγκλίνει προς τη Δύση»²⁴³. Κορυφαία στιγμή αυτής της στρατηγικής ήταν η συνηγορία της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας, με καθοριστικότερο σημείο την Σύνοδο Κορυφής του Ελσίνκι (10 Δεκεμβρίου 1999), όπου επισφραγίστηκε η στροφή, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλιζόταν η ένταξη της Κύπρου στην ΕΕ.

Ταυτόχρονα, ο εκσυγχρονισμός αντιπαρατέθηκε σταθερά σε εθνικιστικού, πράγματι, τύπου αντιδράσεις που προξένησε η πολιτική του ατζέντα (κρίση των ταυτοτήτων, Ίμια, Οτσαλάν κλπ). Οι αντιδράσεις αυτές τροφοδότησαν και τροφοδοτήθηκαν από μια συλλογική εθνικιστική στάση που προέβλεπε την αδιάσπαστη ενότητα του «ελληνισμού», μέσα από τη συνοδοιπορία ετερόκλητων δυνάμεων, ορισμένες από τις οποίες κινήθηκαν στο παραδοσιακό πρότυπο «πατρίς – θρησκεία – οικογένεια» (Εκκλησία, Χριστόδουλος), ενώ άλλες επικαλέστηκαν έναν γενικής χρήσης «αντιμπεριαλισμό» (ΚΚΕ, «πατριωτική» Αριστερά αλλά και ένα μέρος του λεγόμενου «πατριωτικού» ΠΑΣΟΚ). Οι κρίσεις αυτές αντιμετωπίστηκαν ως φοβικές αναδιπλώσεις στο οικείο, στο παραδοσιακό, ως ανορθολογική στροφή προς τον εθνικισμό, ως παραμυθία για τις συλλογικές ανασφάλειες που προκαλεί η ρευστότητα του κόσμου, η αλλαγή, ο εκσυγχρονισμός, η παγκοσμιοποίηση κλπ. Απέναντί τους, ο εκσυγχρονισμός αυτοπροτάθηκε ως ο φορέας μιας αδιάλλακτης «εκ των άνω» ορθολογικότητας, πρωτεύοντως οικονομικής και τεχνοκρατικής, η οποία όμως, ως τέτοια, άγγιξε τα όρια της εργαλειακότητας²⁴⁴. Επιχείρησε, με όπλο τον ορθό λόγο, να απομυθοποιήσει τις μεταμορφώσεις του εθνικιστικού μύθου, αλλά και να καλύψει το κενό που προέκυπτε από αυτή την απομυθοποίηση, προβάλλοντας, στο φόντο της ευρωπαϊκής προοπτικής και της ανοικτής κοινωνίας, τις αξίες της ανεκτικότητας, της αποδοχής του άλλου, της διαφοράς, του αντι-ρατσισμού κλπ.

Αν, όμως, ο εκσυγχρονισμός απέρριψε ριζικά πεπαλαιωμένες όψεις της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας (και τις νεόκοπες εκδοχές τους στη δεκαετία του

²⁴³ Κ. Σημίτης, «Οι σχέσεις ΗΠΑ – Ελλάδας – Τουρκίας», Ομιλία σε ομότιτλη εκδήλωση του Ελληνοαμερικανικού Επιμελητηρίου, 18 Ιουνίου 1993.

²⁴⁴ Βλ. και Α. Πανταζόπουλος, *Η δημοκρατία της συγκίνησης*, Πόλις, Αθήνα, 2001, σελ. 135 επ.

’90), αν ανέλαβε ένα πρόγραμμα πολιτικής και ιδεολογικής «εκκαθάρισης» (τουλάχιστον από τη σφαίρα της κεντρικής πολιτικής) των πιο ακραίων και επιθετικών ιδεολογημάτων του εθνικισμού²⁴⁵, αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι δεν αξιοποίησε άλλες, διαφορετικές όψεις του εθνικιστικού φαινομένου. Αν πυρηνικό στοιχείο του εθνικισμού είναι μια επιτελεστική διατύπωση του τύπου «εμείς, οι Έλληνες», άνευ άλλης διαφοροποίησης και πάνω από κάθε άλλη διαφοροποίηση, τότε δικαιούμαστε να πούμε ότι ο εκσυγχρονισμός αντιπαρέθεσε στον υπερπατριωτισμό ένα νεωτεριστικό εθνικό «εμείς»²⁴⁶.

Σε ένα από τα καλύτερα, ίσως, εγχειρίδια περί εθνικισμού, ο Έρικ Χόμπσμπομ εντοπίζει μια πρακτική που διατρέχει ιστορικά το εθνικιστικό φαινόμενο: «Οι έννοιες του κράτους και της κυβέρνησης έτειναν να προσδιορίζονται από πολιτικά κριτήρια [...] αλλά η ιδέα του “λαού” και του “έθνους” προσδιορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από προπολιτικά κριτήρια, που βοηθούσαν στη δημιουργία της νοητής και φανταστικής κοινότητας. Η πολιτική είχε τη σταθερή τάση να παραλαμβάνει και να αναδιαμορφώνει αυτά τα προπολιτικά στοιχεία για τους δικούς της σκοπούς»²⁴⁷. Το εν πολλοίς προπολιτικό φαντασιακό του «έθνους» υπάρχει ανεξάλειπτο στην ιστορία του ελληνικού κράτους, στη μακρά διάρκεια, γνωρίζοντας πλήθος παραλλαγές σε διαφορετικά συμφραζόμενα αλλά διατηρώντας ανέπαφα ορισμένα πυρηνικά του στοιχεία. Μια πολύ πρόσφατη εκδοχή ήταν ο εθνικισμός του παπανδρεϊκού ΠΑΣΟΚ, όχι μόνο με τη μορφή της αντιτουρκικής επιθετικότητας αλλά και της «ανυποχώρητης» στάσης στα «εθνικά δίκαια», του αντιμπεριαλισμού και της «εθνικής ανεξαρτησίας» («Η Ελλάδα στους Έλληνες» κλπ). Ο εκσυγχρονισμός, ως δύναμι ηγεμονικό ρεύμα, δεν θα μπορούσε παρά να πατήσει πάνω σε αυτή την ισχυρότατη, κοινότατη κοσμοαντίληψη, που μάλιστα –χάρη και στο ΠΑΣΟΚ– είχε αποδεσμευθεί από την δεξιά εθνικοφοροσύνη και απέκτησε προοδευτικό πρόσημο. Σε αυτές τις υποδοχές εφαρμόστηκε και εγχαράχθηκε συστηματικά η νέα αντίληψη: της «ισχυρής Ελλάδας».

Ήδη στο κρίσιμο 4ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, το 1996, η «κομματική ψυχή», ο Γραμματέας της ΚΕ Κ. Σκανδαλίδης, αναλαμβάνει να υπογραμμίσει τα νήματα της συνέχειας από τις διδαχές του Ανδρέα Παπανδρέου ως το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα, μέσα από «το εθνικό μας χρέος, την πολιτική μας κληρονομιά, την ίδια την ιστορική μας ρίζα». Το ανδρεϊκό μότο «η Ελλάδα στους Έλληνες», που κάλεσε την Ελλάδα «να σταθεί στα πόδια της και να υπερασπιστεί τα δικάιά της» και υπηρέτησε επάξια την υπόθεση της εθνικής ανεξαρτησίας, παραλλάσσεται ελαφρώς, μένοντας ίδιο στον πυρήνα του («Με τους Έλληνες για την Ελλάδα»), για να αποκτήσει νέα δυναμική και να συναρθρωθεί με τους νέους στόχους της παραγωγικής ανασυγκρότησης και του εκσυγχρονισμού²⁴⁸. Λίγες μέρες πριν, ο ίδιος ο

²⁴⁵ Ο Μουζέλης εγκαίρως διατύπωσε την αναγκαιότητα να δοθεί έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη και την κατάκτηση των αγορών, ως βασικές στοχεύσεις της εξωτερικής πολιτικής, σε μια προσπάθεια «να ξαναβρούμε το προ του 1924 πνεύμα» μιας ανοιχτής εξωτερικής πολιτικής. Εφημ. *Το Βήμα*, 26/2/1995.

²⁴⁶ Η πιο ευκρινής διατύπωση της θέσης αυτής στο Α. Γαβριηλίδης, Ο «εκσυγχρονισμός του εθνικισμού», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002. Παρά τις όποιες μεθοδολογικές ανεπάρκειες και τις αναλυτικά ατυχείς συνομαδώσεις εντελώς διαφορετικών προσεγγίσεων υπό την ταμπέλα «εκσυγχρονιστές (εθνικιστές) διανοούμενοι» από τον συγγραφέα, ο κεντρικός πυρήνας του επιχειρήματος διατηρεί την ορθότητά του. Ανάλογες επεξεργασίες διατυπώθηκαν σε όλη τη διάρκεια της εκσυγχρονιστικής περιόδου στο περιοδικό *Θέσεις*.

²⁴⁷ Έ. Χόμπσμπομ, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994, σελ. 261-262.

²⁴⁸ Ομιλία του Κ. Σκανδαλίδη, Γραμματέα της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, στα Πρακτικά του 4ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ (Αθήνα, 17-30 Ιουνίου 1996).

πρωθυπουργός Κ. Σημίτης έχει ήδη προσδιορίσει το περιεχόμενο του νέου πατριωτισμού: Ισχυροποίηση της χώρας στον διεθνή ανταγωνισμό²⁴⁹.

Σταδιακά, το νέο πρόταγμα της «ισχυρής Ελλάδας» αποκτά εμβέλεια εθνικού σχεδίου, εντάσσεται στη συνέχεια ολόκληρης της νεοελληνικής ιστορικής διαδρομής, διασυνδέεται με τα νάματα των ιστορικών εθνικοανεξαρτησιακών αγώνων με εθνική ομοψυχία και ενότητα, είτε πρόκειται για το ΟΧΙ είτε για τον αγώνα κατά της «ξενοκίνητης δικτατορίας» κλπ²⁵⁰. Μέσα στην ιστορική συνέχεια εκδιπλώνεται η συνέχεια ενός πολιτικού προγράμματος που εκφράζει τους «μεγάλους εθνικούς στόχους» –προνομιακός φορέας του δεν είναι άλλος από το ΠΑΣΟΚ, η «μεγάλη δημοκρατική παράταξη» που «ενώνει όλους τους Έλληνες»²⁵¹. Ο Κ. Σκανδαλίδης θα συμπυκνώσει πάλι, καλύτερα από κάθε άλλον, στο 5ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, το 1999, αυτήν την εκδοχή της εθνικής, πολιτικής και κομματικής «ιστορικής αυτογνωσίας»: «Η δεκαετία του '80 έθεσε τις βάσεις για την αναγέννηση του Ελληνισμού [...] Η δεκαετία 1994-2004 θέτει τις βάσεις της επανάκαμψής του στο ιστορικό προσκήνιο ως ισχυρής και σύγχρονης δύναμης»²⁵².

Στο ίδιο συνέδριο, ο Κ. Σημίτης θα επιβεβαιώσει την ταύτιση εθνικού στόχου και κυβερνητικού προγράμματος στο πρόταγμα: «Ισχυρή Ελλάδα. Η Ελλάδα της ασφάλειας, της σταθερότητας, της ειρήνης, της ανάπτυξης, της ευημερίας. Η Ελλάδα χώρα ισότιμη στην ΕΕ. Η ισχυρή Ελλάδα σεβαστή από εχθρούς και φίλους». Το καθοδηγητικό μοτίβο, που ανάγεται, ας μην ξεχνάμε, στην ανδρείκη κληρονομιά, παίρνει τώρα την τελική μορφή του: «Πρώτα η Ελλάδα»²⁵³. Στο εξής, το νέο πρόταγμα θα θέτει υπεράνω όλων την «Ελλάδα της δημιουργίας», με τις αθλητικές επιτυχίες, τις «εντυπωσιακές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες έξω από τα σύνορά μας», με την «κατάληψη υψηλόβαθμων θέσεων από Έλληνες σε διεθνείς οργανισμούς» κλπ²⁵⁴. Ιδίως η αθλητική επιτυχία θα γίνει το συμβολικό ισοδύναμο των «επιδόσεων» τη «ισχυρής Ελλάδας» στην οικονομία και την ανάπτυξη, το σπορτίφ αντικαθρέφτισμά τους. Δεν είναι άλλωστε εντελώς τυχαίο ότι ο τελευταίος «εθνικός στόχος» του εκσυγχρονισμού ήταν η διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων: Μια τελευταία «εθνική πρόκληση» που, ως τέτοια, απαιτούσε βεβαίως «εθνική συστράτευση, κινητοποίηση όλων των δημιουργικών δυνάμεων της κοινωνίας»²⁵⁵ - παρότι, όπως είδαμε ήδη, ως αναπτυξιακή ευκαιρία αφορούσε κυρίως ένα συγκεκριμένο τμήμα των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας.

Αν, όπως υποστήριξα ήδη ως εδώ, ο εκσυγχρονισμός ήταν ένα πρόγραμμα πρωτευνόντως παραγωγικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης του διεθνοποιούμενου ελληνικού καπιταλισμού, υπό την ηγεμονία της ενδογενούς αστικής τάξης, η από μέρους του αναδιαπραγμάτευση του «εθνικού ζητήματος» εξυπηρέτησε μια διπλή στόχευση. Αφενός να αποκαθάρει την «εθνική ιδεολογία» από παλαιότερες, επιθετικές μορφές της, οι οποίες όχι μόνο δεν ήταν πια λειτουργικές αλλά και

²⁴⁹ «Ο πατριωτισμός αποδεικνύεται από το πόσο θα κάνουμε τη χώρα μας ισχυρή στον διεθνή ανταγωνισμό. Αυτή η γραμμή θα μας καθοδηγεί. Αυτή η γραμμή θα μας δικαιώσει». Κ. Σημίτης, ομιλία στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή με θέμα «Το σύνολο της οικονομικής πολιτικής», 22 Μαρτίου 1996.

²⁵⁰ ΠΑΣΟΚ, ανακοινώσεις για την επέτειο του ΟΧΙ (28/10/1996) και για την αποκατάσταση της δημοκρατίας (23/7/1997).

²⁵¹ Κ. Σημίτης, κεντρική προεκλογική ομιλία στην Αθήνα, 7/4/2000.

²⁵² Ομιλία του Κ. Σκανδαλίδη, Γραμματέα της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, στα Πρακτικά του 5ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ (Αθήνα, 18-21 Μαρτίου 1999)

²⁵³ Ομιλία του Κ. Σημίτη, στα Πρακτικά του 5ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ.

²⁵⁴ Κ. Σημίτης, Ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 9 Οκτωβρίου 2003.

²⁵⁵ Κ. Σημίτης, Ομιλία στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή για τους Ολυμπιακούς Αγώνες 2004, 31 Μαΐου 2000.

αποτελούσαν πρόσκωμμα για τις διαδικασίες καπιταλιστικής διεθνοποίησης –όπως, για παράδειγμα, η εθνικιστική παρόξυνση του «σκοπιανού» οδήγησε στο εμπάργκο εναντίον των Σκοπίων, που, εκτός των άλλων, παρεμπόδιζε και την ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων με τη γείτονα χώρα.

Από την άλλη, το νέο πρόγραμμα υπήρξε το πολιτικό σχέδιο ενός συγκεκριμένου συνασπισμού εξουσίας, ο οποίος συμπυκνώθηκε στο πεδίο του κράτους και, μέσω του κράτους και των ιδεολογικών μηχανισμών, τα επιμέρους συμφέροντα και οι στοχεύσεις του έπρεπε να καθολικευθούν πειστικά και να αποκτήσουν (μέσω της ιδεολογικής ηγεμονίας) ισχύ «εθνικού σχεδίου». Οι επιμέρους συγκρούσεις, οι εσωτερικές διαιρέσεις της κοινωνίας, οι αντιπαρατιθέμενες ταξικές στρατηγικές έπρεπε να απαλειφθούν, διότι υπονομεύουν την καθολικοποίηση. Το όχημα, λοιπόν, δεν ήταν άλλο από μια επανεπεξεργασία της εθνικής ταυτότητας, συμβατής με τις νέες αναγκαιότητες. Σμιλεύτηκε έτσι ένας εκσυγχρονισμένος και εκσυγχρονιστικός εθνικισμός («Πρώτα η Ελλάδα»), που τοποθετούσε το τεχνοκρατικό πρόγραμμα στον πυρήνα των εθνικών στόχων και του σύστοιχου νέου πατριωτισμού, ως εκείνος ο αποτελεσματικός ιδεολογικός, καθολικευτικός αρμός του πολιτικού σχεδίου που προωθήθηκε μέσω του κράτους.

«Το κράτος κάνει το έθνος και όχι το έθνος το κράτος», συνήθιζε να λέει ο απελευθερωτής της Πολωνίας στρατηγός Πιλσούντσκι. Ο Νίκος Πουλαντζάς έχει διατυπώσει μια παρόμοια αλλά πιο επεξεργασμένη θέση: το σύγχρονο έθνος είναι προϊόν του κράτους, καθώς το κράτος είναι που οργανώνει τα συστατικά στοιχεία του έθνους (οικονομική ενότητα, έδαφος, παράδοση) στην υλικότητα του χώρου και του χρόνου. Το κράτος αφενός διαχωρίζει τους πολίτες, εξατομικεύει τα υποκείμενα (ως «ιδιώτες»), αλλά ταυτόχρονα τα ενοποιεί σε ένα άλλο επίπεδο, ως εκφραστής της εθνικής βούλησης και της εθνικής κυριαρχίας (μέσω του καθολικού και αφηρημένου νόμου, πχ). Το κράτος, επομένως, ενσωματώνει το έθνος στις δομές του και το έθνος «χαράζει το περίγραμμα» της κρατικής εξουσίας μέσα στην κοινωνία, νομιμοποιεί και «τσιμεντάρει» ιδεολογικά την εξουσία του κράτους: «το καπιταλιστικό κράτος λειτουργεί ως έθνος»²⁵⁶.

Το εκσυγχρονιστικό κράτος της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης έπρεπε, επομένως, να λειτουργήσει ως έθνος. Κατασκεύασε, με πολύ «παραδοσιακά» υλικά, μια ισχυρή και συνεκτική «σύγχρονη» εθνική ταυτότητα, αναγκαία μέσα στον πολύπλοκο και απειλητικό παγκοσμιοποιημένο κόσμο, καθολικοποίησε συγκεκριμένες ταξικές στρατηγικές, πείθοντας τον κοινωνικό ακροατήριο για την «εθνική» τους εμβέλεια, και τις θωράκισε αναλόγως.

Ο Παντελής Λέκκας περιγράφει τον εθνικισμό ως αντίδοτο στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού των κοινωνιών (που «αποσπούν το άτομο από τους δεσμούς ασφαλείας της παραδοσιακής κοινότητας»), ως επιστροφή σε ένα «κοινοτικό ιδεώδες που απαλείφει τις αντιθέσεις και αναπαράγει την αίσθηση της συνέχειας με την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων», που βασική του επιδίωξη έχει «τη φαντασιακή αποκατάσταση της συνέχειας του έθνους»²⁵⁷. Έχω τη γνώμη ότι αυτή η θέση θα μπορούσε να εφαρμοστεί –τηρουμένων των αναλογιών, βεβαίως– εξίσου στις εθνικιστικές εξάρσεις που καταδίκασε ο εκσυγχρονισμός αλλά και σε ό,τι περιγράψαμε ήδη ως εκσυγχρονιστικό αντιεθνικιστικό εθνικισμό. Ο τελευταίος, και παρακολουθώντας την ορολογία του Λέκκα περί ιδεολογίας²⁵⁸, προσέφερε τρία στοιχεία: μια περιγραφή/εξήγηση του κόσμου μας (είναι), ένα παράγγελμα πολιτικής δράσης και κοινωνικής ευθυγράμμισης (δέον), αλλά και μία συνεκτική αφήγηση, μια

²⁵⁶ Ν. Πουλαντζάς, *Κράτος, εξουσία, σοσιαλισμός...*, σελ. 142 και 152-153.

²⁵⁷ Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία...*, σελ. 198 και 227.

²⁵⁸ Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία...*, σελ. 54.

παραμυθητική τοποθέτηση των υποκειμένων εντός ενός ασφαλούς νοηματικού κελύφους, μιας ισχυρής ταυτότητας σε έναν κόσμο ρευστό, πολύπλοκο και απειλητικό· η ταυτότητα αυτή ήταν τυπικά εθνικιστική, ήταν η «ισχυρή Ελλάδα» που τέθηκε πάνω απ' όλα για να αποκαταστήσει και να διατηρήσει την ίδια της τη συνέχεια, τη φαντασιακή συνέχεια του (ισχυρού) έθνους τελικά, πέρα και πάνω από εσωτερικές, ταξικές ή άλλες διαρρήξεις που ενδεχομένως θα έπλητταν τη συνοχή του «εθνικού» στρατηγικού στόχου.

Θα πρέπει να εξετάσουμε, όμως, και ένα ακόμη στοιχείο. Ότι, δηλαδή, η εκκαθάριση και επανεπικαιροποίηση της εθνικής ιδεολογίας εντάχθηκε στο πλαίσιο της προαγωγής ενός νέου κοσμοπολιτισμού, που θα πρέπει να συσχετισθεί, και αυτός, με την αύξουσα διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού. Ο εκσυγχρονισμός εξ αρχής αντιπαρά τέθηκε στον «εθνοκεντρισμό», την «ελληνοκεντρική αναδίπλωση», την «εθνικιστική ρητορεία» και σε κάθε αντίληψη «εθνικής ιδιαιτερότητας», «άμυνας, περιχαράκωσης, μισαλλοδοξίας και ξενοφοβίας». Αντιπαρέταξε, μάλιστα, μέσα από κάθε διαθέσιμο ιδεολογικό δίαυλο, μια κουλτούρα ανοιχτής κοινωνίας, σεβασμού στο διαφορετικό, εξοικείωσης της ελληνικής κληρονομιάς με άλλες κληρονομίες και με τους πολλούς και διαφορετικούς πολιτισμούς του κόσμου²⁵⁹.

Ωστόσο, καθοριστικό για αυτόν τον νέο κοσμοπολιτισμό ήταν ότι το πυρηνικό του στοιχείο, οι αντιλήψεις εθνικής αυτοπεποίθησης, σιγουριάς και δημιουργικότητας εξαρτήθηκαν ευθέως από την «μόνη πραγματική εθνική πολιτική» της οικονομικής ισχυροποίησης της χώρας. Το τεχνοκρατικό-αναπτυξιακό όραμα του εκσυγχρονισμού, η ισχυρή ανταγωνιστική οικονομία, επικαθόρισε καταλυτικά τη νεότευκτη κοσμοπολίτικη εθνική ταυτότητα. Η νέα εθνική «εξωστρέφεια» εξισώθηκε σχεδόν μονοδρομικά με το άνοιγμα των «ελληνικών επιχειρήσεων, των ελλήνων επιχειρηματιών και των ελλήνων εργαζομένων» στον διεθνή ανταγωνισμό²⁶⁰, με τις «δυναμικές ελληνικές επιχειρήσεις» που «αυξάνουν σημαντικά την παραγωγική τους δυναμικότητα και επεκτείνουν την δραστηριότητά τους και στο εξωτερικό»²⁶¹, με μια «νέα ταυτότητα στην ευρωπαϊκή οικογένεια» που σφυρηλατήθηκε στο αμόνι της «επιχειρηματικότητας»²⁶².

Η παραπάνω ιδεολογική στάση συστηματοποιήθηκε ως απάντηση σε ένα φαινόμενο που θεωρήθηκε δεδομένο: την κρίση εθνικού νοήματος, κρίση διπλή, του εθνικού κράτους και της κρατικοεθνικής κυριαρχίας, μέσα στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Ο μεταδιπολικός κόσμος αναπαραστάθηκε ως ένα παγκόσμιο σύστημα όπου, σχεδόν αστραπιαία, κάθε πολιτική εξουσία περίπου εκμηδενίστηκε μπροστά στην παντοδυναμία της οικονομικής κυριαρχίας. Η «παγκοσμιοποίηση» θεωρήθηκε ότι μοιραία και αναπόδραστα «μεταστρέφει το κράτος σε μοχλό διευκόλυνσης των απαιτήσεων της αγοράς», με αποτέλεσμα το κράτος να «χάνει τη δυνατότητα να αποτελεί την πολιτική έκφραση του συλλογικού

²⁵⁹ Ενδεικτικά, Κ. Σημίτης, «Να παλέψουμε και θα κερδίσουμε», ομιλία στο 3ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, 15/4/1994 και ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, 9/10/2003· Κ. Σημίτης, *Για μια κοινωνία ισχυρή, για μια ισχυρή Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σελ. 15· Α. Λιάκος, «Η ιδεολογική ανακαίνιση», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002 – σε συνεργασία με τον ΟΠΕΚ – εκδήλωση για τα δεκάχρονα του ΟΠΕΚ, 23 Ιανουαρίου 2002, σελ. 61. Αντίστοιχες αντιλήψεις διακινήθηκαν από το σύνολο του φίλα προσκείμενου στον εκσυγχρονισμό Τύπου.

²⁶⁰ Κ. Σημίτης, «Για μια πολιτική ανάπτυξης σε ανταγωνιστικό περιβάλλον», ομιλία στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, 15 Ιουνίου 1994.

²⁶¹ Κ. Σημίτης, Ομιλία στην Ολομέλεια της Βουλής για τον Προϋπολογισμό του 2000.

²⁶² Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα...*, σελ. 547.

συμφέροντος»²⁶³. Η υποτιθέμενη κατάρρευση της κρατικοεθνικής κυριαρχίας συνεπάγεται αυτοματικά μια σύστοιχη κατάρρευση του «εθνικού κρατικού παρεμβατισμού» και, συνεπώς, της «εσωτερικής ενδοεθνικής πειθαρχίας του κεφαλαίου», καθώς το κεφάλαιο «απέκτησε δύο νέα πανίσχυρα όπλα: την ευκολία να μεταναστεύει ουσιαστικά ανεξέλεγκτα σε περιοχές χαμηλού κόστους και τη δυνατότητα να επισείει την απειλή των φτηνών εισαγωγών από τις νέες βιομηχανικές χώρες»²⁶⁴. Κάπως έτσι, μοναδική οδός διαφυγής από τις σκοτεινές όψεις που εμπεριέχουν οι νομοτέλειες της «παγκοσμιοποίησης» θεωρήθηκε ένας τέτοιος κοσμοπολιτισμός, που θεμελιώνεται στη θέση ότι «καμία μάχη δεν μπορεί να κερδηθεί σε εθνικό επίπεδο» ή ότι, ακόμη περισσότερο, «τα ερωτήματα στον σημερινό κόσμο δεν απαντούνται εθνικά. Όποιος θέλει να δώσει εθνικές απαντήσεις, εθελοτυφλεί και οπισθοδρομεί την κοινωνία, οπισθοδρομεί τα κινήματά της»²⁶⁵.

Η παραπάνω στάση μοιάζει πολλαπλώς προβληματική. Σε πρώτο επίπεδο, δεν επιβεβαιώνεται πραγματολογικά και πρακτικά. Στο περιβάλλον της «παγκοσμιοποίησης», οι φαινομενικά παντοδύναμοι διεθνείς (διακρατικοί ή υπερκρατικοί) θεσμοί δεν διαθέτουν δική τους εξουσία, αλλά μόνο εκείνη που τους παραχωρούν τα συμμετέχοντα κράτη. Επομένως, οι πολιτικές και ταξικές σχέσεις που αποκρυσταλλώνονται στα εθνικά κράτη αναβιβάζονται στους οργανισμούς αυτούς, που επιπλέον διαπερνώνται από τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς του κεφαλαίου (διότι επιμένουν να υπάρχουν εθνικοί καπιταλισμοί), επικαθορίζονται δηλαδή από τους ενδοϊμπεριαλιστικούς ανταγωνισμούς, υπό την κυριαρχία (ακόμη) του κεφαλαίου μιας καθορισμένης χώρας, των ΗΠΑ²⁶⁶. Αναλόγως, εάν η Ευρωπαϊκή Ένωση γεννητικά λειτούργησε στο πλαίσιο ενός τεχνοκρατικού οικονομισμού, για την πολιτική αρμόδια ήταν και είναι τα εθνικά κράτη μέλη της –τα δε κορυφαία ζητήματα πολέμου βρίσκονταν στην αρμοδιότητα του ΝΑΤΟ, εκεί βέβαια υπό την αμερικανική ηγεμονία²⁶⁷. Έτσι, η (συχνότατη) επίκληση των αναπόδραστων αναγκαιοτήτων και επιταγών της διεθνούς συγκυρίας –συνήθως, της «παγκοσμιοποίησης»– αποκρύπτει το πολύ σημαντικό γεγονός ότι η προσχώρηση σε τέτοιες πολιτικές καθόλου ουδέτερη, «τεχνική» ή εξαναγκασμένη δεν είναι, αλλά προϊόν απόφασης και συνισταμένη συσχετισμών που εκτυλίσσονται στο έδαφος του «εθνικού». Άλλωστε, είναι ακριβώς τα εθνικά κράτη –και ιδίως τα ισχυρότερα κράτη του ύστερου, ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού– που διαδραμάτισαν τον καθοριστικότερο ρόλο στην πραγματοποίηση της «παγκοσμιοποίησης» και ανέλαβαν

²⁶³ Η ισχυρή διατύπωση του επιχειρήματος ανήκει στον Τάσο Γιαννίτση, βλ. την τοποθέτησή του στην εκδήλωση «Διεθνής οικονομία της αγοράς και σύγχρονη Αριστερά», Δευτέρα 12 Μαΐου 1997, σε *Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία.

²⁶⁴ Κ. Σημίτης, «Η Αριστερά στην Ευρώπη του εικοστού πρώτου αιώνα», σελ. 29.

²⁶⁵ Η πρώτη διατύπωση ανήκει στον Τόνι Μπλαιρ, υποδεικνύοντας έτσι και την καταγωγή ανάλογων θέσεων, βλ. Τ. Μπλαιρ, «Το στοίχημα της Κεντροαριστεράς», σελ. 75. Η δεύτερη είναι μια χαρακτηριστική εκδοχή της στα καθ' ημάς εξειδίκευσης της πρώτης, από τον Πέτρο Ευθυμίου (δημοσιογράφος τότε ακόμη στο *Βήμα*), σε τοποθέτησή του στην εκδήλωση «Τα σύγχρονα κέντρα εξουσίας και η κοινωνία των πολιτών», Τρίτη 10 Ιουνίου 1997, σε *Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία.

²⁶⁶ Βλ. και Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 86-100.

²⁶⁷ Α. Ελεφάντης, «Περί έθνους-κράτους», σε *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σελ. 138.

την ευθύνη της υποστήριξής της. Όπως υποδεικνύει ο Λίο Πάνιτς²⁶⁸, η αναγκαία για την «παγκοσμιοποίηση» –ακριβέστερα: διεθνοποίηση– του κεφαλαίου πολιτική άρσης κανόνων και περιορισμών απαίτησε τη δημιουργία πλήθους νέων κανόνων, που διευθετούν τη λειτουργία των «ελεύθερων» αγορών. Η όλη διαδικασία αναδιάρθρωσης του παγκόσμιου συστήματος πέρασε από τους διαύλους μιας νέας συστημικής σχέσης μεταξύ κράτους (κρατών) και αγοράς, που καθόλου δεν μείωσε τον ρόλο του κράτους –πολύ περισσότερο δε του αμερικανικού.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ιδέα μιας παντοδύναμης «παγκόσμιας εταιρείας» ή ενός εντελώς «ελεύθερου κεφαλαίου» που έχει σπάσει τα εθνικά δεσμά του δεν επιβεβαιώνεται ούτε πραγματολογικά ούτε λογικά. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή «η ανάπτυξη των βάσεων εκμετάλλευσης ενός ξεχωριστού κεφαλαίου ή μιας ένωσης κεφαλαίων μέσα σε πολλά έθνη», δεν καθορίζεται από την «εθνικότητα» του κεφαλαίου» (ως εάν το κεφάλαιο να ήταν πράγμα ή να είχε διαβατήριο) αλλά από την προέλευσή του, δηλαδή από τον τόπο όπου συνάπτονται εκείνες οι «ουσιαστικές ή/και κυριαρχικές κοινωνικές σχέσεις» που συγκροτούν αυτό το κεφάλαιο²⁶⁹. Αφενός, λοιπόν, τα συντριπτικά περισσότερα κεφάλαια έχουν την κυρίαρχη βάση τους σε μια ορισμένη χώρα, διότι εκεί παράγονται και αναπαράγονται ως κοινωνική σχέση (σχέση εκμετάλλευσης) –εξού και, για το κεφάλαιο, η ρύθμιση της συσσώρευσης εκ μέρους του εθνικού κράτους είναι αναφαίρετος όρος της οργάνωσης της εκμεταλλευτικής σχέσης και της κυκλοφορίας του κεφαλαίου²⁷⁰. Οι λεγόμενες, λοιπόν, «παγκοσμιοποιημένες επιχειρήσεις» είναι για την ακρίβεια «εθνικές επιχειρήσεις με διεθνείς δραστηριότητες», καθώς η εθνική τους προέλευση έχει επηρεάσει καταλυτικά τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους²⁷¹. Τέλος, ακόμη και οι μεγαλύτερες πολυεθνικές δεν μπορούν να αλωνίζουν τον κόσμο προς εύρεση χαμηλότερης φορολογίας και ευνοϊκότερων όρων εργασίας, λόγω των ίδιων των δομών επένδυσης, ειδίκευσης και οργάνωσής τους, αφού οι λεγόμενες ανελαστικές δαπάνες επένδυσης συνεπάγονται ότι οι μετακινήσεις κοστίζουν²⁷².

Η φιλολογία περί «ξεπερασμένου» και «ανίκανου» εθνικού κράτους μοιάζει, επομένως, μάλλον παραπειστική. Αναμφισβήτητα στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης τα εθνικά κράτη παραχωρούν ένα μέρος των αρμοδιοτήτων τους, ακόμη και της εθνικής κυριαρχίας. Άλλο τόσο όμως ισχύει ότι το πολιτικό και οικονομικό παιχνίδι εξακολουθεί να παίζεται στο έδαφος των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, δηλαδή να αποκρυσταλλώνεται στο εθνικό κράτος· όχι μόνο η συσσώρευση του κεφαλαίου και η αναπαραγωγή των όρων της παραγωγής εξακολουθεί να συντελείται κυριαρχικά εντός του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, αλλά στο ίδιο έδαφος αναπαράγονται και όλοι οι κοινωνικοί δεσμοί (συμβολικοί, ιδεολογικοί, πολιτικοί, εδαφικοί, γλωσσικοί, πολιτισμικοί κλπ).

²⁶⁸ L. Panitch, «Η παγκοσμιοποίηση σε κρίση: Η επάνοδος του (ιμπεριαλιστικού κράτους)», σε *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, Αθήνα, 2001, σελ. 316-318.

²⁶⁹ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 73-74.

²⁷⁰ Βλ. και Μ. Vakaloulis, *Le capitalisme post-moderne*, PUF, Παρίσι, 2001, σελ. 154-155.

²⁷¹ Όπως δείχνει ο Σπ. Σακελλαρόπουλος, στο *Η μυθολογία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης...*, σελ. 7-15, χρησιμοποιώντας ως κριτήρια τα εξής: σε ποιο κράτος κατευθύνεται ο κύριος όγκος του ενεργητικού της επιχείρησης, που διαμένει το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων της, ποιος ελέγχει τα τοπικά παραρτήματα, σε ποια χώρα δραστηριοποιείται η μητρική εταιρεία, ποια η εθνικότητα των ανώτερων στελεχών, ποια η νόμιμη εθνικότητα της μητρικής επιχείρησης, ποιο κράτος είναι εκείνο που μπορεί μέσω των φορολογικών του μηχανισμών να φορολογήσει το επιχειρηματικό σύμπλεγμα με βάση τις συνολικές –παγκόσμιες– αποδόσεις του και όχι τις περιφερειακές.

²⁷² Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2006, σελ. 94-95.

Σε κάθε περίπτωση, το ορθολογιστικό, αντιεθνικιστικό και κοσμοπολιτικό ιδεολογικό μέτωπο που ενορχηστρώθηκε στο έδαφος του εκσυγχρονισμού σημαδεύτηκε από δύο καταστατικές στάσεις. Από τη μια, εξίσωσε με «εθνικιστική αναδίπλωση» κάθε αναφορά στο έθνος, συμπηγνύοντας μία εκδοχή πατριωτισμού εξαιρετικά αδύναμη και βραχύβια, καθόσον η απολύτως κυρίαρχη όψη της ήταν η τεχνοκρατική/οικονομική. Δεν κατάφερε, δηλαδή, να συγκροτήσει μια συνεκτική αντίληψη του πολιτικού, δημοκρατικού έθνους, να επανεπεξεργαστεί την εθνική ιδεολογία και ταυτότητα, να διαπαιδαγωγήσει το εθνικό ακροατήριο με όρους ενός ευρύτερου πολιτικού σχεδίου που να υπερβαίνει την (πυρηνική στον εκσυγχρονισμό) μονόδρομα αναπτυξιακή μέριμνα. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί, ενδεχομένως, να ερμηνευθεί και η σχετική αποτυχία των άτολμων πρωτοβουλιών πολιτικού εκσυγχρονισμού που ανέλαβε. Το παράδειγμα της κρίσης των ταυτοτήτων είναι ενδεικτικό: Εκεί επιχειρήθηκε η διαχείριση ενός διοικητικού ζητήματος με όρους ιδεολογικής σύγκρουσης εκσυγχρονισμού-αναχρονισμού, που όμως δεν μπόρεσε να καλύψει επαρκώς την απουσία μιας συνολικής κρατικής πολιτικής στο ζήτημα των σχέσεων κράτους-Εκκλησίας. Ο εκσυγχρονισμός απέτυχε να διαπαιδαγωγήσει πολιτικά το ακροατήριό του, έτσι ώστε αυτό δεν στήριζε τελικά τη σχετική πρωτοβουλία²⁷³.

Η άλλη όψη ήταν μια ρητορική που θεωρεί την παγκοσμιοποίηση της αγοράς και την τεχνολογική επανάσταση «μη αναστρέψιμη εξέλιξη», οι νομοτέλειες της οποίας ορίζουν ένα σημείο μη επιστροφής στην «ρυθμιζόμενη σε εθνικά πλαίσια οικονομία», στους «θεσμούς και την προστασία» που αυτή παρείχε²⁷⁴. Αυτή η ιδεολογική στρατηγική αφενός στόχευσε στην νομιμοποίηση της (τελεολογικής, υποτίθεται) απόσυρσης του κράτους από κρίσιμα πεδία της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Αφετέρου, όμως, προσχώρησε σε μια πολιτικο-ιδεολογική στάση που διακηρύσσει την υπέρβαση του εθνικού πεδίου ως τόπο παραγωγής συλλογικών πολιτικών νοημάτων και σχεδίων. Ας σημειωθεί σχετικά κάτι τελευταίο, επιστρέφοντας τώρα στον Χόμπσμπομ και στη διαχείριση των δύο προπολιτικών στοιχείων που εντοπίζει, του «λαού» και του «έθνους». Καταστατική συνθήκη του νεωτερικού εθνικού κράτους ήταν η εξίσωση κράτος=έθνος=λαός. Πάνω στην εξίσωση αυτή αναπτύχθηκαν, σχηματικά, δύο αντιλήψεις. Μία που ανήγαγε την ύπαρξη της πολιτικής κοινότητας του εθνικού κράτους σε μια προϋπάρχουσα κοινότητα (αίματος, παράδοσης κλπ). Και μία άλλη, η επαναστατική-δημοκρατική, της Αμερικανικής και Γαλλικής Επανάστασης, που απέδιδε στο έθνος πρωταρχικά πολιτική σημασία. Σε αυτή την αντίληψη για το πολιτικό έθνος, το έθνος της επιλογής και της εκούσιας συμμετοχής, κεντρική ιδέα ήταν η εξίσωση κυρίαρχος πολίτης/λαός=κράτος, που συνιστούσε τον πυρήνα του έθνους και ήταν ανακαία συνέπεια της λαϊκής αυτοδιάθεσης, όπως διατυπώθηκε στη Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1795²⁷⁵. Στη συνέχεια, θα προσπαθήσω να δείξω ότι ενώ το στοιχείο του «έθνους» αξιοποιήθηκε δεόντως αλλά ελλειμματικά από το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, μέσα από (και παρά) τις αντιεθνικιστικές, κοσμοπολίτικες θέσεις του, αντιθέτως το στοιχείο «λαός» όχι μόνο παρασιωπήθηκε

²⁷³ Οι περισσότεροι «εκσυγχρονιστικές» κοινωνικές ομάδες (νέα μικροαστικά στρώματα) τάχθηκαν υπέρ της αναγραφής, αλλά μεγάλο μέρος των κατώτερων κοινωνικών τάξεων βρήκαν άλλη μια αφορμή για να εγκαταλείψουν το ΠΑΣΟΚ. Βλ. σχετικά Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικές ανακατατάξεις...», σελ. 29-31.

²⁷⁴ Κ. Σημίτης, «Η Ελλάδα στην Ευρώπη», σε *Ποια Ευρώπη θέλουμε*, Εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997, σελ. 84-85.

²⁷⁵ Ε. Χόμπσμπομ, *Έθνη και εθνικισμός...*, σελ. 33-34 και 39.

αλλά και υπονομεύθηκε, μέσα από μια αντι-λαϊκιστική ρητορική, παρότι –ή μάλλον ακριβώς επειδή– βρίσκεται στην καρδιά της πολιτικής αντίληψης του έθνους.

Η αντι-λαϊκιστική υπέρβαση του λαού

Το έχω ξαναγράψει: αυτό που περισσότερο γλεντάω
κάθε φορά που βγαίνει ο Σημίτης είναι τα μούτρα των χαμένων...
Ένα ιδιότυπο σωματείο αμφίβολων δημοσιογράφων,
δυσλεκτικών διανοουμενιζόντων, παραπανεπιστημιακών,
άτυπων φασιστοειδών, χαβαλέδων, νεονύμφων και λοιπών απατεώνων,
που ορθώνει επιλεκτικά τη θιγόμενη υπερηφάνειά του
κάθε φορά που αυτός ο τόπος λέει να κάνει ένα βήμα μπροστά.

Γ. Πρετεντέρης, *Το Βήμα*, 29/9/1996

Νωρίτερα σε αυτό το κείμενο κάναμε λόγο για τον λαϊκισμό του ανδρείκου ΠΑΣΟΚ, προσπαθώντας να καταγράψουμε ορισμένα κεντρικά χαρακτηριστικά του. Έχει ειπωθεί ότι εκείνος ο λαϊκισμός αρθρώθηκε στις υποδοχές της εθνικοφροσύνης, διενεργώντας μια αντιστροφή: το άσαρκο, ιδεολογικό «έθνος» των εθνικοφρόνων, απολύτως απονομιμοποιημένο πια στη μεταπολίτευση, έδωσε τη θέση του στον εξίσου υπερβατικό «λαό», που στάθηκε με τη σειρά του το ιδεολογικό όχημα της νέας ηγεμονίας –αυτή τη φορά με προοδευτικό πρόσημο. Ο φαντασιακός «λαός των μη προνομιάχων» συνταιριάστηκε έντεχνα με το σχήμα μητρόπολη/περιφέρεια²⁷⁶, κατασκευάζοντας ένα λαϊκιστικά προσδιορισμένο λαϊκομετωπικό σχήμα, που συμπεριελάμβανε δυνάμει όλους τους Έλληνες, που, ως κάτοικοι μιας περιφερειακής χώρας, υφίσταντο την εκμετάλλευση από την «ιμπεριαλιστική μητρόπολη» και τους εγγώριους μεταπράτες της, το «κατεστημένο». Κάπως έτσι πλάστηκε το «λαϊκό κίνημα», που υπήρξε φορέας της «Αλλαγής» –προφανώς υπό την πολιτική σκέπη του ανδρείκου ΠΑΣΟΚ.

Με αυτόν το λαϊκισμό ήρθε πολύ νωρίς σε σύγκρουση αυτό που έμελλε να αποτελέσει αργότερα το «εκσυγχρονιστικό μπλοκ». Η ιστορική ειρωνεία είναι ότι αυτή η αντιπαράθεση πέρασε ακριβώς μέσα από τον ιδεολογικό δίαυλο του σχήματος μητρόπολη/περιφέρεια, του ίδιου δηλαδή μοντέλου κατανόησης και εξήγησης του κόσμου που πρόσφερε το λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ του Παπανδρέου ως πλαίσιο της δικής του ιδεολογικής στρατηγικής.

Η ρήξη έχει δύο όψεις. Η πρώτη συνδέεται με τους εσωκομματικούς συσχετισμούς. Το «εκσυγχρονιστικό μπλοκ» συγκροτήθηκε εσωκομματικά σταδιακά, ως διακριτό ρεύμα, φορέας μιας πολιτικής αντίληψης (φιλοευρωπαϊσμός, εξορθολογισμός, τεχνοκρατία, ευθυγράμμιση του «ιδιόμορφου» ελληνικού καπιταλισμού και της ελληνικής κοινωνίας με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα) που ερχόταν σε αντιπαράθεση –στην ιδεολογία και την πολιτική πρακτική– με τον διακηρυγμένο εθνικοανεξαρτησιακό τριτοκοσμισμό της ηγεσίας. Η σύγκρουση παροξύνθηκε μετά την εγκατάλειψη του Σταθεροποιητικού Προγράμματος το 1987 και την αποχαλίνωση της παροχολογικής οικονομικής διαχείρισης αλά Τσοβόλα. Το 1989, όταν αποκαλύπτεται μεγαλοπρεπώς η κρίση ηγεμονίας και η εξάντληση του πρώτου πασοκικού μοντέλου εξουσίας, η εκσυγχρονιστική ομάδα βρίσκει το πρώτο της πολιτικό μανιφέστο: Ο Κώστας Σημίτης, το κεντρικότερο στέλεχος του εκσυγχρονιστικού πολιτικού προσωπικού, και ο Νίκος Μουζέλης, ο ήδη τότε βασικός ιδεολόγος του ρεύματος, συνυπογράφουν, μαζί με τον Μ. Σπουρδαλάκη και τον Θ.

²⁷⁶ Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό...*, σελ. 64 και 170-173.

Λίποβατς, το βιβλίο *Λαϊκισμός και πολιτική*. Εκεί, ο Μουζέλης θα εντοπίσει (ορθά) ένα αποφασιστικό χαρακτηριστικό του λαϊκισμού, όχι στο επίπεδο της ιδεολογίας αλλά σε εκείνο της οργανωτικής δομής, «και ιδιαίτερα [σ]τον τύπο της εξουσιαστικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αρχηγών, στελεχών και οπαδών. Από αυτή τη σκοπιά, τα λαϊκιστικά κινήματα, στη λογικά καθαρή τους μορφή, εμφανίζουν μια άμεση και αδιαμεσολάβητη σχέση μεταξύ ηγεσίας και απλών μελών. Κι αυτή ακριβώς η σχέση, στο οργανωτικό επίπεδο, εξασθενίζει τα ενδιάμεσα επίπεδα εξουσίας [...] ο λαϊκιστής ηγέτης σε περίπτωση σύγκρουσης με τα οργανωτικά στελέχη του μπορεί εύκολα να τα παραγκωνίσει, πράγμα που δεν μπορεί να κάνει ο μη λαϊκιστής ηγέτης, χαρισματικός ή μη»²⁷⁷. Η αιχμή είναι σαφής: το εσωκομματικό αντίπαλο δέος δεν μπορεί να εκφραστεί διότι η λαϊκιστική συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ αποδίδει μια «φεουδαρχική» παντοδυναμία στον ηγέτη και ακυρώνει οποιοδήποτε πεδίο συγκροτημένης έκφρασης –και σύγκρουσης– των εσωκομματικών συσχετισμών. Η απόπειρα του «εκσυγχρονιστικού στρατοπέδου» να συγκροτηθεί σε ηγεμονικό ρεύμα εκκινεί από το κόμμα και από την κρίση του προηγούμενου ηγετικού μοντέλου. Η εσωκομματική σύγκρουση αναδιπλασιάζεται, με ομόλογο τρόπο, και στο ιδεολογικό πεδίο, και διακηρύσσεται ανοιχτά από τον ίδιο τον Σημίτη: «Η απάντηση στην κρίση... θα προέλθει και από την αντιπαράθεση λαϊκιστών και εκσυγχρονιστών μέσα στα κόμματα»²⁷⁸. Αυτή θα είναι η δεύτερη όψη της ρήξης, το ιδεολογικό σχήμα του αντιλαϊκισμού.

Η διάρρηξη των δεσμών με τον προηγούμενο λαϊκισμό δεν περιορίστηκε βέβαια στις διαπιστώσεις του εν λόγω βιβλίου. Διαχύθηκε και στον φίλα προσκείμενο Τύπο²⁷⁹, μαζί με μια απόπειρα να κατασκευαστεί αναδρομικά μια «ιστορία» της σύγκρουσης «εκσυγχρονιστών» και «λαϊκιστών», να αναχθεί μέχρι την Διακήρυξη της 3ης του Σεπτεμβρίου²⁸⁰. Αναγκαίο συμπλήρωμα ήταν η επιχείρηση συνταύτισης με τον λαϊκισμό όλων των «κομματικών φορέων που διαχειρίστηκαν την εξουσία μετά τη μεταπολίτευση» και του σύστοιχου πολιτικού λόγου –εγχείρημα που ανέλαβε εγκαίρως, λόγω χάρη, ο ΟΠΕΚ²⁸¹.

Αν ο εκσυγχρονισμός εδράστηκε καταρχήν και εξ αρχής σε έναν αθεράπευτο οικονομισμό που προέβαλε ως κεντρική προτεραιότητά του την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την καπιταλιστική ανάπτυξη τελικά, το πολιτικό και ιδεολογικό του θεμέλιο υπήρξε ο αντιλαϊκισμός²⁸². Η θεωρητική μήτρα ήταν κοινή:

²⁷⁷ Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σελ. 24-25.

²⁷⁸ Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Εισαγωγή του Κ. Σημίτη, σελ. 17.

²⁷⁹ Α.χ. από τον ίδιο τον Μουζέλη, ο οποίος καλούσε τον «διάδοχο του Ανδρέα Παπανδρέου» να λειτουργήσει «όχι ως κληρονόμος του “ιστορικού” αρχηγού αλλά σαν ηγέτης που θα δώσει λιγότερη έμφαση στη συνέχεια και περισσότερη στην ανάγκη ρήξης με το λαϊκιστικό παρελθόν του ΠΑΣΟΚ». Ν. Μουζέλης, «Αυταρχισμός και πολιτική κρίση», *Το Βήμα*, 21/1/1996.

²⁸⁰ «Όλα τα εκάστοτε εκσυγχρονιστικά ρεύματα του ΠΑΣΟΚ κινήθηκαν για τη δημιουργία ενός “κόμματος αρχών” με ευρωπαϊκό προσανατολισμό, κατ’ αντίθεση με τον ιδεολογικό εκλεκτικισμό, την πολιτική αμορφία και την οργανωτική ρευστότητα που συνεπαγόταν ο παπανδρεϊκός αρχηγισμός». Το εγχείρημα διατυπώνει εδώ ο Πέτρος Ευθυμίου, δημοσιογράφος εκείνη την εποχή στο *Βήμα* και λίγο αργότερα κεντρικό στέλεχος του εκσυγχρονιστικού πολιτικού προσωπικού, βλ. *Το Βήμα*, 23/6/1996, Αφιέρωμα: Ελληνική σοσιαλδημοκρατία.

²⁸¹ Ήδη με την ιδρυτική του διακήρυξη, βλ. σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002 – σε συνεργασία με τον ΟΠΕΚ – εκδήλωση για τα δεκάχρονα του ΟΠΕΚ, 23 Ιανουαρίου 2002, σελ. 81-84.

²⁸² Αυτό το ιδεολογικο-θεωρητικό κλίμα οδήγησε και στην παραγωγή ορισμένων επεξεργασιών που κινούνται στα όρια της καρικατούρας. Το καλύτερο στο είδος του είναι, νομίζω, το πόνημα του Β. Φούσκα, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός* [Ιδεοκίνηση, Αθήνα, 1995], το οποίο στάθηκε πολύτιμη συντροφιά στις δυσκολότερες στιγμές της συγγραφής αυτής της εργασίας. Ο Φούσκας –σημειωτέον,

Το σχήμα της εξάρτησης, το δίπολο ανάπτυξη/υπανάπτυξη και μητρόπολη/περιφέρεια. Στον εκσυγχρονιστικό αντιλαϊκισμό βρίσκουμε όλες τις πολιτικές απολήξεις του κοινού καταγωγικού μοντέλου –συμπυκνωμένες δε στο υπό συζήτηση εγχειρίδιο-μανιφέστο του 1989. Ας τις παρακολουθήσουμε εν συντομία.

Η θεμελιακή προκείμενη είναι οι «συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας», ως κοινωνίας που τοποθετείται στην «κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια». Οι συγγραφείς διαπιστώνουν ότι «το κλασικό σχήμα της ταξικής δομής των βιομηχανικών κοινωνιών, δηλαδή μιας μεγάλης πλειοψηφίας εργαζομένων σε σχέση εξαρτημένης εργασίας, ενός μικρού αριθμού αγροτών και αυτοαπασχολούμενων και ενός περιορισμένου αριθμού κεφαλαιούχων δεν συναντάται στην Ελλάδα»²⁸³. Σε αντίθεση με τις «χώρες του καπιταλιστικού κέντρου», στην Ελλάδα «είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς για ταξική διάρθρωση και, κατ' επέκταση, για ταξικά συμφέροντα και συγκρούσεις· η ελληνική κοινωνία «αντιστέκεται σθεναρά στη μισθωτοποίηση» ενώ οι Έλληνες προτιμούν τον διορισμό στο Δημόσιο από την «εργασία σε μια γρήγορα αναπτυσσόμενη ιδιωτική επιχείρηση»· αντί μισθωτοποίησης, που θα συνεπαγόταν και σταθερότερες ταξικές θέσεις, στην Ελλάδα ανθεί (κατά τις επεξεργασίες του Κ. Τσουκαλά) η πολυαπασχόληση, η «πολυσθένεια»· η ελληνική κοινωνία, επομένως, έχει μια θολή μόνο ταξική διάρθρωση, ενώ γίνεται βασικά κατανοητή ως συγκροτημένη από «πολλές ομάδες με ειδικά συμφέροντα και ειδικές σχέσεις με το πολιτικό σύστημα». Έτσι, η όποια κοινωνική σύγκρουση, ελλείψει τάξεων, μεταφέρεται «από το ταξικό επίπεδο στο επίπεδο της διεκδίκησης από το κράτος», μέσω των γνωστών και μη εξαιρετέων «πελατειακών δικτύων». Ο αόρητος κρατικισμός που περιγράφεται εδώ σημαίνει ότι όλες οι διεκδικήσεις διηθούνται στο φίλτρο του κράτους –το οποίο όμως δεν είναι το γνωστό από την ανεπτυγμένη Δύση «κράτος ως εκφραστής της άρχουσας τάξης αλλά [ένα] κράτος-προστάτης των ειδικών συμφερόντων και προνομίων». Ο κρατισμός διασυνδέεται προνομιακά με τον κομματισμό, αφού «στην πράξη βέβαια... οι διεκδικήσεις των διαφόρων ομάδων τελικά απευθύνονται στο κόμμα»²⁸⁴.

Αυτός ο ασφυκτικός εναγκαλισμός της (περίπου αταξικής) κοινωνίας από το (ανατολικού τύπου) κράτος και τα κόμματα ερμηνεύεται, και πάλι, από την διαφορά φάσης ανάμεσα στην ημιπεριφερειακή Ελλάδα και τις «κοινωνίες του καπιταλιστικού κέντρου», όπου «η ανάπτυξη ισχυρών εργατικών σωματείων και πολιτικών κομμάτων της εργατικής τάξης (στα τέλη του 19ου αιώνα), σε συνδυασμό με άλλους ευνοϊκούς παράγοντες, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας ισχυρής και αυτόνομης κοινωνίας πολιτών. Σε συνθήκες κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης, η ισχυρή και αυτόνομη κοινωνία των πολιτών συνίσταται σε διάφορες ομάδες συμφερόντων που εκπροσωπούν και τις ανώτερες και κατώτερες κοινωνικές τάξεις καθώς και μη ταξικά συμφέροντα. Τέτοιες ομάδες έχουν τη δυνατότητα να θέτουν σοβαρά όρια στις επεμβάσεις και χειραγωγήσεις του κράτους, συμβάλλοντας έτσι στην εδραίωση της αρχής της υπεροχής της κοινωνίας πολιτών απέναντι σε αυτούς που κατέχουν τα μέσα καταστολής και διοίκησης». Εννοείται ότι στην Ελλάδα της κοινοβουλευτικής ημιπεριφέρειας, το κράτος εμποδίζει τον σχηματισμό «αυτόνομων ομάδων

με θεωρητική σκευή από το LSE– ανάγει απευθείας το δίπολο εκσυγχρονισμός/λαϊκισμός στον ίδιο τον Μαρξ. Έτσι, ο Μαρξ θεωρείται «λαϊκιστής» εκεί όπου «δίνει τα πρωτεία στην ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής (αντίθεση στην καπιταλιστική ανάπτυξη)» και «εκσυγχρονιστής» όταν «δίνει έμφαση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» (σελ. 11). Αυτή η βασική θέση ολόκληρου του βιβλίου θα ήταν περισσότερο διασκεδαστική, αν δεν τη συναντούσαμε σχεδόν αυτούσια σε πολλές πτυχές της εκσυγχρονιστικής αφήγησης, ακόμη και του ίδιου του Κ. Σημίτη.

²⁸³ Κ. Σημίτης, Εισαγωγή στο *Λαϊκισμός και πολιτική...*, σελ. 9.

²⁸⁴ Κ. Σημίτης, Εισαγωγή στο *Λαϊκισμός και πολιτική...*, σελ. 10-15.

συμφερόντων» και «κοινωνίας πολιτών», έτσι που η «σχετικά απότομη είσοδος των μαζών στην πολιτική» διενεργείται με «κάθετο τρόπο», ιεραρχικό και ασφυκτικό, μέσω του «παθολογικού» και «ανορθολογικού» λαϊκισμού²⁸⁵.

Τέτοια ήταν η καταστατική αυτοπαρουσίαση του τρόπου με τον οποίο το «εκσυγχρονιστικό ρεύμα» κατανοούσε τον κόσμο και την Ελλάδα (στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο), των πολιτικών και ιδεολογικών αιχμών του. Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσω να εξετάσω καταρχάς τις συνέπειες του άμεσου προτάγματος –του εκσυγχρονιστικού αντιλαϊκισμού– και στα επόμενα μέρη θα ασχοληθώ με τις υπόλοιπες προκείμενες του εκσυγχρονιστικού πολιτικού σχεδίου.

Καταγόμενος, όπως είπαμε, από τη μήτρα της θεωρίας της εξάρτησης και το δίπολο παράδοση/εκσυγχρονισμός, ο εκσυγχρονιστικός αντιλαϊκισμός δεν θα μπορούσε παρά να αφορμάται από μια λειτουργιστικής έμπνευσης θεώρηση του λαϊκισμού ως φαινόμενο που παράγεται από τον α-συγχρονισμό των διαδικασιών μετάβασης από την παραδοσιακή στη βιομηχανική κοινωνία. Δύο είναι οι θεωρητικοί εκφραστές του σχήματος²⁸⁶. Ο πρώτος είναι ο Τζίνιο Τζέρμανι, για τον οποίο μια κοινωνία που διαβαίνει το κατώφλι της βιομηχανικής εποχής γνωρίζει έναν νέο τύπο κοινωνικής δράσης, αυξημένη διαφοροποίηση του κοινωνικού σχηματισμού, ριζικές αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις. Καθώς, όμως, η αλλαγή θεσμοποιείται σταδιακά, η ρευστότητα της νέας κατάστασης επιμένει, παράγοντας πολυεπίπεδους α-συγχρονισμούς: γεωγραφικούς (α-συγχρονισμός μεταξύ κέντρου-περιφέρειας), θεσμικούς, κοινωνιολογικούς αλλά και α-συγχρονισμούς που οφείλονται στην εκρηκτική ανάδυση πολλαπλών ταυτοτήτων για τα κοινωνικά υποκείμενα.

Σύμφωνα με τον Τζέρμανι, ενώ στην Ευρώπη η αλλαγή θεσμοποιείται και οι μάζες, λιγότερο ή περισσότερο ομαλά, εντάσσονται στα καινούρια δεδομένα της κοινωνικής, πολιτικής και αστικής ζωής, στις υπανάπτυκτες κοινωνίες –με κατεξοχήν υπόδειγμα τις κοινωνίες της Λατινικής Αμερικής– και λόγω ακριβώς της αδράνειας που συνεπάγεται ο επιθετικός προσδιορισμός «υπανάπτυκτες», οι αντιστάσεις στο πέρασμα στη βιομηχανική κοινωνία και ο α-συγχρονισμός που παράγεται είναι τέτοιας έντασης που καθιστούν περίπου αδύνατη μια θεσμική, «από τα πάνω» ένταξη των μαζών στη νέα κατάσταση. Έτσι, η κινητοποίηση και η ένταξη των μαζών διενεργείται αναγκαστικά με «αντι-θεσμικούς» τρόπους, οι οποίοι συνιστούν ακριβώς τη μήτρα των «εθνικο-λαϊκιστικών κινήματων».

Στο παραπάνω μοντέλο στηρίζεται, εμπλουτίζοντάς το, η ανάλυση του Τορκουάτο ντι Τέλα, που εξηγεί ότι οι μάζες που κινητοποιούνται με «αντι-θεσμικούς τρόπους» και που, ανίκανες να συγκροτήσουν μια δική τους «αυτόνομη οργανωτική ισχύ», μετέχουν στα λαϊκιστικά κινήματα, είναι οι μάζες «της εργατικής τάξης των πόλεων και/ή της αγροτιάς» καθώς και «τομείς της μη-εργατικής τάξης που διέπονται από μια αντι-status quo ιδεολογία». Αν λοιπόν ορίσουμε, όπως κάνει ο ντι Τέλα, τον εκσυγχρονισμό ως «επανάσταση των αυξανόμενων προσδοκιών» και τον α-συγχρονισμό που παράγεται στις υπανάπτυκτες χώρες ως υπερφόρτωση με αιτήματα και προσδοκίες ενός συστήματος που δεν μπορεί να ανταποκριθεί, τότε στο σημείο

²⁸⁵ Ν. Μουζέλης, στο *Λαϊκισμός και πολιτική...*, σελ. 27-31. Ανάλογα αναλυτικά διαβήματα βρίσκουμε και σε άλλους συγγραφείς που συνδέθηκαν με το εκσυγχρονιστικό θεωρητικο-πολιτικό ρεύμα. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981· Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων: περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993· Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διαισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000. Βλ. επίσης Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978 και του ίδιου «Ο ελληνικός εκσυγχρονισμός», *Το Βήμα*, 1/1/2000.

²⁸⁶ Βλ. G. Germani, *Authoritarianism, Fascism and National Populism*, Transaction books, Νιου Μπράνσγουικ, Νιου Τζέρσι, 1978 και T. Di Tella, «Populism and Reform in Latin America», σε Cl. Véliz (επιμ.), *Obstacles to Change in Latin America*, Oxford University Press, Λονδίνο, 1965.

τομής αυτής της διπολικής έντασης εμφανίζεται μια ρωγμή που εκφράζεται ως λαϊκιστική ρήξη. Ωστόσο, είναι αξιοσημείωτο ότι η λαϊκιστική κινητοποίηση υποκινείται ή καθοδηγείται από μια ελίτ που στρέφεται κατά της προηγούμενης (παραδοσιακής) κατεστημένης τάξης και ηγείται των μαζών προκειμένου να τις εντάξει σε μια καινούρια (βιομηχανική) κατάσταση. Χαρακτηριστικός είναι ο ορισμός του λαϊκισμού ως «μορφή πολιτικής έκφρασης λαϊκών στρωμάτων, όταν αυτά είναι ανίκανα να ιδρύσουν μια αυτόνομη οργάνωση και ταξική ιδεολογία».

Τοποθετημένος, λοιπόν, στο δίπολο παραδοσιακή–βιομηχανική κοινωνία και στο σημείο ρήξης που ορίζει ο α-συγχρονισμός, ο λαϊκισμός αποκαλύπτει ήδη τρία συγκροτητικά του στοιχεία: μάζες κινητοποιημένες από τις αυξανόμενες προσδοκίες που γεννά η αναδυόμενη βιομηχανική κοινωνία, μία ελίτ με αντι-status quo στάση και μία ιδεολογική επένδυση με έντονες συναισθηματικές εγκλήσεις. Συνοπτικά, ο λαϊκισμός, στο πλαίσιο της παραπάνω φονξιοναλιστικής προσέγγισης, θεωρείται φαινόμενο μεταβατικό, που λειτουργεί θετικά για την επίτευξη, σταθεροποίηση και παγίωση του ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού που συνεπάγεται το πέρασμα από την παραδοσιακή στη βιομηχανική κοινωνία.

Αυτό το θεωρητικό σχήμα υπέστη σφοδρή κριτική από πλείστες μεριές, καταρχάς διότι πιστώνει τον λαϊκισμό μόνο σε μεταβατικές φάσεις υπανάπτυκτων κοινωνιών, ενώ οι ιστορικές εμφανίσεις λαϊκιστικών κινημάτων επεκτείνονται και σε ανεπτυγμένες χώρες, αν σκεφτούμε για παράδειγμα τον πουζαντισμό στη Γαλλία ή ακόμα τον φασισμό στην Ιταλία²⁸⁷. Μια πρόσθετη ανεπάρκεια του μοντέλου είναι ότι οι θεμελιακές του έννοιες «παραδοσιακή» και «βιομηχανική» κοινωνία/εποχή συγκροτούνται απλώς μέσω της ιμπρεσιονιστικής περιγραφής ορισμένων γνωρισμάτων τους, χωρίς αναλυτική αυστηρότητα, όντας έτσι ευεπίφορες σε ιδεολογικές χρήσεις. Επιπλέον, η αποκλειστική και περιοριστική τοποθέτηση του λαϊκιστικού φαινομένου στο συνεχές παράδοσης–εκσυγχρονισμού εμπεριέχει, εκτός από έναν οικονομικού τύπου αναγωνισμό, μια απροκάλυπτη τελεολογία: εμφανίζει ως εξελικτικό «νόμο» τη μετάβαση στο «ανώτερο» βιομηχανικό στάδιο, αφού ξεπερασθούν οι αδράνειες και οι δυσλειτουργικότητες του παραδοσιακού –η μετάβαση είναι όχι μόνο αναπόφευκτη και νομοτελειακή, αλλά και σφόδρα επιθυμητή, αποκαλύπτοντας έτσι τον ιδεολογικά επικαθορισμένο χαρακτήρα του όλου σχήματος. Τέλος, το μοντέλο αυτό εξετάζει τον λαϊκισμό ως αφορμόμενο αποκλειστικά «από τα πάνω», ως ιδεολογία που παράγεται από μια διανοητική ελίτ και «φοριέται» στις παθητικές και άβουλες μάζες, που, ως ανίκανες να οργανωθούν από μόνες τους, περίπου αναγκαστικά καθυποτάσσονται στο καθετοποιημένο οργανωτικό πλαίσιο της σχέσης λαός–ηγέτης²⁸⁸.

Αναμφίβολα ο πασοκικός λαϊκισμός της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου ήταν μια «αντιπολιτική» μορφή ένταξης των μαζών στο πολιτικό πεδίο. Ωστόσο, οι προηγούμενες θεωρήσεις του «στρεβλού» και «παθολογικού» λαϊκισμού εντάσσονται μάλλον σε μια σνομπική φιλελεύθερη θεώρηση, η οποία αντιμετωπίζει τον λαϊκισμό ως απολύτως αντιδημοκρατικό ρεύμα. Πρόκειται για μια απομείωση των πολλαπλών και αντιφατικών όψεων του λαϊκιστικού φαινομένου. Ο Πιερ-Αντρέ Ταγκιέφ δείχνει σχετικά ότι ο λαϊκισμός, εκτός από «πολιτική της αντιπολιτικής», μπορεί εξίσου να ενέχει ένα ερέθισμα αναγέννησης της δημοκρατίας από το εσωτερικό της, υπενθυμίζοντας στο πολιτικό σύστημα ότι «η αρχή νομιμοποίησής του παραμένει η

²⁸⁷ Χρήσιμη εδώ η κριτική του Ερνέστο Λακλάου, στο *Politics and ideology in marxist theory...*, σελ. 153.

²⁸⁸ Παρόμοια κριτική στο Α. Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», περ. *Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989, σελ. 19 και 26.

λαϊκή κυριαρχία»²⁸⁹. Η αξιοποίηση του «λαού» στα λαϊκιστικά κινήματα ενέχει μια αμφισημία που εκδιπλώνεται ταυτόχρονα σε δύο επίπεδα: Μια διάσταση διαμαρτυρίας (ο λαϊκισμός ως κίνημα διαμαρτυρίας του λαού) συμπορεύεται με μια διάσταση χειραγωγική (ο λαϊκισμός με την προπαγανδιστική του διάσταση), ενώ παράλληλα εκτυλίσσεται η διαλεκτική μιας διάστασης αλληλεγγύης (εθνική αλληλεγγύη, αλληλεγγύη στους κόλπους των λαϊκών τάξεων) και μιας αυταρχικής διάστασης (ο λαϊκισμός ως καθεστώς, αυταρχισμός του λαϊκιστικού κόμματος που έρχεται στην εξουσία). Ο «λαός», επομένως, μπορεί, μέσα στη ριζική πολυσημία του, να νοείται (και) ως Δήμος, συνδεόμενος επομένως ρητά ή υπόρρητα με τη λαϊκή κυριαρχία²⁹⁰. Ο λαϊκισμός, έτσι, μπορεί συχνά να σηματοδοτεί μια εξέγερση των πολιτών ενάντια στην απομείωση της δημοκρατικής λειτουργίας σε έναν αποστεωμένο φορμαλισμό του κράτους δικαίου, στον τυπικό συνταγματισμό –δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι λαϊκιστικά κινήματα εμφανίζονται πάντα ως «μεταβατική φάση» σε συγκυρίες συνολικής κρίσης, και τέτοια ήταν η ελληνική πολιτική συγκυρία στη μεταπολίτευση, μετά την απονομιμοποίηση της μεταπολεμικής «ολίγον» δημοκρατίας και την μεταπολιτευτική διολίσθηση στον αυταρχικό κρατισμό της διακυβέρνησης Καραμανλή.

Αυτό που αποκρύπτεται με τη γενικευμένη καταγγελία του λαϊκισμού είναι η «δημοκρατική στιγμή» της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας²⁹¹. Και ήταν δημοκρατική όχι επειδή οι πολίτες συμμετείχαν ιδεωδώς στη χάραξη της πολιτικής αλλά διότι υπήρξε όντως μια πλατειά κινητοποίηση των μαζών μέσα από πολιτικούς φορείς (οργανώσεις, συνδικάτα, μαζικά κόμματα που τότε συγκροτήθηκαν και πέραν της Αριστεράς). Ομάδες μέχρι τότε αποκλεισμένες από τη δημόσια ζωή απέκτησαν πρόσβαση στους μηχανισμούς της εξουσίας, έστω με «στρεβλό» τρόπο. Η επίκληση του «λαού» αντανάκλασε όχι μόνο ένα ψεύδος αλλά και μια υπαρκτή ανάγκη εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστήματος.

Η «συμμετοχή», επομένως, δεν ήταν απλώς μια φενάκη, ένα πειστικό ψέμα στο πλαίσιο της δημαγωγικής χειραγωγησης των κοινωνικών υποκειμένων. Η πολλάκις διαπιστωμένη σε σχετικές έρευνες πολιτικής κουλτούρας «υπερπολιτικοποίηση» της δεκαετίας του '80²⁹² αντανάκλα το υπαρκτό φαινόμενο μιας πραγματικής και ουσιαστικής «εισόδου των μαζών» στο πολιτικό παιχνίδι, με τρόπους (κυρίαρχα) θεσμικούς αλλά και εξωθεσμικούς.

Αυτή η «υπερπολιτικοποίηση», ωστόσο, αντιμετωπίστηκε κατά βάση αρνητικά στην επιστημονική φιλολογία. Εύλογα, καθώς η ίδια η έννοια είναι προϊόν μια λειτουργιστικής προσέγγισης (της «πολιτικής κουλτούρας»²⁹³), που θεωρεί «υπερβολική» την έντονη πολιτικοποίηση της περιόδου ακριβώς επειδή η αντίληψη περί δημοκρατίας που εμπεριέχει δεν προϋποθέτει αναγκαστικά υψηλά επίπεδα πολιτικής συμμετοχής. Έτσι, αντιμετωπίστηκε η έντονη πολιτικοποίηση ως «υπερφόρτωση» του συστήματος, που κάποια στιγμή επανήλθε σε πιο «φυσιολογικά» επίπεδα. Οι ίδιες ερμηνείες αποσιωπούν και την πολύ σημαντική «σωματική» διάσταση της λαϊκής πολιτικοποίησης. Όπως, όμως, σημειώνει ο Ν. Σεβαστάκης, «είναι μια στιγμή στην οποία ευρύτερα τμήματα της κοινωνίας καταλαμβάνουν τον δημόσιο χώρο, παράγουν, διακινούν και απολαμβάνουν πολιτική επικοινωνία,

²⁸⁹ P.-A. Taguieff, *L'illusion populiste...*, σελ. 85 επ.

²⁹⁰ M. Canovan, «Populism for political theorists?» σε *Journal of political ideologies*, 9 (3), Carfax publishing, Οκτώβριος 2004.

²⁹¹ Α. Κιουπκιολής, Εισαγωγή στο Κ. Κράουντς, *Μεταδημοκρατία*, σελ. 25-27.

²⁹² Στις σχετικές έρευνες του ΕΚΚΕ, ό.π.

²⁹³ Βλ. το κομβικό έργο των Α. Almond και S. Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1963.

προβάλλοντας, επίσης, τους βιωματικούς τους μικρόκοσμους στο παγκόσμιο γίγνεσθαι... Η εκδοχή μιας αλλοτριωμένης από το κράτος των κομμάτων και χειραγωγημένης πολιτικής κινητοποίησης δεν μπορεί ως εκ τούτου να ερμηνεύσει ικανοποιητικά τη σημειωτική και σωματική χειραφέτηση η οποία συντελέστηκε όχι παρά και εναντίον αλλά σε μεγάλο βαθμό χάρη στον «λαϊκιστικό» μεταπολιτευτικό ριζοσπαστισμό»²⁹⁴.

Ο εκσυγχρονιστικός αντιλαϊκισμός, στην ίδια λειτουργιστική γραμμή του «φόβου των μαζών», υπονόμευσε και στιγματίσε τον «λαό» με όλες τις συνδηλώσεις του. Προέβη, δηλαδή, σε μια ευρύτατη επιχείρηση απογύμνωσης της πολιτικής από τον «λαό», προς ένα μοντέλο κοινωνίας δίχως λαό, χωρίς τον υπερβατικό λαό του λαϊκισμού αλλά ταυτόχρονα και χωρίς κανενός είδους (αντ)αγωνιστικής, υπαρκτής λαϊκότητας. Ακόμη περισσότερο, στη δεκαετία του '90, και ιδίως στην περίοδο της κυβερνητικής εμπειρίας του εκσυγχρονισμού, ο αντιλαϊκισμός παρέμεινε εν χρήσει. Αυτή τη φορά για να στιγματιστούν ως «λαϊκιστικές», «δημαγωγικές» και «αναχρονιστικές» οι αντιδράσεις –απ' όπου κι αν προέρχονταν– στις κεντρικές πολιτικές επιλογές της νέας κατάστασης. Η κατηγορία του «λαϊκισμού» επισείσθηκε κάθε φορά από τους νέους ιδεολογικούς βραχίονες του συνασπισμούς εξουσίας (τα ΜΜΕ και τη λεγόμενη «νέα δημοσιογραφία»²⁹⁵) απέναντι σε κάθε συλλογικό σώμα, κάθε λαϊκό υποκείμενο που συγκροτήθηκε ανταγωνιστικά προς τις κυρίαρχες επιλογές. Η πληγή της μεταπολιτευτικής δημοκοπίας επουλώθηκε με παράδοξο τρόπο. Τώρα, η καταγγελία του λαϊκισμού διαχύθηκε στον δημόσιο λόγο, και στο άρμα της επιβιβάστηκαν νέες πολιτικές, καινούριες ιδεολογίες.

Ο εκσυγχρονισμός εξ αρχής αυτοσυστήθηκε ως πλειοψηφικό ρεύμα, αλλά όχι πάνδημο, καθόσον του αντιστάθηκαν ισχυροί «ανορθολογικοί» και «λαϊκιστικοί» θύλακες της ελληνικής κοινωνίας²⁹⁶. Ο ίδιος ο ηγέτης προήγαγε ένα διχοτομικό σχήμα, που αντιπαρέθετε την εκσυγχρονιστική Ελλάδα «της δημιουργίας, της προόδου, της δύναμης», των δυναμικών νέων ανθρώπων και των ανταγωνιστικών επιχειρήσεων, στην «άλλη» Ελλάδα, της στασιμότητας, της «ήσσοнос προσπάθειας», της «ευκολίας»²⁹⁷. Σε αυτή τη δεύτερη, «άλλη» Ελλάδα, αποδόθηκαν όλες οι κοινωνικές δυνάμεις που αρνήθηκαν να ευθυγραμμιστούν με το εκσυγχρονιστικό «τροχάδι»²⁹⁸ προς το «καινούριο», το «σύγχρονο», και καταγγέλθηκαν αδιαφοροποίητα ως φοβικές, άκαμπτες, προσκολλημένες, αρχαϊκές, λαϊκιστικές, σχεδόν αντιδραστικές.

Αυτό το «μέτωπο» στιγματίστηκε συλλήβδην ως το «σωματείο της εθνικής κλάψας»²⁹⁹, ως έναν ηττοπαθής, συμπλεγματικός εσμός που αντέδρασε φοβικά στο «success symbol» του εκσυγχρονισμού³⁰⁰. Ο κομφορμισμός περί του επιτυχημένου εκσυγχρονισμού που οδεύει απαρέγκλιτα προς τα εμπρός αξιοποίησε άλλη μια φορά ως συμβολικό του ισοδύναμο τις αθλητικές επιδόσεις (της εθνικής Ελλάδος στο Ευρωπαϊσκέτ, τις επιτυχίες των ελλήνων αθλητών στους Ολυμπιακούς της Ατλάντα και του Σίδνεϊ κλπ). Σε αντίθεση, όμως, με τα σπορ, όπου όλοι ανεξαιρέτως

²⁹⁴ Ν. Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα...*, σελ. 50-51.

²⁹⁵ Ν. Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα...*, σελ. 60-61.

²⁹⁶ Γ. Πρετεντέρης, *Η δεύτερη μεταπολίτευση...*, σελ. 12.

²⁹⁷ Κ. Σημίτης, ομιλία, σε Πρακτικά του 4ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ. Παρόμοια καταγγελτικά σχήματα, εναντίον, για παράδειγμα, της «παλιάς Αριστεράς» και των δυνάμεων που «δεν έχουν διάθεση να συμμετάσχουν στο πρόγραμμα αλλαγής και εκσυγχρονισμού της χώρας», υιοθέτησαν και άλλες εκδοχές της νέας σοσιαλδημοκρατίας, σαν την ιταλική –βλ. Μάσιμο ντ' Αλέμα, «Η Ιταλία, η Ευρώπη και η Κεντροαριστερά», σελ. 104.

²⁹⁸ Κατά την εύστοχη διατύπωση του Π.-Α. Ταγκιέφ, *Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία...*, σελ. 85-87.

²⁹⁹ Γ. Πρετεντέρης, «Το σωματείο της εθνικής κλάψας», *Το Βήμα*, 29/9/1996.

³⁰⁰ Γ. Πρετεντέρης, *Το Βήμα*, 22/12/1996.

πανηγυρίζουν τις επιτυχίες, το εκσυγχρονιστικό εθνικό πρόγραμμα «είχε την ατυχία να μπλέξει με την πολιτική»³⁰¹.

Η «πολιτική» αντιμετωπίστηκε εν πολλοίς ως πρόσκομμα στην περάτωση του σχεδίου εθνικής επιτυχίας, ως υπολειμματικό στοιχείο ενός «υπερπολιτικοποιημένου» παρελθόντος, ως ένα ατύχημα της εθνικής διαδρομής που θα έπρεπε να εξαλειφθεί. Σήμαινε, δηλαδή, κάτι πολύ συγκεκριμένο: την αντίδραση, απ' όπου κι αν προήλθε και με όποιον τρόπο κι αν εκφράστηκε, προς την πολιτική ατζέντα του εκσυγχρονισμού. Την αντίδραση από «κάποιους αγρότες», «ορισμένους ναυτεργάτες», «μερικούς μαθητές» που επιθυμούσαν να ανατρέψουν την «νέα κοινωνική πορεία»³⁰². Οποιαδήποτε διαμαρτυρία –μαζί και οποιαδήποτε πολιτική υποστήριξή της– στιγματίστηκε ως «λαϊκιστικός στρουθοκαμηλισμός», με το αιτιολογικό μάλιστα ότι συλλογικές πολιτικές διαμαρτυρίες (όπως πορείες, καταλήψεις, κλείσιμο δρόμων κλπ) «καταργούν το δικαίωμα της ελεύθερης διακίνησης» και «βλάπτουν τα οικονομικά συμφέροντα άλλων οικονομικών κατηγοριών»³⁰³.

Ως ένα εξαιρετικά πυκνό δείγμα της στάσης που περιγράφεται εδώ, θα ήθελα να παραθέσω μεγάλο μέρος μιας ανακοίνωσης του ΠΑΣΟΚ σχετικά με τις μαθητικές καταλήψεις εναντίον της «εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης Αρσένη» –με την υποσημείωση ότι παρόμοιες διατυπώσεις θα ήταν αδιανόητες για το προ εκσυγχρονισμού ΠΑΣΟΚ:

Έχει γίνει πλέον καθημερινό φαινόμενο χιλιάδες πολίτες όλων των μεγάλων πόλεων να βρίσκονται όμηροι στα χέρια μειοψηφιών, που όχι μόνο δυσφημούν την ηλικία τους αλλά έχουν μετατραπεί και σε βίαιους διώκτες της κοινωνικής ομαλότητας. Χιλιάδες πολίτες καθημερινά υφίστανται μια απίστευτη ταλαιπωρία [...] Η «επαναστατική γυμναστική» μιας μερίδας καθηγητών και μαθητών έχει φθάσει πλέον στα όρια του παραλογισμού [...] Η κοινωνία, η μεγάλη πλειοψηφία, των καθηγητών που τιμούν το λειτούργημά τους, των μαθητών που θέλουν να ορίζουν το μέλλον τους, των γονιών που αγωνιούν για το αύριο των παιδιών τους, είναι ανάγκη να αντιδράσουν, να αφυπνιστούν, να κινητοποιηθούν³⁰⁴.

Κάπως έτσι αναδύθηκε και ρίζωσε μια άλλη αντίληψη της πολιτικής: αποποιούμενη τον παλαιότερο, πασοκογενή «κρατικό πατερναλισμό» και τη δημαγωγία του ύφους «δώσ'τα όλα», αλλά και ταυτόχρονα εγκαλώντας ως «λαϊκιστική» την υπεράσπιση των δημόσιων αγαθών, τη συνηγορία των κοινωνικών και εργασιακών κεκτημένων, τις άμυνες ενάντια στην απορρύθμιση. Με αυτόν τον τρόπο, πολλοί δημοσιολόγοι, οργανικά ενταγμένοι στη νέα κατάσταση, ανέλαβαν να ενσταλάξουν στην περίφημη «κοινή γνώμη» την αποστροφή του «λαϊκισμού» σε όλες του τις εκφάνσεις, καταγγέλλοντας στη σφαίρα της τρέχουσας δημοσιότητας παρόμοια φαινόμενα και συμπεριφορές. Όλα, ή τελospάντων πολλά, βαφτίστηκαν «λαϊκισμός». Τόσο, όμως, που εξανεμίστηκε κάθε έγνοια αυστηρής και πειθαρχημένης πραγμάτευσης του λαϊκισμού. Η έννοια, κορεσμένη από απειράριθμες, ετερόκλητες και αμφίβολες σημασιοδοτήσεις, κατέληξε προβληματική, έχασε κάθε λειτουργικότητα. Φορτωμένη με αμέτρητα νοήματα, έχασε τελικά κάθε νόημα. Και, άδεια πια από περιεχόμενο, ήταν πρόσφορη για κάθε τύπου ιδεολογική χρήση. Το σημαντικότερο είναι, νομίζω, ότι το εκσυγχρονιστικό πολιτικό σχέδιο εμπεριείχε, ως προέκταση του αντι-λαϊκισμού που περιγράφεται εδώ, την εδραίωση

³⁰¹ Γ. Πρετεντέρης, *Το Βήμα*, 6/7/1997.

³⁰² Γ. Πρετεντέρης, *Το Βήμα*, 22/12/1996.

³⁰³ Ν. Μουζέλης, *Το Βήμα*, 15/12/1996, με αφορμή τις αγροτικές κινητοποιήσεις.

³⁰⁴ Ανακοίνωση ΠΑΣΟΚ, 27 Ιανουαρίου 1999.

μιας αποστροφής προς τις μάζες, προς τον «λαό» και τις, αναγκαστικά περιεχόμενες σε αυτόν, όψεις λαϊκής κυριαρχίας.

Με τον πολίτη/άτομο κατά του λαού

Η εκάστοτε κυρίαρχη ιδεολογία, οι κυρίαρχες θεάσεις του κόσμου, οι κοσμοαντιλήψεις και οι κομπορμιμοί που διακινούνται στο κοινωνικό πεδίο αλλά και η επιστήμη –ιδίως οι κοινωνικές επιστήμες– συγκροτούν ένα αζεδιάλυτο όλον, όπου το κάθε μέρος διασυνδέεται με τα άλλα με χίλια διαλεκτικά νήματα. Έτσι, νομίζω ότι δεν μπορεί να εξεταστεί η ιδεολογία και οι πολιτικές απολήξεις του εκσυγχρονισμού –που άλλωστε δεν ήταν μια ελληνική πρωτοτυπία, αλλά εντασσόταν σε ένα διεθνές ιστορικό, πολιτικό και ιδεολογικό ρεύμα– ξέχωρα από τις εξελίξεις στο παγκόσμιο επίπεδο αλλά ούτε και ξέχωρα από τις μεταλλαγές στο εσωτερικό του πεδίου των κοινωνικών επιστημών.

Προκαταβολικά, όμως, είναι απαραίτητες ορισμένες γενικές παρατηρήσεις. Κάθε ιστορικό, ηγεμονικό πολιτικό πρόταγμα (δεν μπορεί παρά να) στηρίζεται σε έναν συνδυασμό ιδεολογικών σχημάτων και επιστημονικών αναγνώσεων του κόσμου. Όταν λοιπόν ο Αλτουσέρ έγραφε ότι η φιλοσοφία αντιπροσωπεύει την πάλη των τάξεων στη θεωρία, καθόσον είναι αγώνας (kampf, έλεγε ο Καντ) βασικά πολιτικός³⁰⁵, είχε δίκιο. Παραπέρα, νομίζω ότι παραμένει πάντα γόνιμη η θεωρητική κίνηση του Α. Γκράμσι να τοποθετήσει την επιστήμη (και αδιαχώριστα την ιδεολογία) στο πλαίσιο της ιστορικότητάς της.

Μιλώντας για την διαλεκτική ενότητα θεωρίας και πρακτικής, ο Γκράμσι υποστήριξε ότι η εγκυρότητα μιας θεωρίας είναι ιστορικά προσδιορισμένη και περιορισμένη, αφού οι κοινωνικές πραγματικότητες εξελίσσονται. Ότι ο σχηματισμός των εννοιών της θεωρίας είναι ο ίδιος προϊόν της πραγματικής ιστορίας, δηλαδή των ιστορικών συνθηκών ανάδυσής της. Η θεωρία είναι η ίδια ένα στοιχείο της πραγματικής ιστορίας, μετέχει σ' αυτήν άμεσα, οι έννοιες της θεωρίας δεν είναι ουδέτερες προς το αντικείμενό της αλλά επιδρούν στην ίδια την πραγματικότητα που εξετάζουν.

Με τα λόγια του ίδιου του Γκράμσι, οι επιστήμες δεν είναι ποτέ οριστικές αλλά λειτουργούν μέσα στην ιστορική κίνηση: «Αν οι επιστημονικές αλήθειες ήταν οριστικές, η επιστήμη θα είχε σταματήσει να υπάρχει ως τέτοια, ως ερευνα, ως νέες εμπειρίες, και η επιστημονική δραστηριότητα θα αναγόταν σε μια εκλαΐκευση αυτού που έχει ήδη ανακαλυφθεί [...] αλλά αν οι επιστημονικές αλήθειες δεν είναι ούτε κι αυτές οριστικές και αναντίρρητες, τότε και η επιστήμη είναι μια ιστορική κατηγορία, είναι μια κίνηση σε συνεχή ανάπτυξη»³⁰⁶. Έτσι, η επιστήμη δεν διατυπώνει μια απολύτως αντικειμενική, υπερϊστορική αλήθεια, αλλά συνδέεται με την ιστορική εξέλιξη, με την ανθρώπινη δράση, είναι τελικά ένα στοιχείο των υπερδομών, όπως η ιδεολογία³⁰⁷.

Αν λοιπόν η επιστήμη δεν είναι αυθύπαρκτη αφηρημένη θεωρία αλλά αφετηριάζεται και λειτουργεί μέσα σε μια συγκεκριμένη ιστορική συνθήκη που διαμορφώνει η σχέση δομή/υπερδομές, τότε δεν είναι ουδέτερη αλλά επηρεάζεται από το αντικείμενό της και το επηρεάζει, επιδρά στην ίδια την πραγματικότητα που εξετάζει. Αυτό είναι το σημείο τομής μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, επιστήμης και πολιτικής: Κάθε θεωρία, κάθε φιλοσοφία, «είναι [και δεν μπορεί παρά να είναι] πεπεισμένη ότι εκφράζει την ενότητα του ανθρώπινου πνεύματος, δηλαδή την ενότητα της ιστορίας και της φύσης. Πράγματι, αν δεν υπήρχε μια τέτοια πεποίθηση,

³⁰⁵ Α. Αλτουσέρ, «Η φιλοσοφία σαν όπλο της επανάστασης», στο *Θέσεις...*, σελ. 44.

³⁰⁶ Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός...*, σελ. 95-96.

³⁰⁷ Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός...*, σελ. 97.

οι άνθρωποι δε θα εργάζονταν, δε θα δημιουργούσαν νέα ιστορία, δηλαδή οι φιλοσοφίες δε θα μπορούσαν να γίνουν “ιδεολογίες”, δε θα μπορούσαν μέσα στην πρακτική να λάβουν τη γρανιτένια φανατική στερεότητα “λαϊκών πεποιθήσεων” που έχουν την ίδια δύναμη με τις υλικές δυνάμεις»³⁰⁸. Αν, σύμφωνα με τη θέση του Μαρξ, η θεωρία γίνεται υλική δύναμη μόλις κατακτήσει τις μάζες, τότε αυτή η κατάκτηση ισοδυναμεί με μια «μεταρρύθμιση στις συνειδήσεις και στις μεθόδους γνώσης», είναι τελικά ένα «γεγονός γνώσης, ένα φιλοσοφικό γεγονός»³⁰⁹ που ιδρύει ένα νέο πεδίο ιδεολογίας, θεωρίας και επιστήμης.

Με αυτά καθόλου δεν εννοείται ότι καταργείται εντελώς η υπαρκτή όσο και αναγκαία απόσταση μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης. Επιστρέφοντας στον Αλτουσέρ, είναι αυτός που θα επικυρώσει τη γκραμισιανή θέση ότι η επιστήμη, καθόσον ανήκει στη σφαίρα των ανθρώπινων και κοινωνικών ιδεών, δεν μπορεί παρά να αποτελεί συστατικό στοιχείο της ταξικής πάλης και να διαπερνάται από αυτήν. Ωστόσο, και στον βαθμό ακριβώς που ο Αλτουσέρ «δεν εκλαμβάνει αυτούς τους ισχυρισμούς ως ένα σύνολο ταξικά προσδιορισμένων ιδεών», ως εάν να ήταν ένας Ζντάνωφ της επιστημολογίας, υποβάλλει μια πρωτότυπη και κρίσιμη ιδέα, την κατηγορία της «σχετικής αυτονομίας»: Ότι η επιστημονική γνώση δεν μπορεί να φτάσει στην καθαρή, την απόλυτη αντικειμενικότητα, μπορεί όμως να είναι σχετικά αντικειμενική. «Η σχετική αυτονομία της επιστήμης ως προς την ταξική πάλη συνιστά μεν μια αντικειμενική πραγματικότητα και, ως εκ τούτου, ενέχεται στην “ουσία” της επιστήμης, αλλά αποτελεί επίσης και διακύβευμα της ταξικής πάλης, πράγμα που έρχεται να επι-προσδιορίσει τη σχετικότητά της. Η σχετική αυτονομία της επιστήμης είναι μια πραγματικότητα προς υπεράσπιση στο πλαίσιο της ταξικής πάλης»³¹⁰. Έτσι, τελικά, η επιστήμη είναι αξεδιάλυτα περιπλεγμένη με την ιδεολογία, και ταυτόχρονα σε διαρκή πάλη ενάντια στην εργαλειακή ιδεολογικοποίησή της.

Η παραπάνω εισαγωγή ήταν αναγκαία διότι, μελετώντας τον εκσυγχρονισμό, προσπάθησα να εξετάσω τις ιδεολογικές του θέσεις ταυτόχρονα με ορισμένες (κυρίως) απόψεις εντός του πεδίου της ελληνικής κοινωνικής θεωρίας, στις οποίες ο εκσυγχρονισμός εν πολλοίς βασίστηκε –απόψεις και θέσεις που καθόλου άσχετες δεν ήταν με τις γενικότερες ιδεολογικές, πολιτικές και θεωρητικές αλλαγές που επισυνέβησαν στον κόσμο μας τις τελευταίες δεκαετίες. Πράγματι, στη μακρά διάρκεια, το τέλος της «σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης», η επέλαση του αγγλοσαξονικού (νεο)φιλελευθερισμού και η θεαματική κατάρρευση (και ταυτόχρονα ιστορική εξάντληση) του αντίπαλου δέους του ανατολικού μπλοκ το 1989 έβαλαν σε κίνηση μια εντυπωσιακή αλλαγή πολιτικού και θεωρητικού «παραδείγματος» –όπου ως «παράδειγμα» εννοώ μια διευρυμένη, κατά τα παραπάνω, εκδοχή της επιστημολογικής έννοιας του Τόμας Κουν.

Οι αναγκαιότητες της νέας ιδεολογικής ηγεμονίας, του φιλελεύθερου καπιταλισμού χωρίς αντίπαλο, προήγαγαν και νέες επιστημονικο-θεωρητικές μέριμνες, όπου κεντρική διαδικασία υπήρξε η πολύ κρίσιμη, κατά τη γνώμη μου, «εκαθάριση» ενός παλαιότερου, εξαιρετικά δυναμικού παραδείγματος, του μαρξιστικού (συγκρουσιακή αντίληψη της κοινωνίας, ταξική ανάλυση, φιλοσοφία της πράξης) και η επικράτηση –ή αναγέννηση– ενός περισσότερο θετικιστικού και συμβατού με τις προκείμενες της νέας συνθήκης (ατομοκεντρικό, συναινετικό, με αξιώσεις αξιολογικής ουδετερότητας), παραπληρωματικά προς το οποίο αναπτύχθηκαν οι ποικίλλες εκδοχές ενός λιγότερο ή περισσότερο επιθετικού

³⁰⁸ Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός...*, σελ. 148-149.

³⁰⁹ Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός...*, σελ. 75.

³¹⁰ Α. Μπαλτάς, Γ. Φουρτούνης, *Ο Αλτουσέρ και το τέλος του κλασικού μαρξισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1994, σελ. 35-39.

μεταμοντερνισμού. Στην δε ελληνική περίπτωση, η υπαρκτή επίδραση του μαρξισμού σε μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας ουδέποτε αποτυπώθηκε στην οργάνωση του ακαδημαϊκού χώρου, και αυτό είναι ένα στοιχείο που θα πρέπει να συνυπολογιστεί σε μια εξέταση των διαδικασιών παραγωγής εκείνων των θεωρητικο-ιδεολογικών σχημάτων που διαχέονται και κυριαρχούν σε έναν κοινωνικό σχηματισμό. Όπως δείχνει ο Χρ. Λυριντζής, τα εν Ελλάδι πανεπιστημιακά τμήματα πολιτικής επιστήμης, εκεί δηλαδή όπου κατεξοχήν παράγεται και αναπαράγεται η επιστημονική περί κοινωνίας γνώση, αντανakλούν σταθερά από τη μεταπολίτευση τις επιρροές της κυρίαρχης (ιδία αγγλοσαξωνικής) επιστήμης. Βασικά πρότυπα είναι η βεμπεριανή προσέγγιση (ιδεότυποι, αξιολογική ουδετερότητα), αλλά και οι λειτουργιστικές και δομολειτουργιστικές τάσεις, μαζί με μια «άλλοτε λανθάνουσα και άλλοτε έκδηλη αποδοχή ενός μάλλον ήπιου [...] και εκλεπτυσμένου θετικισμού, που απέχει πολύ από τις θέσεις του κλασικού λογικού θετικισμού και πλησιάζει περισσότερο προς μια ποπεριανή μεθοδολογία»³¹¹.

Κεντρικό διακύβευμα της διαδικασίας αυτής στάθηκε, κατά τη γνώμη μου, ο παραμερισμός της ταξικής οπτικής και η αναβάπτιση της κοινωνίας (και της κοινωνικής θεωρίας) στην κολυμβήθρα του «ατόμου», μέσα από την πρόταξη μιας άσαρκης έννοιας του «πολίτη». Είναι ίσως ειρωνικό ότι μία από τις κεντρικές αφετηρίες υπήρξε η μαρξογενής, και εξαιρετικά γόνιμη, παράδοση των αγγλικών πολιτισμικών σπουδών. Συγγραφείς όπως ο Ε.Π. Τόμσον ή ο Ρέιμοντ Ουίλιαμς επιχείρησαν, μέσα από μια νέα ανάγνωση του γκραμσιανού έργου, να αποφύγουν τις συμπληγάδες ενός χυδαίου μαρξισμού, άκαμπτου και οικονομίστικου, και να αναδείξουν τη σημασία του παράγοντα άτομο στη διαλεκτική άτομο-δομές. Ωστόσο, μια από τις βασικές αιχμές της κριτικής τους στράφηκε, αδίκως κατά τη γνώμη μου, κατά της αλτουσεριανής «δομιστικής» σχολής. Είναι διάσημη η σχετική κριτική που απηύθυνε ο Ε.Π. Τόμσον προς το δίδυμο Αλτουσέρ-Πουλαντζά, καταλογίζοντάς τους ότι περίπου αποστέωσαν την έννοια της κοινωνικής τάξης: «Ένας αυτοπροσδιοριζόμενος κοινωνικός σχηματισμός, που οι άνδρες και οι γυναίκες τον καταλαβαίνουν με βάση τη δική τους αγωνιστική εμπειρία, έχει περισταλεί σε μια στατική κατηγορία ή σε αποτέλεσμα μιας βαθιάς δομής, που οι άνθρωποι είναι όχι οι δημιουργοί αλλά τα ενεργούμενά της... ο Αλτουσέρ και ο Πουλαντζάς έκαναν αυτό το κακό στη μαρξιστική ιστορία...»³¹².

Την «μετακαίνωση» αυτής της κριτικής (που βέβαια δεν περιορίστηκε μόνο στο έργο του Τόμσον) ανέλαβαν στα καθ' ημάς δύο κυρίως συγγραφείς, που το έργο τους καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα επιστημονικά πράγματα της ελληνικής κοινότητας και συνδέθηκε, ευθέως ή εμμέσως, με το πρόταγμα του εκσυγχρονισμού. Έτσι, ο μεν Ν. Μουζέλης, σε ένα επιστημολογικό πόνημά του με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, καταγγέλλει τη μαρξιστική θεωρία ως εξαρχής οικονομιστική. Υποστηρίζει ότι ο «κλασικός μαρξισμός» ανήγαγε τα πολιτικά και πολιτιστικά φαινόμενα στην οικονομική βάση, ότι οι όποιες απόπειρες υπέρβασης του οικονομισμού μέσα από κατασκευές όπως η «σχετική αυτονομία» του κράτους ή της ιδεολογίας ήταν ατελέσφορες εφόσον «συνεχίζει να συλλαμβάνει εννοιολογικά τα πολιτικά και πολιτιστικά φαινόμενα με οικονομικές και ταξικές κατηγορίες» ή να βασίζει τους ορισμούς του «σε οικονομικές κατηγορίες (τάξεις, τρόπος παραγωγής)»³¹³. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση δεν θα μπορούσε να μην αναπαράγει

³¹¹ Χρ. Λυριντζής, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα...», σελ. 27-28.

³¹² Ε.Π. Τόμσον, «Η ιστορική λογική» [1978], σελ. 486-487.

³¹³ Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992 [1η έκδοση: 1990], σελ. 11-12 και 27-29.

τη γνωστή κριτική του Τόμσον [«αφήνοντας κατά μέρος το πρόβλημα ότι ο αλτουσεριανός μαρξισμός απεικονίζει τους φορείς δράσης σαν μαριονέτες»]³¹⁴.

Αυτή την «κριτική» οπτική μοιράζεται με τον Ν. Μουζέλη ο Κ. Τσουκαλάς, ο οποίος παρουσιάζει τη «μαρξιστική προβληματική» να θεωρεί «λίγο πολύ αυτονόητο ότι οι κοινωνικοί φορείς κατέχουν μία και μόνη συγκεκριμένη θέση στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας [αφού] η συγκεκριμένη ταξική θέση των φορέων θεωρείται, καταρχήν τουλάχιστον, ως εντοπίσιμη και σταθερή [...] Τα κοινωνικά υποκείμενα ταξινομούνται έτσι επί τη βάση μίας και μόνο συγκεκριμένης ταξικής ιδιότητας [...] τα άτομα θεωρούνται φορείς κοινωνικά μονοσθενείς»³¹⁵. Μάλιστα, ο Τσουκαλάς φτάνει στο συμπέρασμα αυτό ασκώντας κριτική στη γνωστή αλτουσεριανή ανάλυση περί ατόμων-φορέων ταξικών θέσεων [Traeger, στο *Lire le Capital*]. Σύμφωνα με τη δική του ανάγνωση, ο Αλτουσέρ απομειώνει τα άτομα σε έναν ρόλο «απλών αντιστηριγμάτων» των ταξικών θέσεων και λειτουργιών. Το συμπέρασμα αυτό οφείλεται σε μια (εσκεμμένη;) παρανόηση³¹⁶ της θέσης του Αλτουσέρ, συνεχίζεται ωστόσο ως εξής: «Με βάση τον παραπάνω ορισμό, είναι σαφές ότι δεν χωρά οποιαδήποτε διερεύνηση του τρόπου με τον οποίον τα Υποκείμενα-Φορείς καταλαμβάνουν τις κοινωνικές θέσεις, αφού η κατάληψη αυτή είναι ολοκληρωτική και απόλυτα σημαίνουσα [...] ο αλτουσεριανός στρουκτουραλισμός αποδέχεται αξιωματικά την απόλυτη και επικαθοριστική προσδιοριστικότητα της κοινωνικής δράσης από τα κοινωνικά της πλαίσια και εξοβελίζει τελείως το Υποκείμενο από το κοινωνικό γίνεσθαι [...] το απόλυτο ενεργούμενο...»³¹⁷. Οι «μαριονέτες» του Τόμσον είναι πάντα εδώ!

Έτσι, ο Τσουκαλάς, έχοντας απαγκιστρωθεί, όπως υποστηρίζει, από τη θεωρούμενη ως οικονομίστικη μαρξιστική προβληματική, προσχωρεί στη θέση ότι «οι άνθρωποι-φορείς συγκροτούν συγκεκριμένες μονάδες-ολότητες που μοιράζονται τις θέσεις με τρόπους πολύπλοκους, ρευστούς και συχνά αναστρέψιμους»³¹⁸. Η παραπάνω «αναγκαία ρευστότητα» των ταξικών ομάδων «πρέπει να εξιχνιασθεί, κατά τον συγγραφέα, στο πλαίσιο διερευνητικών προσεγγίσεων συγκεκριμένων και “ανοικτών”»³¹⁹. Εισάγει λοιπόν τη περίφημη έννοια της «πολυσθενείας» των κοινωνικών υποκειμένων, έχοντας ξεπεράσει τις αφαιρέσεις του μαρξιστικού παραδείγματος και προσχωρώντας σε έναν καθοριστικό εμπειρισμό [«Περνώντας σε ένα στάδιο πολύ εμπειρικότερο»]. Θεωρεί λοιπόν ότι στο «στάδιο ανάπτυξης του σημερινού καπιταλιστικού συστήματος» βρισκόμαστε μπροστά σε μια «ολοένα ευρύτερη εμφάνιση» της μερικής και προσωρινής απασχόλησης, της πολλαπλής απασχόλησης και της πολυδραστηριότητας, που συνεπάγονται μια «αύξουσα ασάφεια των ταξικών ομάδων». Το φαινόμενο αυτό «τείνει αν όχι να κυριαρχήσει τουλάχιστον να αφορά μεγάλες μερίδες του πληθυσμού» σε «όλες τις καπιταλιστικές χώρες»· στην Ελλάδα όμως ιδιαιτέρως, αφού ο, θεωρούμενος ως «μη κανονικός» στο πλαίσιο ανάλυσης προσεγγίσεων, ελληνικός καπιταλισμός γίνεται ακόμη πιο ασαφής, καθώς πολλοί εργαζόμενοι έχουν ατομική εργασία αλλά παράλληλα αναπτύσσουν

³¹⁴ Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, ό.π.

³¹⁵ Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις και “πολυσθενή” υποκείμενα», σε Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 147-148.

³¹⁶ Μεταφράζοντας λανθασμένα το κείμενο του Αλτουσέρ, όπου αναφέρεται ότι τα άτομα καταλαμβάνουν ταξικές θέσεις όχι «στο μέτρο που δεν είναι παρά απλά “αντιστηρίγματα” των λειτουργιών» αλλά «dans la mesure ou ils sont les “porteurs” de ces fonctions». Ενώ λοιπόν ο Αλτουσέρ μιλά για «φορείς» των λειτουργιών, ο Τσουκαλάς είναι τελικά αυτός που απομειώνει τα άτομα σε «απλά αντιστηρίγματα». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις...», σελ. 151 σημ. 5.

³¹⁷ Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις...», σελ. 151.

³¹⁸ Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις...», σελ. 150.

³¹⁹ Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις...», σελ. 153.

εύκαμπτες στρατηγικές απασχόλησης στους κόλπους της (ευρύτερης) οικογένειάς τους, συνδυάζοντας τη μισθωτή σχέση εργασίας με μικρή ιδιοκτησία (χωράφια, οικογενειακές μικροεπιχειρήσεις κλπ)³²⁰. Η κεντρική υπόθεση της «πολυσθένειας» είναι ότι μεγάλες μερίδες μισθωτών έπαιξαν να ανήκουν στην εργατική τάξη (αν και η προσέγγιση αυτή υποθέτει ότι περίπου ουδέποτε υπήρξε «κανονική» εργατική τάξη στην Ελλάδα), και συγκροτούν ένα «πολυταξικό» μόρφωμα, καθώς εμφανίζουν αντιφατικά ταξικά στοιχεία. Θεωρείται λοιπόν ότι ο εργάτης «ελεύθερα» αποφασίζει να συμπληρώσει την έμμισθη εργασία του με μια δεύτερη ή τρίτη (έμμισθη ή σε οικογενειακή επιχείρηση, στα χωράφια στο χωριό και πάει λέγοντας), και έτσι παύει να ανήκει σε μια συγκεκριμένη ταξική ομάδα. Κάπως έτσι, ολοκληρώνεται το διάβημα της «εξαφάνισης» των κοινωνικών τάξεων, μέσα σε ένα συνοθύλευμα επαγγελματικών ομάδων και κατηγοριών, που παρατάσσονται η μία δίπλα στην άλλη, μέσα σε έναν αστερισμό μικροαστών. Κάπως έτσι αποκρύπτονται και οι ταξικές σχέσεις εν γένει στον ελληνικό σχηματισμό, ενώ ο ελληνικός καπιταλισμός γίνεται ακόμη πιο φλου αρτιστίκ³²¹.

Το παραπάνω σχήμα το δεξιώθηκε απροϋπόθετα η ιδεολογική δέσμη του εκσυγχρονισμού. Όχι μόνο στα κείμενα και τις διακηρύξεις του ηγέτη του, ο οποίος άλλωστε ανέκαθεν κινούνταν στην ίδια θεωρητική γραμμή με συγγραφείς όπως οι Μουζέλης και Τσουκαλάς³²², αλλά και στον ευρύτερο ιδεολογικό λόγο που διακίνησαν οι σχετικοί εκσυγχρονιστικοί δίαυλοι: Αυτό που προήχθη ήταν μια υπέρβαση της «λογικής της ταξικότητας» και μια αναπαράσταση του κοινωνικού ως πεδίο «εξαιρετικά ετερογενές», όπου οι «παραδοσιακές» ταξικές κατηγορίες διαλύονται σε μια απειρότητα επαγγελματικών κατηγοριών –με δεσπόζουσα την πολυπληθή, πλέον, κατηγορία των εργαζομένων στον τομέα των υπηρεσιών³²³.

Τώρα, μια κριτική προσέγγιση της παραπάνω κριτικής, θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μου, να κινηθεί σε δύο επίπεδα. Πρώτα το θεωρητικό. Η κατηγορία περί οικονομικού αναγωγισμού που απευθύνεται στη μαρξιστική θεωρία των κοινωνικών

³²⁰ Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις...», σελ. 155-158.

³²¹ Μία παρόμοια εικόνα του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού έχει δώσει άλλοτε ο Κ. Ζουράρις. Λόγω της ιδιοσυγκρασίας του συγγραφέα, βέβαια, η περιγραφή είναι πιο γλαφυρή από εκείνη του Τσουκαλά, αγγίζοντας τα όρια της καρικατούρας. Αντιγράφω: «Κι έτσι μάταια θα γυρέψει κανείς τον καπιταλισμό στην Ελλάδα. Υπάρχει μόνο μία σκόνη από επιχειρηματίες, που ξεκοκαλίζουν μικροδάνεια, τυχάρπαστοι χρηματιστές τεχνίτες, εμπορευόμενοι και συνδιασκεδάζοντες συνένοχοι. Είναι τόσοι που συχνά οι μισθωτοί είναι καλύτεροι κληρούχοι από αυτούς τους καπιταλιστές της ελεεινής μορφής. Συνωστισμός προορισμών: ένας εργοδότης για τρεις μόλις μισθωτούς... Ο Έλληνας μισθωτός παρέμεινε ό,τι πάντα υπήρξε: Ένας πολυμεσάζων δράσεων και αποτελεσμάτων, ένας φαρμακοτριφτής εισφορών και αυθαιρέτων. Ο μισθωτός είναι λίγο απ' όλα... περιλαμβανομένης και της ιδιότητας του μισθωτού. Δεν πούλησε ποτέ, ή αν το 'κανε, τότε ξαναγόρασε τη γη του. Είναι προαγωγός, πωλητής, μέλος ετερορύθμου εταιρείας ή εντολοδόχος, μεσολαβητής, εποχιακός προπαγανδιστής και τα καλοκαίρια ως καμάκι, νταβαζής... Λοιπόν, τι τάξεις εντός της σαλάτας αυτής της ρωσικής; Τι συνείδηση που θα ήταν επιστήμη της πολιτικής; ... Είναι προφανές: Οι τάξεις έχουν δόμηση απλοϊκή, οι Έλληνες έχουνε τη φτιάξη τους συνθετική. Η τάξη απαντά καλά, κακά σε μια μονοδιάστατη κατάσταση παραγόντων οικονομικών. Η Ελλάδα πάντοτε γονιμοποιεί πολυδιάστατες δράσεις προσώπων χασοτικών». Κ. Ζουράρις, «Περί αλαλούμ αταραξίας ή... περί ντολμά (De la farce ataraxique)», σε *Η Ελλάδα σε εξέλιξη* (συλλογικό), Εξάντας, Αθήνα, 1986 – επιλογή κειμένων από το περιοδικό *Les temps modernes*, τχ. 473, σελ. 330-331.

³²² Ο Κ. Σημίτης εμμένει βέβαια σε αυτή την οπτική, μέχρι και τα πιο πρόσφατα κείμενα του. Βλ. πχ. Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα...*, σελ. 46, όπου επανέρχεται το μοτίβο της πολυσθένειας.

³²³ Βλ. πχ. τα πρακτικά της σχετικής συζήτησης «Ιστορικές καταβολές και σύγχρονες αναζητήσεις της Αριστεράς» (Πέμπτη, 27 Μαρτίου 1997) σε *Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία –ιδίως τις παρεμβάσεις του Δ. Γιατζόγλου και του επιστημονικού διευθυντή του ΙΣΤΑΜΕ Π. Πιζάνια.

τάξεων ισχύει βέβαια για πλείστες όσες εκδοχές του «χυδαίου» οικονομίστικου μαρξισμού, που πράγματι αποστέωσαν την ταξική οπτική σε μια υπερβατική ουσιοκρατία, αλλά όχι για εκδοχές ανανέωσης της οπτικής αυτής, όπως ο «αλτουσεριανός στρουκτουραλισμός». Σε αυτή την τελευταία, οι κοινωνικές τάξεις είναι «σύνολα κοινωνικών φορέων που προσδιορίζονται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από τη θέση που κατέχουν στη διαδικασία παραγωγής»³²⁴. Τα άτομα διανέμονται σε αντικειμενικές θέσεις στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους. Η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προϋποθέτει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του, νοούμενη ως αναπαραγωγή συγκεκριμένων ταξικών θέσεων, ώστε να διασφαλίζεται η εκμετάλλευση των μεν από τους δε. Ναι μεν οι τάξεις δεν είναι κάστες, η καταγωγή των φορέων δεν είναι απολύτως καθοριστική για τις θέσεις που θα καταλάβουν, η κοινωνική κινητικότητα λειτουργεί αλλά μέχρι ένα κρίσιμο όριο, καθώς τα άτομα διανέμονται σε θέσεις μέσα από πολλαπλούς μηχανισμούς (σχολείο κλπ), έτσι ώστε, σε γενικές γραμμές, «οι αστοί παραμένουν –και τα παιδιά τους γίνονται– μαζικά αστοί και οι προλετάριοι παραμένουν –και τα παιδιά τους γίνονται– μαζικά προλετάριοι»³²⁵.

Περαιτέρω, ως σημειωθεί ότι σε αυτή την εκδοχή του μαρξισμού οι τάξεις δεν προσδιορίζονται ουσιοκρατικά ή ντετερμινιστικά. Οι τάξεις δεν προϋπάρχουν της πάλης ανάμεσά τους. Δεν πρόκειται δηλαδή καθόλου για το λουκατσιανό σχήμα της τάξης καθ' εαυτήν (αντικειμενικός ταξικός προσδιορισμός με βάση αποκλειστικά τη διαδικασία παραγωγής) και δι' εαυτήν (τάξη προικισμένη με δική της ταξική συνείδηση και οργάνωση). Αντιθέτως, οι τάξεις έχουν βεβαίως ένα υλικό θεμέλιο (τη θέση στον καταμερισμό εργασίας), που τους προσδίδει ιδιαίτερους ρόλους και συμφέροντα, αλλά δεν υπάρχουν παρά μόνο σε σχέση με τις άλλες τάξεις (σχέση σύγκρουσης ή συμμαχίας), στις πολιτικές και ιδεολογικές τους σχέσεις³²⁶. Έτσι, η κατηγορία περί οικονομισμού δεν στέκει, ενώ μια τέτοια οπτική δεν απομειώνει αλλά αντιθέτως αναγνωρίζει τον ρόλο των ατόμων και της πρωτοβουλίας στην ιστορία (κατά τη μαρξική φόρμουλα της *18ης Μπρυμαίρ* ότι οι άνθρωποι φτιάχνουν οι ίδιοι την ιστορία τους, αλλά σε συνθήκες καθορισμένες, που οριοθετούν τη δράση), καθώς ο οποιοσδήποτε αντικειμενικός προσδιορισμός των τάξεων υποτάσσεται στις ταξικές σχέσεις, εντάσσεται στην ιστορική δυναμική της ταξικής πάλης. Εκεί, όμως, που ο μαρξισμός διαφοροποιείται ριζικά από την ατομιστική αποθέωση του «υποκειμένου» από τις φιλελεύθερες θεωρήσεις είναι όχι στην απαλοιφή των «υποκειμένων» αλλά, ακριβέστερα, στην εκρίζωση της αφηρημένης θέασης των «ατόμων» ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις στις οποίες εμπλέκονται³²⁷. Μόνο σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να εντοπιστεί το αληθές νόημα της αλτουσεριανής θέσης, σύμφωνα με την οποία τα «πραγματικά υποκείμενα» είναι εν τέλει οι σχέσεις παραγωγής, οι ιδεολογικές και πολιτικές κοινωνικές σχέσεις³²⁸.

Τέλος, η μαρξιστική θεωρία των κοινωνικών τάξεων διακρίνει μερίδες και στρώματα τάξεων, κοινωνικές κατηγορίες που προσδιορίζονται κατεξοχήν από τη θέση τους στις πολιτικές και ιδεολογικές σχέσεις (γραφειοκρατία, διανοούμενοι), οι

³²⁴ Βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 16-17.

³²⁵ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 41-44.

³²⁶ Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις...*, σελ. 19-20 και 29-30.

³²⁷ Κατά την μαρξική έκτη θέση για τον Φόυερμπαχ, «η ουσία του ανθρώπου δεν είναι μια αφαίρεση σύμφυτη στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητά της, είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων», Κ. Marx, Fr. Engels, *L' idéologie allemande, Première partie: Feuerbach*, Editions sociales, Παρίσι, 1970, σελ. 140.

³²⁸ Α. Αλτουσέρ, «Το αντικείμενο του Κεφαλαίου», σελ. 428-430.

οποίες όμως δεν βρίσκονται σε σχέση εξωτερικότητας προς τις τάξεις αλλά αποτελούν μερίδες τάξεων. Αντιθέτως, είναι η κοινωνιολογία της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (της οποίας μετέχουν συγγραφείς όπως οι Μουζέλης και Τσουκαλάς) που απλοποιεί την οπτική των τάξεων, απομειώνοντάς την σε μια συμπαράθεση «ομάδων» που προσδιορίζονται με αποκλειστικό κριτήριο την αναφορά τους στο οικονομικό επίπεδο (όπως οι «πολυσθενείς» επαγγελματικές κατηγορίες του Τσουκαλά, που θέλουν να εμφανίζονται ως αντιοικονομίστικες ενώ δεν προσδιορίζονται με κανένα άλλο κριτήριο πέραν της επαγγελματικής δράσης τους), ενώ δεν εξετάζει τις πολύπλοκες ιδεολογικές και πολιτικές τους σχέσεις, απαλείφοντας εν τέλει, μέσα από το παρατακτικό σχήμα, τις ειδικές κοινωνικές σχέσεις (παραγωγής, εκμετάλλευσης, πολιτικής, κυριαρχίας) που συνυφαίνουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Το δεύτερο σκέλος κριτικής αυτής της θέσης αφορά την ειδικότερη αναπαράσταση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού ως γαλαξία μικροαστικών επαγγελματικών ομάδων και «πολυσθενών» ατόμων που κινούνται με ευελιξία στην παραγωγή και συνδυάζουν εκμετάλλευση και ιδιοκτησία, προλεταριακές και μικροκαπιταλιστικές θέσεις. Είδαμε ήδη σε προηγούμενο μέρος ότι ο ελληνικός καπιταλισμός «κανονικοποιείται» ήδη από τη δεκαετία του '70, με διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, διευρυμένο δημόσιο τομέα, ευρεία μισθωτοποίηση (στην παραγωγή και τις υπηρεσίες), με συγκροτημένη και εξωστρεφή ενδογενή αστική τάξη, με δραστική μείωση του αγροτικού πληθυσμού, με εκτεταμένα μικροαστικά στρώματα και με υπαρκτή πλέον νέα μικροαστική τάξη³²⁹.

Επιπλέον, και αυτό είναι πιο κρίσιμο, όπως επισημαίνει ο επιστημονικός συνεργάτης του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ Δημήτρης Κατσορίδας, οι απόψεις περί «αποπρολεταριοποίησης» της εργατικής τάξης και «αποβιοχηάνισης» της ελληνικής οικονομίας θα πρέπει να απορριφθούν, διότι περιορίζουν την εργατική τάξη μόνο στους βιομηχανικούς εργάτες, παρακάμπτοντας τη διεύρυνση του όρου βιομηχανία αλλά και τον διευρυμένο ρόλο της εργατικής τάξης στον τομέα των υπηρεσιών³³⁰. Ο ίδιος δείχνει ότι το πραγματικό μέγεθος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα, αν την εννοήσουμε ως την πραγματική μισθωτή εργασία, αυξάνεται σταθερά, από 1.912.968 άτομα το 1989 σε 2.995.359 το 2001³³¹. Αν λοιπόν, από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής (ενότητα της άμεσης παραγωγής και της κυκλοφορίας του κεφαλαίου), παραγωγική εργασία είναι εκείνη που παράγει υπεραξία (και επομένως υπόκειται, ταυτόχρονα και αναγκαστικά, σε εκμετάλλευση της εργατικής της δύναμης)³³², και καθώς η παραγωγική σφαίρα επεκτείνεται πέρα

³²⁹ Βλ. και Α. Μοσχονάς, «Επισημάνσεις για τη μεταβαλλόμενη λογική της ταξικής διάρθρωσης στην ελληνική κοινωνία», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004, σελ. 140.

³³⁰ Δ. Κατσορίδας, «Μεταβολές στην ταξική δομή: Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004, σελ. 156.

³³¹ Δ. Κατσορίδας, «Μεταβολές...», σελ. 157 πίνακας 2 και σελ. 158. Ο συγγραφέας συνυπολογίζει εδώ το σύνολο των μισθωτών (πλην των διευθυντικών στρωμάτων και των εργαζόμενων στους κατασταλτικούς μηχανισμούς), την ανεργία (που αντιστοιχεί στο ανάλογο ποσοστό της πραγματικής μισθωτής εργασίας), τους αλλοδαπούς εργαζόμενους αλλά και ορισμένες «αφανείς κατηγορίες», όπως οι εργαζόμενοι που καταγράφονται ως αυτοαπασχολούμενοι αλλά στην πραγματικότητα εργάζονται ως μισθωτοί με Δελτίο Παροχής Υπηρεσιών, και τα «συμβοηθούμενα και μη αμειβόμενα μέλη στην οικογενειακή επιχείρηση».

³³² Κατά τη μαρξική θέση που αναπτύσσεται στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*, βλ. σχετικά Γ. Σταμάτης, «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραιοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας στις

από τα όρια της υλικής παραγωγής και διασυνδέεται με τη σφαίρα της κυκλοφορίας και των υπηρεσιών, έπεται ότι διευρύνονται τα όρια όχι μόνο της «βιομηχανίας» αλλά και της «εργατικής τάξης», του παλιομοδίτικου προλεταριάτου, που κάθε άλλο παρά εξαφανίζεται μέσα στην πολυαπασχόληση και την «πολυσθένεια».

Αν, λοιπόν, συμφωνήσουμε ότι η ανάπτυξη της κοινωνικής θεωρίας διασυνδέεται στενά με το πλαίσιο της ιστορικότητάς της, θα λέγαμε ότι η «εξαφάνιση» της ταξικής οπτικής ως θεωρητικοπολιτικό παράδειγμα είναι η ίδια ένα διακύβευμα της ταξικής πάλης. Στο συγκεκριμένο αντικείμενο που μας απασχολεί εδώ, η διάδοση ερμηνειών όπως αυτή της πολυσθένειας ήταν μια αναγκαία προϋπόθεση –στο πεδίο της θεωρίας– προκειμένου να υποστηριχθεί η εκσυγχρονιστική συναίνεση στο επίπεδο της πολιτικής και κοινωνικής πράξης πλέον: Να διαχυθεί στο κοινωνικό η ιδεολογική θέση που υποβάλλει μια διεργασία του πένθους για την παλιά ταξική οπτική, ομού με μια κατανόηση του κόσμου μέσα από το πρίσμα του αναβαπτισμένου ατόμου –ακριβέστερα, του εξατομικευμένου πολίτη, στη σφαίρα της κοινωνίας πολιτών.

σημερινές κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας», σε Γ. Σταμάτης (επιμ.), *Για μια κριτική των κοινωνικών επιστημών*, Κριτική, Αθήνα, 1995, σελ. 249 επ.

Η κοινωνία των πολιτών και οι φίλοι της

Ίσως ακόμη να είναι εν μέρει πεύκο και εν μέρει ανελκυστήρ

N. Εγγονόπουλος, *Ελεονώρα*, 1938

Η κοινωνία πολιτών είναι μια θεωρητική έννοια με λαμπρή καριέρα τις τελευταίες δεκαετίες, όχι μόνο στο επιστημονικό πεδίο αλλά και –κυρίως ίσως– στις πολιτικές χρήσεις της. Θα 'λεγε κανείς ότι σήμερα ζούμε στον αστερισμό της: βρίσκεται σε όλα (σχεδόν) τα στόματα, πολύς λόγος γίνεται γι' αυτήν, σε όλους κάτι ανακαλεί. Σε ό,τι ακολουθεί εδώ, θα προσπαθήσω να τοποθετήσω την έννοια στην ιστορικότητά της, δηλαδή στις συνθήκες στις οποίες παρήχθη και αναπαρήχθη, καθώς και η κοινωνία πολιτών έρχεται από πολύ μακριά, και αν κάποτε περιήλθε σε αχρησία, προσφάτως αναγεννήθηκε, όχι μόνο στη θεωρία αλλά και στην πολιτική πρακτική. Ενσωματώθηκε ως πασπαρτού στον πολιτικό λόγο, διαχύθηκε ως κοινός τόπος στον κοινό νου. Αξίζει, νομίζω, να παρακολουθήσουμε, με τρόπο αναγκαστικά όχι εξαντλητικό, τις παλιές και νέες περιπέτειες της έννοιας, έτσι ώστε να φανεί ειδικότερα γιατί και πώς διασυνδέεται με το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα.

Οι «στιγμές» εμφάνισής της είναι δύο και πολύ διαφορετικές. Η πρώτη, η παλαιότερη, είναι στη φιλοσοφία του Χέγκελ περί κράτους και την αντίστοιχη κριτική που υπέστη από τον Μαρξ. Αυτός που εμβάθυνε τη συζήτηση αυτή ήταν ο Γκράμσι, ο οποίος εξέτασε την κοινωνία πολιτών (ως το πεδίο του κοινωνικού, όπου συγκροτείται η ηγεμονία) και την πολιτική κοινωνία (το κράτος) στην επεξεργασία της έννοιας του διευρυμένου κράτους. Εδώ, όμως, θα ξεκινήσω από την δεύτερη, συγκαιρινή εμφάνιση της έννοιας, που είναι, θεωρητικά και πολιτικά, περισσότερο «επιχειρησιακή» σήμερα. Ο ορισμός της κοινωνίας πολιτών που δίνει ένας από τους βασικότερους σύγχρονους μελετητές της είναι χρήσιμος για να ξεκινήσουμε από κάπου: Κοινωνία των πολιτών είναι «μια ιδεοτυπική κατηγορία που ταυτόχρονα περιγράφει και οραματίζεται ένα σύνθετο και δυναμικό σύνολο νομικά κατοχυρωμένων μη κυβερνητικών θεσμών, οι οποίοι τείνουν να είναι μη βίαιοι, αυτοοργανωμένοι, αυτοαναστοχαστικοί και να διατελούν σε μόνιμη ένταση μεταξύ τους αλλά και με τους κρατικούς θεσμούς που “πλαισιώνουν”, περιστέλλουν αλλά και καθιστούν δυνατές τις δραστηριότητές τους»³³³. Το ενδιαφέρον των περισσότερων μελετητών πηγάζει ρητά από την επαφή τους με τα «μετα-ολοκληρωτικά» καθεστώτα (του πρώην ανατολικού μπλοκ) και στο πλαίσιο μιας «γνησιότερα πλουραλιστικής» θεώρησης της δημοκρατίας, που «απορρίπτει την αλλαζονική αναζήτηση της απόλυτης Αλήθειας και των απόλυτων Λύσεων» και «θέτει σε αμφισβήτηση την κακή μας συνήθεια να λατρεύουμε τα λεγόμενα οικουμενικά προτάγματα», που επαναπροσδιορίζει τη δημοκρατία ως «την υποχρέωση υπεράσπισης του όσο το δυνατόν ευρύτερου πλουραλισμού, αλλά και ως έμφαση στη θεσμική συνθετότητα και την δημόσια λογοδοσία ως φραγμούς ενάντια σε κάθε επικίνδυνη συσσώρευση εξουσίας»³³⁴. Ένα ακόμη στοιχείο που διατρέχει τις

³³³ J. Keane, *Civil Society. Old Images, New Visions*, Polity Press, Καίμπριτζ, 1998, σελ. 6.

³³⁴ J. Keane, *Civil Society...*, σελ. 8. Ανάλογες θεωρητικοπολιτικές προσδοκίες βρίσκουμε στο μεγαλύτερο μέρος της σχετικής φιλολογίας περί κοινωνίας πολιτών. Για μια συνοπτική επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. P. Hirst, *From Statism to Pluralism: Democracy, Civil Society and Global Politics*, UCL Press, Λονδίνο, 1997· J. Alexander (επιμ.), *Real Civil Societies: Dilemmas of*

περισσότερες συγκαιρινές επεξεργασίες περί κοινωνίας πολιτών είναι η αναγόρευσή της σε πολιτικοθεωρητικό όπλο που αναπτύσσεται ενάντια στο κράτος και σε μια περίοδο όπου φαίνεται να τελειώνει η μακρά κυριαρχία του κράτους και των «κρατικιστικών ιδεολογιών» όπως «ο μπολσεβικισμός, ο φασισμός, η [σ.σ.: παραδοσιακή] σοσιαλδημοκρατία και η απελευθέρωση του Τρίτου Κόσμου»³³⁵.

Ο Τζον Κην εντοπίζει τρεις ιστορικές φάσεις «αναγέννησης» της έννοιας³³⁶, μέσα από την ταυτόχρονη αναγέννηση ενός «νεο-γκραμισιανού» (ή μετα-γκραμισιανού) ρεύματος. Αρχικά η νεογκραμισιανή προσέγγιση της κοινωνίας πολιτών επιχειρείται στη Λατινική Αμερική, ως θεωρητικό όπλο και όχημα ελευθερίας ενάντια σε δικτατορικά καθεστώτα³³⁷. Η πρώτη συγκροτημένη επεξεργασία όμως γίνεται νωρίτερα, στην Ιαπωνία, στο πλαίσιο της Σχολής Κοινωνίας Πολιτών του ιαπωνικού μαρξισμού, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '60³³⁸. Η έννοια της κοινωνίας πολιτών χρησιμοποιήθηκε για να αναλυθούν οι ιδιαιτερότητες του ιαπωνικού καπιταλισμού –με έμφαση στην επιβίωση, εντός της σύγχρονης Ιαπωνίας, ισχυρών προνεωτερικών στοιχείων, όπως ο κοινοτισμός, η πατριαρχική οικογενειακή δομή κλπ. Οι επεξεργασίες αυτές θεώρησαν ότι η ισχυρή κοινωνία πολιτών επέτρεψε στον καπιταλισμό να αναπτυχθεί με εκπληκτική ταχύτητα, χωρίς σοβαρές κοινωνικές αντιστάσεις κι έτσι επιβλήθηκαν εύκολα τα αιτήματα του κεφαλαίου σε βάρος των πολιτικών ελευθεριών. Θεωρήθηκε, λοιπόν, ότι ο ιαπωνικός καπιταλισμός ήταν μια μορφή καπιταλισμού χωρίς κοινωνία πολιτών και ότι αυτό εξηγεί τον αυταρχικό χαρακτήρα του ιαπωνικού κράτους.

Αν και τα στοιχεία αυτά είναι απολύτως ενδεικτικά για την περαιτέρω πορεία αυτού του θεωρητικού ρεύματος, πρέπει να σημειωθεί ότι η σημαντικότερη ώθηση δόθηκε τη δεκαετία του '70 στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, από αντιφρονούντες διανοούμενους των «σοσιαλιστικών» χωρών που διατύπωναν προσδοκίες εκδημοκρατισμού. Μία από τις πρωτοπόρες μελέτες ήταν ενός τσέχου ιστορικού που ειδικευόταν στην ανάλυση ολοκληρωτικών καθεστώτων. Πρόκειται για τον Γιαν Τέζαρ³³⁹. Ο Τέζαρ υποστηρίζει ότι οι ποικίλες μορφές ολοκληρωτικών δικτατοριών του 20ού αιώνα (σταλινισμός, ναζισμός) γεννήθηκαν από την πολιτική αστάθεια και την «μη ανεπτυγμένη δομή της κοινωνίας πολιτών». Και αντίστροφα, ότι η κοινωνία πολιτών είναι το καλύτερο αντίδοτο ενάντια στη δημαγωγία και τον ολοκληρωτισμό. Με μια σειρά ανάλογων επιχειρημάτων από άλλους συγγραφείς, επιχειρήθηκε να φωτιστεί ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας των σοβιετικού τύπου

Institutionalization, Sage, Λονδίνο, 1998· J. Ehrenberg, *Civil Society: The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη, 1999· R. Putnam (επιμ.), *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, Oxford University Press, Οξφόρδη, 2002· J. Keane, *Global Civil Society?*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ, 2003.

³³⁵ J. Keane, *Civil Society...*, σελ. 65 (ενδεικτικά). Ένα δείγμα υπερβολικής εμπιστοσύνης προς την «κοινωνική τομή» που συνιστά η κοινωνία πολιτών είναι το επιχείρημα περί «νεο-Κοπερνίκειας επανάστασης» της κοινωνίας πολιτών εναντίον του κράτους, που διατύπωσε ο J.-M. Benoist, *Les outils de la liberté*, Robert Laffont, Παρίσι, 1978.

³³⁶ J. Keane, *Civil Society...*, σελ. 12-31.

³³⁷ C.N. Coutinho, «As categorias de Gramsci e la realidad brasileira», *Presenca*, Πίο ντε Τζανέιρο, 8 September 1986· N. Lechner, «De la révolution de la démocratie», *Esprit*, Ιούλιος 1986· G. O' Donnell, P.C. Schmitter, «Resurrecting Civil Society», στο *Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Βαλτιμόρη, 1986.

³³⁸ Τα δύο πιο αντιπροσωπευτικά έργα είναι: Yoshihiko Uchida, *Images of Japanese Capitalism through the Social Sciences*, Τόκυο, 1967 και Kiroyaki Hirata, *Civil Society and Socialism*, Τόκυο, 1969.

³³⁹ J. Tesar, «Totalitarian Dictatorships as a Phenomenon of the Twentieth Century and the Possibilities of Overcoming Them», στο *International Journal of Politics*, τόμος 11, vo 1, φθινόπωρο 1981, σελ. 85-100 [Το κείμενο πρωτογράφηκε το 1977]. Βλ. J. Keane, *Civil Society...*

συστημάτων. Αυτά τα συστήματα θεωρήθηκε ότι εξολόθρευαν την κοινωνία πολιτών, απορροφώντας την εντελώς στη γραφειοκρατική δομή του ελεγχόμενου από το κόμμα κρατικού μηχανισμού. Ωστόσο, παρά τον ασφυκτικό έλεγχο, το κράτος δεν κατάφερε να διαλύσει τα «ανεξάρτητα κέντρα εξουσίας», ενώ τελικά «η γλώσσα της κοινωνίας πολιτών» λειτούργησε ως «αποτελεσματική ηθική και πολιτική ουτοπία στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη», αναπτυσσόμενη «από τα κάτω». Η πρώτη επίσημη εμφάνισή της θεωρείται ότι έγινε στην Πολωνία, στα γεγονότα του 1976-1981, με το κίνημα της Αλληλεγγύης κλπ. Από εκεί και πέρα, η έννοια διαχύθηκε στον πολιτικό και επιστημονικό λόγο, κατέστη κυρίαρχο παράδειγμα και διαδόθηκε πέρα από τα όρια της Ευρώπης (σε Λατινική Αμερική, Νότια Αφρική, Ασία, Ταϊβάν, Κίνα, ισλαμικό κόσμο κλπ), ενώ προέκυψαν και επεξεργασίες σχετικά με την ιδέα μιας «διεθνούς» ή «παγκόσμιας» κοινωνίας πολιτών³⁴⁰.

Αν λοιπόν η κοινωνία των πολιτών έχει γίνει τελευταία μια από τις δημοφιλέστερες έννοιες στην κοινωνική επιστήμη αλλά και στην πολιτική, είναι διότι «αναγεννήθηκε» στη μήτρα της κατάρρευσης των ανατολικών καθεστώτων, στην ιστορικοπολιτική μήτρα του «1989», που στάθηκε το σημείο συμπίκνωσης και επικράτησης του «διμέτρου» αγώνα ενάντια στους «ιστορικούς ολοκληρωτισμούς» (τον φασισμό και τον κομμουνισμό δηλαδή, έτσι, αδιαφοροποίητα) που εξαπολύθηκε με σφοδρότητα έκτοτε. Πράγματι, η έννοια, καθόλου αθώα άλλωστε, αξιοποιήθηκε στο πλαίσιο μιας ρητορικής που, μέσω της αποθέωσης της (θριαμβεύουσας) σύγχρονης πλουραλιστικής δημοκρατίας, κατήγγειλε τον αυταρχισμό, τους πάσης φύσεως «ολοκληρωτισμούς», στηριζόμενη σε ένα εντόνως φιλελεύθερο, αντικρατικό πνεύμα³⁴¹. Σε μια αναβίωση της τοκβιλιανής οπτικής, η κοινωνία πολιτών θεωρήθηκε ως ανάχωμα απέναντι στους κινδύνους του αυταρχικού κράτους που παρεμβαίνει και καταπνίγει τις ελευθερίες των ατόμων³⁴². Κράτος και κοινωνία πολιτών θεωρήθηκαν μια σχέση μηδενικού αθροίσματος, όπου όσο ισχυροποιείται το ένα σκέλος τόσο αδυνατίζει το άλλο³⁴³ –εννοείται ότι το «ολοκληρωτικό» κράτος θεωρήθηκε «θανάσιμος εχθρός» της κοινωνίας πολιτών και απολύτως ασυμβίβαστο με αυτήν³⁴⁴. Θα ήταν ίσως περιττό να σημειωθεί ότι η οπτική αυτή εισηγήθηκε, σε όλες τις

³⁴⁰ E. Meehan, *Citizenship and the European Community*, Λονδίνο, 1993· Ul. Beck, «World Risk Society? Ecological Questions in a Framework of Manufactured Uncertainties», *Theory, Culture and Society*, τόμος 13, vo 4, 1996, σελ. 1-32· M. Monshipouri, «State Prerogatives, Civil Society and Liberalization: The Paradoxes of the Late Twentieth Century in the Third World», *Ethics and International Affairs*, τόμος 11, 1997, σελ. 232-251.

³⁴¹ Βλ. σχετικά V. Havel, «Politics, Morality and Civility», στο D.E. Ederly (επιμ.), *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Reader*, Rowman & Littlefield Publishers, Νέα Υόρκη, 2000· R. Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Catto & Windus, Λονδίνο, 1990 και κείμενα ορισμένων από τους ηγέτες της πολωνικής Solidarnosc, στο J. Ehremberg, *Civil Society. The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη, 1999.

³⁴² Τη θέση αυτή συμπυκνώνει εξαιρετικά ο ορισμός της έννοιας κοινωνία πολιτών από έναν εκπρόσωπο της λειτουργιστικής κοινωνιολογίας, τον Έρνεστ Γκέλνερ, στο (πολιτικά και όχι επιστημολογικά) ποπεριανής έμπνευσης πόνημά του *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της*, Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 48: «Η Κοινωνία Πολιτών είναι ένα σύνολο ποικίλων μη κυβερνητικών θεσμών αρκετά ισχυρών ώστε να αντισταθμίζουν το κράτος και που, ενώ δεν το εμποδίζουν να εκπληρώσει το ρόλο του ως εγγυητή της ειρήνης και διαιτητή μεταξύ μεγάλων συμφερόντων, μπορούν ωστόσο να το εμποδίσουν να κυριαρχήσει και να εκμηδενίσει το υπόλοιπο της κοινωνίας». Κατά τρόπο αναμενόμενο, ο παραπάνω ορισμός συνοδεύεται από ύμνους στην αναγκαιότητα ενός θεσμικού, οικονομικού και ιδεολογικού πλουραλισμού, ως απαραίτητο επιστέγασμα μιας «ανοιχτής» κοινωνίας.

³⁴³ Βλ. ενδεικτικά, Δ. Δημητράκος, «Η δημοκρατία και η ανοιχτή κοινωνία στην Ελλάδα», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, σελ. 317-319.

³⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά Γκ. Φότεφ, *Κοινωνία των πολιτών*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996, ιδίως σελ. 35-36.

εκδοχές της και με πλήρη αξιολογική ουδετερότητα, την ενίσχυση της κοινωνίας πολιτών έναντι του κράτους.

Η «αναγέννηση» της κοινωνίας των πολιτών εξακτινώθηκε σε δύο εν πολλοίς ηγεμονικά θεωρητικοπολιτικά προγράμματα του καιρού μας. Το ένα, ατλαντικού τύπου, ήταν ο αμερικανικός κυρίως συντηρητισμός, ρεπουμπλικανικός ή κοινοτιστικός, που ενέταξε χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα ή δισταγμούς την παραπάνω οπτική της κοινωνίας πολιτών στην προβληματική του. Το άλλο, «ηπειρωτικό» αυτό, ήταν το εγχείρημα συνάρθρωσης φιλελευθερισμού και (μετα)σοσιαλδημοκρατίας στο πρόταγμα του «τρίτου δρόμου», που θα τοποθετούσε στο επίκεντρο του την κοινωνία πολιτών ως χώρο ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας, σε αντιπαράθεση με τις αυστηρές και παρεμβατικές ιεραρχίες που υποτίθεται ότι συνεπαγόταν το κράτος του «παραδοσιακού» βιομηχανικού καπιταλισμού και της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης.

Σε αυτό το τελευταίο πλαίσιο, διακηρύσσεται η ανάγκη μιας ανεπτυγμένης δημόσιας σφαίρας (κοινωνία πολιτών), ως προϋπόθεση ελέγχου και περιορισμού της κρατικής δράσης³⁴⁵. Ταυτόχρονα, η κοινωνία πολιτών θεωρείται πλέον το κατεξοχήν πεδίο της ανθρώπινης δράσης και ελευθερίας, η οποία ανάγεται στην αυτονομία του ατόμου. Εδώ υποκρύπτεται όχι μόνο ένας εκκινητικός μεθοδολογικός ατομισμός, αλλά και η κυρίαρχη αντίληψη περί του τέλους των ολιστικών κοινωνικοπολιτικών προταγμάτων και, αυτοστιγμεί, της υποχώρησης των «παραδοσιακών» υλιστικών αξιών (μαζί με τις οποίες εξαφανίζονται από τον ιστορικό ορίζοντα οι τάξεις, το προλεταριάτο, το εργατικό κίνημα, ως παλιομοδίτικα). Το αναγεννημένο άτομο επανευρίσκει την αυτονομία του (που του τη στέρησε το κράτος) στο σχήμα του «πολίτη»· σε αντίθεση με την ομοιογένεια που προωθούσαν το ολοκληρωτικά καθεστώτα ή τον εξισωτισμό και την τυρρανία της πλειοψηφίας στις «κρατικοκεντρικές» δημοκρατίες του «παραδοσιακού» βιομηχανικού καπιταλισμού, τώρα η κοινωνία πολιτών γίνεται το έδαφος όπου αναπτύσσεται μια χωρίς προηγούμενο πολλαπλότητα και ποικιλία κοινωνικών μορφών και δράσεων, όπου όλα τα λουλούδια ανθίζουν³⁴⁶ και τα υποκείμενα αφήνονται απερίσπαστα να προχωρήσουν τις μερικές και στοχευμένες διεκδικήσεις τους μέσω των «νέων κοινωνικών κινήματων», με πλήρη στοχοπροσήλωση στις μεταυλιστικές αξίες, που, μετά τον «θάνατο» της ύλης, κωδικοποιούνται στον όρο «πολιτιστικά δικαιώματα», κατά τις επεξεργασίες του Α. Τουραίν λχ³⁴⁷.

Έτσι, ο τρέχων λόγος περί κοινωνίας πολιτών εστιάζεται ακριβώς στις «νέες, εν γένει μη ταξικές μορφές συλλογικής δράσης, που προσανατολίζεται και συνδέεται με τους νόμιμους, σωματειακούς και δημόσιους θεσμούς της κοινωνίας», καταπώς λένε οι Κοέν και Αράτο, σε ένα βιβλίο αναφοράς περί κοινωνίας πολιτών³⁴⁸. Οι συγγραφείς αυτοί τοποθετούν την έννοια σε έναν χώρο αυτονομίας, δημοκρατίας και πλουραλισμού που ορίζει η δημόσια σφαίρα, σε αντιπαράθεση με τη σφαίρα του κράτους και εκείνη της οικονομίας, κατά το χαμπερμασιανό πρότυπο –αλλά και μέσω Γκράμσι, ο οποίος υποτίθεται ότι έφτασε να εστιάσει στο πρόβλημα της κοινωνίας

³⁴⁵ Το κράτος, για ακόμα μια φορά, εμφανίζεται ως διαρκής δυνάμει απειλή, αφού «είναι πάντα σε θέση να καταπνίξει την κοινωνία των πολιτών». Α. Γκίντενς, *Ο τρίτος δρόμος...*, ιδίως σελ. 113-122.

³⁴⁶ Όπως, λχ., στον κήπο του Γκ. Φότεφ, ό.π., σελ. 44-45.

³⁴⁷ «Αυτά τα κινήματα δεν μιλούν πλέον στο όνομα της τέλει κοινωνίας και δεν κοιτούν προς το μέλλον: μάχονται για την υπεράσπιση του δικαιώματος όλων σε μια ελεύθερη και «ανθρώπινη» ύπαρξη. Αυτή τη μορφή παίρνει σήμερα η γενική αρχή στην οποία στηρίζονται όλα τα κοινωνικά κινήματα: το δικαίωμα στην πολιτιστική ισότητα». Α. Τουραίν, *Πώς να ξεφύγουμε από τον φιλελευθερισμό;*, Πόλις, Αθήνα, 1999, σελ. 79.

³⁴⁸ J. Cohen, A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Καίμπριτζ ΜΑ και Λονδίνο, 1992, σελ. 2.

πολιτών «ως ανεξάρτητης από την οικονομική ανάπτυξη και από την κρατική εξουσία»³⁴⁹. Καθόλου τυχαία δεν είναι αυτή η συνάρθρωση της κοινωνίας πολιτών με την χαμπερμασιανή διαδικαστική θεώρηση, όπου η «διαβουλευτική πολιτική» τίθεται στον πυρήνα της δημοκρατίας, σε αντίθεση με τα «παραδοσιακά πρότυπα περί δημοκρατίας», τα οποία προήγαγαν «την ιδέα μιας επικεντρωμένης στο κράτος κοινωνίας»³⁵⁰. Το σχήμα του φιλοσόφου προϋποθέτει και διακηρύσσει ταυτόχρονα την ιδέα μιας σφαίρας ορθολογικής, δημόσιας επικοινωνίας των υποκειμένων (κινητοποιημένων στη βάση πολιτιστικών αξιακών διεκδικήσεων και όχι υλικών, ταξικών κλπ), που διατηρεί την αυτονομία της τόσο από τη «δημόσια διοίκηση» όσο και από τα «οικονομικά πραξιακά συστήματα», συνιστώντας τον νέο τόπο παραγωγής της λαϊκής κυριαρχίας³⁵¹. Έτσι, κοινωνία πολιτών είναι τελικά εκείνος ο κοινωνιακός γαλαξίας όπου συνυπάρχουν «λίγο πολύ αυθόρμητα εμφανισθείσες ενώσεις, οργανώσεις και κινήσεις που αναδέχονται την απήχηση και βρίσκουν τα κοινωνικά προβλήματα στα ιδιωτικά βιοτικά πεδία, την συμπυκνώνουν και, ενισχύοντάς την, την προωθούν περαιτέρω στην πολιτική δημοσιότητα»³⁵².

Η παραπάνω φιλολογία μεταφέρθηκε και στην ελληνική περίπτωση, όχι μηχανικά αλλά πατώντας σε προϋπάρχουσες υποδοχές θεωρητικού και συνάμα πολιτικού τύπου. Αναφέρομαι σε ένα θεωρητικοπολιτικό συνεχές, που επικεντρώθηκε στο δίπολο «υπερτροφικό κράτος/ ισχυρή κοινωνία πολιτών», με διαφορετικές, εσωτερικά, δοσολογίες: Στον πρώτο μεταπολιτευτικό κύκλο επικέντρωνε στο υπερμεγέθες κράτος και προήγαγε μια μαρξίζουσα στρατηγική ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών, ενώ μετά το 1989 (συμβατικά) φαίνεται να προσχωρεί απολύτως σε μια νεοτοκβιλιανής υφής οπτική που αναγορεύει πλέον την κοινωνία πολιτών σε κεντρικό πυρήνα της σύγχρονης δημοκρατίας, αποκομμένο από το φάσμα των σχέσεων με το κράτος, τα κόμματα ή την αγορά³⁵³. Σταθερά αυτού του ρεύματος είναι, βέβαια, η απροϋπόθετα θετική αξιολόγηση της κοινωνίας πολιτών και η «καταδίκη» του κράτους (ως κρατισμός) και των κομμάτων (κομματοκρατία).

Στο πλαίσιο του ρεύματος αυτού θεωρήθηκε ότι στην Ελλάδα, όπως άλλωστε σε όλες τις χώρες της καπιταλιστικής (ημι)περιφέρειας, το κράτος εμποδίζει τον σχηματισμό «αυτόνομων ομάδων συμφερόντων» που θα μπορούσαν να εκπροσωπούν ταξικά και μη συμφέροντα και να θέτουν «σοβαρά όρια στις επεμβάσεις και τις χειραγωγήσεις του κράτους, συμβάλλοντας έτσι στην υπεροχή της κοινωνίας πολιτών απέναντι σε αυτούς που κατέχουν τα μέσα καταστολής και διοίκησης»³⁵⁴. Έτσι, ιδίως για την περίοδο 1974-1989, πολλοί παρατηρητές συνομολογούν μια «σχεδόν πλήρη έλλειψη της κοινωνίας των πολιτών» στην Ελλάδα, που βεβαίως έχει την αντίστροφη, σκοτεινή όψη της στην «κρατική-κομματική παρέμβαση στους πλείστους τομείς οργάνωσης της κοινωνίας»³⁵⁵. Στο ελληνικό κράτος, από την ίδρυσή του, οι κοινωνικές δομές που επιβλήθηκαν θεωρήθηκαν τυπικά μόνο φιλελεύθερες, που δεν επέφεραν ποτέ τις ανάλογες δεσμεύσεις (διαχωρισμός κράτους-κοινωνίας και δημόσιας-ιδιωτικής σφαίρας,

³⁴⁹ J. Cohen, A. Arato, *Civil Society...*, σελ. 142 επ. και 492.

³⁵⁰ Γ. Χάμπερμας, *Το πραγματικό και το ισχύον*, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996, σελ. 396.

³⁵¹ Γ. Χάμπερμας, *Το πραγματικό...*, σελ. 402.

³⁵² Γ. Χάμπερμας, *Το πραγματικό...*, σελ. 484-485.

³⁵³ Βλ. και Γ. Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006, σελ. 14-17.

³⁵⁴ Ν. Μουζέλης, σε Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική...*, σελ. 27-28.

³⁵⁵ Στ. Ζαμπάρλουκου, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, σελ. 91.

ατομικισμός ως απρόσωπη συλλογική κοινωνική οργάνωση κλπ), όπως στις προηγμένες δυτικές δημοκρατίες³⁵⁶. Ακόμη μια φορά επισείεται η κατηγορία του «ανορθολογικά» οργανωμένου πολιτικού συστήματος, όπου το «κράτος-Λεβιάθαν» καταπνίγει κάθε «ενδιάμεσο χώρο» όπου οι πολίτες θα μπορούσαν να διασυνδεθούν με «πολιτιστικούς ή εμπορικούς» δεσμούς, έτσι ώστε να περιφρουρήσουν τα ατομικά τους δικαιώματα εναντίον κάθε έξωθεν (κρατικής δηλαδή) επιβουλής –με αποτέλεσμα να φροντίζουν τελικά να «εξυπηρετηθούν προνομιακά», να «βολευτούν» είτε σε ένα κόμμα είτε μέσα σε δίκτυα «στρεβλής» πολιτικής ενσωμάτωσης³⁵⁷, όπως οι διαβόητες πελατειακές σχέσεις, που εμφανίζονται ως η μόνιμη, ιστορική πληγή της νεώτερης Ελλάδας³⁵⁸.

Το αντίδοτο στον «ανορθολογισμό» της πολιτικής οργάνωσης στην Ελλάδα βρέθηκε στην πασπαρτού έννοια της κοινωνίας πολιτών, ως όχημα μέσα από το οποίο θα αναδιπλασιαστεί, στο πολιτικό επίπεδο, το οικονομικό «catch-up» της Δύσης και θα επιδιορθωθούν όλες οι στρεβλώσεις της «κάθετης» ένταξης των μαζών στην πολιτική. Η διάχυση, βέβαια, της νέας έννοιας έγινε με την αναπαραγωγή των βασικότερων κοινών τόπων που είδαμε ήδη στη διεθνή συζήτηση παραπάνω. Αφού εχθροί της κοινωνίας πολιτών είναι οι «ολοκληρωτισμοί κάθε είδους», έπεται ότι αυτή μπορεί να αναπτυχθεί μόνο σε ένα περιβάλλον πλουραλισμού, ώστε να αποτελέσει το πλαίσιο «ειρηνικής διαβούλευσης και διαπραγμάτευσης μεταξύ αντιτιθέμενων συμφερόντων, με ανοχή και σεβασμό στη διαφορετικότητα». Η ισχυρή κοινωνία πολιτών «πολλαπλασιάζει τις ελευθερίες, διευρύνει τις επιλογές» και ταυτόχρονα «προϋποθέτει και συνεπάγεται» ένα κράτος δικαίου που αυτοπεριορίζεται και υπάρχει όχι για να καταστέλλει αλλά για να υπηρετεί την κοινωνία των «ίσων και ελεύθερων πολιτών»³⁵⁹. Στο έδαφός της επισυμβαίνει η συνάντηση –στην ελληνική της εκδοχή– της νεο-σοσιαλδημοκρατίας τύπου Γκίντενς και του (ωφελιμιστικού) φιλελευθερισμού, ως «μεσαίος» και συνετός δρόμος πέραν

³⁵⁶ Ρ. Παναγιωτοπούλου, «“Ορθολογικές” ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός “ανορθολογικού” πολιτικού συστήματος», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, σελ. 152-153.

³⁵⁷ Βλ. και τις σχετικές αναλύσεις ενός συγγραφέα που συνταιριάζει την ποπεριανή με την γκραμισιανή θέση σε έναν ύμνο της κοινωνίας πολιτών, Δ. Δημητράκος, *Φιλοσοφία και πολιτική*, Λύχνος, Αθήνα, 1981, σελ. 180-184 και του ίδιου, «Η δημοκρατία και η ανοιχτή κοινωνία στην Ελλάδα», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*.

³⁵⁸ Παρότι το ομόλογο –και πολυπαιγμένο– σχήμα της πατρωνείας έχει υποστεί, εξάλλου, συντριπτική κριτική από ιστορική και μεθοδολογική σκοπιά από τον Γκούναρ Χέρινγκ. Ο Χέρινγκ σχετικοποιεί ιστορικά μια βασική προκείμενη του παραπάνω σχήματος: Δείχνει πειστικά ότι ακόμη και στις πιο «σκληρές» βιομηχανικές κοινωνίες του 19ου αιώνα, τα πολιτικά κόμματα καθόλου δεν συγκροτήθηκαν με σκληρούς ταξικούς πυρήνες αλλά, καταρχάς, ως «χαλαρές ενώσεις προυχόντων»: ο βαθμός εκβιομηχάνισης δεν υπήρξε ασφαλής δείκτης για τη γένεση και σταθερότητα πολιτικών κομμάτων· τέλος, «το ειδικό βάρος τοπικών συμφερόντων που καθόριζαν τη συμπεριφορά των εκλογέων και επηρέαζαν τους βουλευτές» παρατηρείται ακόμη και στην Αγγλία! Δείχνει, ακόμη, ότι και στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως και στις βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης, επιβεβαιώνονται ορισμένες (κοινές) βασικές υποθέσεις: Ότι τα πολιτικά κόμματα εμπεριέχουν σχεδόν αναγκαστικά στοιχεία πατρωνίας αλλά εξίσου αναγκαστικά αναπτύσσουν ευρύτερα πολιτικά προγράμματα, που υπερβαίνουν κατά πολύ τις διαπροσωπικές σχέσεις εκλογέων και εκλεγόμενων ή ότι στην Ελλάδα προφανώς επιβίωσαν μετεπαναστατικά πελατειακές ενώσεις που είχαν δημιουργηθεί επί οθωμανικής κυριαρχίας, ωστόσο οι Έλληνες εξαρχής βρέθηκαν μπροστά σε γενικότερα καθήκοντα (οργανωτικά και πολιτικά) που δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν με εκείνα τα ίδια μέσα ή ότι, τέλος, ούτε στην Ελλάδα αλλά ούτε και πουθενά αλλού τα κόμματα υπήρξαν ποτέ ταξικά ομοιογενή. Βλ. Γκούναρ Χέρινγκ, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2004, τόμος Α’, ιδίως σελ. 40-45.

³⁵⁹ Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002, σελ. 39-40 και 65 επ.

και εναντίον της «παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατίας και του αγοραίου νεοφιλελευθερισμού», που προτάσσει την κοινωνία πολιτών ως ενδιάμεσο χώρο μεταξύ κράτους και αγοράς, όπου το άτομο θα μπορεί να εμπεδώνει την αυτονομία του και να προστατεύεται «όχι μόνο από τον κρατικό αλλά και από τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό αυταρχισμό»³⁶⁰. Η κοινωνία πολιτών είναι, έτσι, ο φορέας ευθυγράμμισης του «ανορθολογικού» ελληνικού πολιτικού πεδίου με το «ορθολογικό» δυτικό πρότυπο, ως πεδίο που προϋποθέτει «ελευθερία και πολλαπλότητα επιλογών», «υπευθυνότητα και αυτοδέσμευση» σε ένα κοινωνικό συμβόλαιο που, με τη σειρά του, προϋποθέτει «την ισότητα των συμβαλλόμενων πλευρών» αλλά και ένα κίνητρο: το «αμοιβαίο όφελος»³⁶¹.

Και όλα αυτά μέσα από μια εσκεμμένη παρανάγνωση της γκραμισιανής θέσης³⁶². Εννοώ ένα διπλό σχήμα, όπου αφενός ο Γκράμσι αντιμετωπίζεται ως εκείνος ο θεωρητικός του μαρξισμού που «αντέστρεψε» το σχήμα υποδομή/υπερδομή και, ως εκ τούτου, τόνισε αφετέρου την «ανεξαρτησία» της κοινωνίας πολιτών από το κράτος, αναγνωρίζοντάς την ως «πεδίο ελευθερίας» (αντιστροφή που, φευ, παρέμεινε εσσαιέ περιθωριακή στο «ντετερμινιστικό» σώμα του μαρξισμού). Η κοινωνία πολιτών, επομένως, θεωρείται εδώ «αντιστήριγμα» στην πολιτική κοινωνία (κράτος), ως το «στοιχείο της συνένωσης και της ελεύθερης επικοινωνίας μεταξύ πολιτών, έξω και ανεξάρτητα από τη σφαίρα καταναγκασμού» που αποτελεί το κράτος.

Ολόκληρο αυτό το θεωρητικό οικοδόμημα έδωσε ώθηση σε μια σειρά «στρατευμένες» ειδικότερες αναλύσεις. Βασική προκειμένη τους είναι η αρχή ότι «ισχυρότερη κοινωνία πολιτών σημαίνει πληρέστερη δημοκρατία»³⁶³ και αντιμετωπίζουν την κοινωνία πολιτών ως το πεδίο αναγέννησης του πολιτικού, της συμμετοχής και της ιδιότητας του πολίτη (μέσα από τη διαπίστωση της άνθισης «κοινωνιακών» οργανώσεων που καταλαμβάνουν τον χώρο που υποτίθεται ότι αφήνουν τα «παραδοσιακά» κόμματα, την ηθική επένδυση και εξύμνηση του εθελοντισμού³⁶⁴ ή των ΜΚΟ³⁶⁵) πέρα και ανεξάρτητα από το κράτος –παρότι οι ίδιες μελέτες υποδεικνύουν ότι, παραδείγματος χάριν, στην Ελλάδα επιχειρήθηκε η ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών «από τα πάνω», με παρεμβάσεις του κράτους όπως η θεσμοθέτηση ανεξάρτητων διοικητικών αρχών³⁶⁶, ή ότι οι ΜΚΟ δεν δημιουργούνται μεν από τα κράτη αλλά, στην πλειονότητά τους εξαρτώνται οικονομικά από το κράτος, εντάσσονται σε ευρύτερες κρατικές πολιτικές, χωρίς η Ελλάδα να αποτελεί εξαίρεση³⁶⁷.

³⁶⁰ Ν. Μουζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», σε Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, σελ. 13-17.

³⁶¹ Δ. Δημητράκος, «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», σε Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, σελ. 30.

³⁶² Ειδικός στο είδος ο Δ. Δημητράκος, «Η ιδέα...», σελ. 19 και 25-26, και του ίδιου *Φιλοσοφία και πολιτική*, σελ. 180-181, ιδίως υποσημείωση 2.

³⁶³ Δ. Σωτηρόπουλος, «Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την κοινωνία των πολιτών», σε Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004, σελ. 19.

³⁶⁴ Β. Βουτσάκης, «Εθελοντές και κράτος: Οι σειρήνες της σύμφυσης», σε Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, σελ. 97 και 117-118.

³⁶⁵ Εδώ, *magnus opus* το Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2002.

³⁶⁶ Δ. Σωτηρόπουλος, «Τρέχουσες αντιλήψεις...», σελ. 17-18.

³⁶⁷ Περισσότερες από τις μισές ΜΚΟ παγκοσμίως εξαρτώνται οικονομικά από τα κράτη στα οποία εδράζονται. Τα δυτικά κράτη διοχετεύουν όλο και μεγαλύτερο ποσοστό της αναπτυξιακής βοήθειας προς τις χώρες του Τρίτου Κόσμου μέσω ΜΚΟ, ενώ οι ΜΚΟ καλούνται να διαδραματίσουν βασικό ρόλο στη διαδικασία θεμελίωσης δημοκρατικών θεσμών στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ. Βλ. αντίστοιχα, Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρας, «Η γεωγραφία των ΜΚΟ», σε Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, σελ. 14· Α. Χουλιάρας, «Αναζητώντας τη χρυσή τομή: Η

Σε τούτο το θεωρητικό υπόστρωμα αρθρώθηκε μια συγκεκριμένη πολιτική πρακτική, που πρότεινε την κοινωνία πολιτών ως το νέο μοντέλο κατανόησης του κοινωνικού πεδίου, ως το νέο συλλογικό υποκείμενο της ιστορίας. Στα καθ' ημάς, εξακτινώθηκε στον ιδεολογικό λόγο σχεδόν όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων – οι υμνητικές αναφορές στην κοινωνία πολιτών είναι, πλέον, περίπου υποχρεωτικές σε προγραμματικά και ιδεολογικά κείμενα, του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ και του Συνασπισμού (με την εξαίρεση του ΚΚΕ, που μοιάζει να εμμένει σε έναν αντιστασιακής απόχρωσης λαϊκισμό). Θεωρώ, ωστόσο, ότι η κρίσιμη τομή επισυνέβη στο πλαίσιο του πασοκικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος, το οποίο υιοθέτησε τις παραπάνω επεξεργασίες περί κοινωνίας πολιτών, τις συνάρθρωσε στο συγκεκριμένο πρόγραμμα οικονομικής και παραγωγικής αναδιάρθρωσης που προήγαγε, και έτσι τις διέχυσε στο κοινωνικό σώμα.

Ας σημειωθεί προκαταρκτικά ότι η αταξική αναπαράσταση του κοινωνικού που προώθησε ο εκσυγχρονισμός, διηθημένη στα θεωρητικά φίλτρα της «πολυσθένειας» κλπ, ήταν απολύτως συμβατή με μια ιδεολογική σταθερά που διατρέχει συνεχώς την πασοκική κοσμοαντίληψη, από τις πρώτες μεταπολιτευτικές στιγμές της. Πρόκειται για έναν κοινωνιολογισμό δια πάσαν χρήσιν, που συμπαραθέτει ένα πλήθος κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών (εργάτες, μισθωτοί, αγροτικά στρώματα, μικρομεσαίοι επαγγελματίες, άνεργοι, συνταξιούχοι, νεολαία, επιστήμονες), που συνδέονται παρατακτικά και όχι σχεσιακά, συστήνοντας ένα προνομιακό ακροατήριο που εγκαλείται από τον κομματικό φορέα όχι στη βάση ταξικών στρατηγικών ή συγκεκριμένων πολιτικών σχεδίων αλλά μέσα από έναν ιδεολογικό εκλεκτικισμό με προοδευτικό, μεταρρυθμιστικό πρόσημο. Το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα σεβάστηκε απολύτως το σχήμα, προσθέτοντας όμως, για τις ανάγκες διεύρυνσης και επικαιροποίησης του «νέου προοδευτικού κοινωνικού συνασπισμού», τα «νέα στρώματα που γεννά η εποχή των επιχειρηματιών και των επιστημόνων της εξειδικευμένης εργασίας»³⁶⁸.

Το μονίμως ομιχλώδες κοινωνικό υποκείμενο της πασοκικής ηγεμονίας αξιοποιήθηκε πάλι, έτσι ώστε το κεντρικό καθοδηγητικό μοτίβο του εκσυγχρονισμού «πρώτα η (ισχυρή) Ελλάδα» να αναδιπλασιαστεί στο κοινωνικό επίπεδο, με προμετωπίδα το συνθηματικό «Πρώτα ο πολίτης»³⁶⁹. Ο «πολίτης» ήταν το νέο κοινωνικό και ιστορικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνθηκε ο εκσυγχρονισμός, ορίζοντας ως πρώτη προτεραιότητά του τη σύστοιχη κοινωνία των πολιτών.

Η κοινωνία πολιτών διακηρύχθηκε ρητά και επίμονα ως κεντρικός στόχος, ως το νέο πεδίο και ο νέος τρόπος συμμετοχής των πολιτών στις κοινωνικές, πολιτικές και δημοκρατικές διεργασίες³⁷⁰. Ο αγώνας για την «ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, των εθελοντικών οργανώσεων, του τριτογενούς τομέα» υπήρξε ρητά ένας από τους κεντρικούς στόχους της διακυβέρνησης, έτσι ώστε, σε άψογη χαμπερμασιανή διάλεκτο, να «ξεπεραστεί η παρούσα τάση αποικισμού της πολιτικής

πολιτική των ΜΚΟ», στο ίδιο, σελ. 100-101· Χρ. Φραγκονικολόπουλος, «Μια αξιολόγηση της δράσης των ΜΚΟ στα Βαλκάνια», στο ίδιο, σελ. 111. Ας σημειωθεί τέλος το εξής ενδιαφέρον στοιχείο: Σχεδόν όλες οι ελληνικές ΜΚΟ επιδοτούνται και από τα κονδύλια του κρατικού τακτικού προϋπολογισμού, κυρίως εκείνα της Διεύθυνσης Αναπτυξιακής Συνεργασίας του Υπουργείου Εξωτερικών, βλ. Τ. Τέλλογλου, «Τα μέσα ενημέρωσης και οι ΜΚΟ», στο ίδιο, σελ. 187, υποσημείωση 2.

³⁶⁸ Απόφαση του 5ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ, Μάρτιος 1999.

³⁶⁹ Μήνυμα του ΠΑΣΟΚ για την επέτειο αποκατάστασης της δημοκρατίας, 23/6/1999.

³⁷⁰ Βλ. για παράδειγμα την εμβληματική χρήση της κοινωνίας πολιτών από τον ΟΠΕΚ, ο οποίος άλλωστε εξέδωσε και περιοδικό με τον σχετικό τίτλο (*Κοινωνία πολιτών*, από το 1998). Σχετικά βλ. την ομιλία του προέδρου του ΟΠΕΚ Δ. Παπούλια για τα δεκάχρονα του Ομίλου, σε Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα..., σελ. 16.

και πολιτιστικής σφαίρας από την οικονομική» και να κατοχυρωθεί μια ισορροπία «ανάμεσα σε μια υγιή οικονομία της αγοράς και σε μια ισχυρή κοινωνία πολιτών. Πολιτών με γνώση και κρίση, με ισχυρά και αναφαίρετα δικαιώματα»³⁷¹.

Τα δικαιώματα αυτά, βέβαια, δεν θα είναι τόσο τα «παραδοσιακά» πολιτικά και κοινωνικοοικονομικά, που θεωρούνται πλέον επιλυμένα και εκτός της σφαίρας των διεκδικήσεων, αλλά ιδίως τα απούλοποιημένα πολιτιστικά³⁷². Βασική στόχευση ήταν, επίσης ρητά, η διασφάλιση της συναίνεσης και της κοινωνικής ειρήνης³⁷³ εντός ενός νεοπαγούς πεδίου «ανοιχτής» κοινωνίας πολιτών, όπου τα άτομα-πολίτες έχουν συνείδηση της ευθύνης τους, «αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, διαλέγονται», δημιουργούν αντί να παραμένουν «παθητικοί αποδέκτες παροχών»³⁷⁴.

Με ομόλογο τρόπο, νομιμοποιείται η (υπαρκτή στο εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα) απόσυρση του κράτους από κρίσιμα πεδία του δημόσιου τομέα και της κοινωνικής, προνοιακής πολιτικής: εμφανίζεται ως ανάπτυξη μιας πλουραλιστικής ελευθερίας σε βάρος της παλιάς, «ισοπεδωτικού τύπου πρόσληψης» της ισότητας (βλέπε «παραδοσιακό» κράτος πρόνοιας), ως ενίσχυση τελικά της (πλουραλιστικής και ελεύθερης) κοινωνίας πολιτών μέσα από τον αυτοπεριορισμό του κράτους στην «παροχή υπηρεσιών υψηλότερης ποιότητας προς τον πολίτη»³⁷⁵. Μάλιστα, ως απαύγασμα της νέας σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών παρουσιάστηκαν οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές (ΑΔΑ – Συνήγορος του πολίτη κλπ), που «εμπεριέχονται» στον «τρίτο χώρο» και δύνανται να «αμβλύνουν και τον κομματικοκρατικό αυταρχισμό και τις μονοπωλιακές τάσεις της αγοράς»³⁷⁶ –ως εάν να μην είναι το κράτος αυτό που θεσμοθετεί τις ΑΔΑ αλλά να αυτές να αναφύονται εντός του κοινωνιακού «τρίτου χώρου».

Η παραπάνω πρόταση υπήρξε προγραμματική δέσμευση, εκβάλλοντας και σε συγκεκριμένες πολιτικές «αξιοποίησης» και «ενίσχυσης» των πολυάριθμων ΜΚΟ³⁷⁷ –κυρίως, ίσως στον κρίσιμο τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Στην πραγματικότητα, η ενίσχυση των ΜΚΟ συντελέστηκε σε ένα πλαίσιο μάλλον εξάρτησης της δράσης τους από τις κρατικές επιλογές, ενίοτε δε σε μια σχέση υποκατάστασης κρατικών λειτουργιών από τις ΜΚΟ³⁷⁸. Στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής επίσης

³⁷¹ Κ. Σημίτης, αντίστοιχα ομιλία στο 1ο Συμβούλιο του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος με θέμα «Το μέλλον του δημοκρατικού σοσιαλισμού», Βαρσοβία, 14/11/2002 και ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 9/10/2003.

³⁷² Ν. Μουζέλης, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Δεξιά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 2004, σελ. 32-33.

³⁷³ Βλ. άλλη μια από τις σχετικές εκδόσεις του ΙΣΤΑΜΕ: Ηρ. Μοσκόφ, *Πολιτική Κουλτούρα και Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα την εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, ΙΣΤΑΜΕ, Κείμενα Έρευνας 4, Αθήνα, 2004.

³⁷⁴ Ο Κ. Σημίτης κλείνει την δική του σύνοψη της εκσυγχρονιστικής διακυβέρνησης [*Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*] με το κεφάλαιο «Κοινωνία των πολιτών – Ανοικτή κοινωνία», όπου συμπυκνώνει αυτά τα θέματα –βλ. ιδίως σελ. 620-623.

³⁷⁵ Παρόμοιες θέσεις εξέφρασε ιδίως ο Ν. Διαμαντούρος –βλ. Ν. Διαμαντούρος, «Σχέσεις κράτους-πολίτη, θεσμοί και κοινωνία πολιτών στις αρχές του 21ου αιώνα», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002 – σε συνεργασία με τον ΟΠΕΚ – εκδήλωση για τα δεκάχρονα του ΟΠΕΚ, 23 Ιανουαρίου 2002, σελ. 38 και του ίδιου, εισήγηση με θέμα «Δημοκρατία, ελεγχσιμότητα (accountability) και κοινωνία πολιτών», στην εκδήλωση «Τα σύγχρονα κέντρα εξουσίας και η κοινωνία των πολιτών» (10/6/1997), σε *Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία, σελ. 131-132.

³⁷⁶ Ν. Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις; Το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ», σε *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα*, σελ. 30.

³⁷⁷ Παρουσίαση των θέσεων του ΠΑΣΟΚ στο Ζάππειο ενόψει των βουλευτικών εκλογών της 9ης Απριλίου 2000 (29/3/2000).

³⁷⁸ Το Υπουργείο Εξωτερικών, λχ., διέθεσε μεγάλο μέρος της ελληνικής συμβολής στην ανοικοδόμηση του Αφγανιστάν μέσω της χρηματοδότησης ελληνικών ΜΚΟ. Πολλά Υπουργεία διοχέτευαν με τον

επιδιώσθηκε η ενίσχυση του «τριτογενούς τομέα», ιδίως όμως εάν επρόκειτο να υποστηριχθούν έτσι ορισμένες κεντρικές πολιτικές («εθνικές») επιλογές: Αυτό συνέβη με τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 2004, όταν υποστηρίχθηκε με κάθε τρόπο η ανάπτυξη μιας κουλτούρας «εθελοντικής εργασίας» (καμπάνιες, εισαγωγή σχετικών μαθημάτων στα σχολεία κλπ). Το αρχικά χαμηλό ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας αντιμετωπίστηκε με τη σύνδεση του «εθελοντισμού» με συγκεκριμένα υλικά ανταλλάγματα (μοριοδότηση για το Δημόσιο κλπ).

Αν κάπως έτσι η κοινωνία πολιτών διαδόθηκε ως η αναπαράσταση ενός νέου κόσμου, όμορφου, ηθικού, αγγελικά πλασμένου, μια πιο προσεκτική ματιά στη διαδρομή της έννοιας κοινωνία πολιτών μπορεί να αναδείξει τι αποσιωπάται –και τι διακυβεύεται– στο πλαίσιο της συγκαιρινής, εξαιρετικά εκτεταμένης χρήσης του όρου.

Η γενεαλογία της έννοιας ανάγεται ήδη στη φιλελεύθερη, ωφελιμιστική πολιτική οικονομία του 18ου αιώνα (στον Άνταμ Σμιθ, λχ), ως «κόσμος των αναγκών», ως ο χώρος των ιδιαίτερων (υλικών) αναγκών και της υλικής δράσης των μελών της κοινωνίας. Εδώ, η κοινωνία πολιτών είναι αυτορρυθμιζόμενη, μέσω της καταλυτικής επίδρασης της αγοράς, έτσι ώστε παράγει «πολιτισμό» και οδηγεί στη γενική ευημερία. Αυτή την έννοια δανείζεται ο Χέγκελ, για τον οποίο κοινωνία πολιτών είναι ο υλικός κόσμος, ένα σύστημα εγωιστικών και ανταγωνιστικών αναγκών, που υπερβαίνει τον ορίζοντα της οικογένειας και συνιστά την αντικειμενοποίηση/αλλοτρίωση της Ιδέας του Λόγου. Η Ιδέα, έτσι, ξαναβρίσκει τον εαυτό της μέσα στη σύνθεση/συμφιλίωση που αποτελεί το Κράτος, η πολιτική κοινωνία³⁷⁹.

Στον Χέγκελ είναι που η κοινωνία πολιτών αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα, ενώ αναδεικνύεται η καταστατική της αμφισημία, ως κοινωνία πολιτών ή κοινωνία αστών/αστική κοινωνία (Bürgerliche Gesellschaft), καθώς εντάσσεται στο ιδιαίτερο ιστορικό πλαίσιο της ανάδυσης και επικράτησης των αστών και του τρόπου κοινωνικής οργάνωσης που προάγουν. Το κράτος, για τον Χέγκελ, είναι δημιουργήμα της αστικής κοινωνίας/κοινωνίας πολιτών. Αν η αστική κοινωνία ισοδυναμεί με το βασίλειο των ιδιαίτερων συμφερόντων, όπου αλλοτριώνεται η Ιδέα από τον εαυτό της, το κράτος αντιπαρατίθεται σε αυτήν ως «η πραγματικότητα της ηθικής Ιδέας»³⁸⁰. Το κράτος είναι «η ιδιαίτερη αυτοσυνείδηση που έχει ανυψωθεί στη γενικότητά της», μια απαίτηση του Λόγου σύμφωνα με την οποία το άτομο δεν μπορεί να αναπαρασταθεί ως τέτοιο παρά μόνο ως ίσο με τα άλλα σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις. Το κράτος είναι «το καθ' εαυτό και δι' εαυτό έλλογο»³⁸¹.

Ασκώντας ενδελεχή κριτική στον Χέγκελ, ο Μαρξ έδειξε³⁸² ότι η εγγελιανή «κοινωνία πολιτών» –που άλλωστε προσομοιάζει στην χομπσιανή φυσική κατάσταση του γενικευμένου πολέμου– δεν είναι παρά μια πολύ συγκεκριμένη κοινωνία, η κοινωνία όπου ο πολίτης ταυτίζεται με τον αστό, η αστική κοινωνία. Έτσι, η εγγελιανή

ίδιο τρόπο κονδύλια του Γ' ΚΠΣ, ενώ δεν έλειψε και η όσμωση ΜΚΟ και κρατικής διοίκησης (διορισμοί προέδρων ΜΚΟ σε διοικήσεις των ΔΕΚΟ ή σε υπουργικές θέσεις, όπως με την υπουργοποίηση του προέδρου του ελληνικού τμήματος της Greenpeace Ηλ. Ευθυμιόπουλου. Βλ. σχετικά Α. Καζαμιάς, «Η άνοδος και η πτώση του κρατικού κομματισμού», σε Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων, Θ. Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Παπαζήση, Αθήνα, 2005, σελ. 74.

³⁷⁹ Ν. Πουλαντζάς, «Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί κράτους», σε *Μαρξισμός και επιστήμη, Β' Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1966, σελ. 288 επ.

³⁸⁰ Γ.Φ. Χέγκελ, *Βασικές γραμμές της φιλοσοφίας του Δικαίου*, παράγραφος 257, σε Μ. Αγγελίδης, Θ. Γκιούρας, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2005.

³⁸¹ Γ.Φ. Χέγκελ, ό.π., παράγραφος 258.

³⁸² Κ. Μαρξ, *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήση, Αθήνα, 1978.

διάκριση του κράτους από την κοινωνία πολιτών είναι όχι ουσιακή αλλά ιστορική. Ο Μαρξ, ιστορικοποιώντας την εγγελιανή κατασκευή, πετυχαίνει να δείξει ότι η ίδια η διάκριση κράτους-κοινωνίας είναι προϊόν της αστικής κοινωνίας, και ότι το κράτος δεν υπερίπταται της κοινωνίας πολιτών όπως ο ουρανός πάνω από την Ιδέα, αλλά είναι το ίδιο παράγωγο της³⁸³.

Ο Μαρξ υιοθέτησε τη διάκριση μεταξύ των μερικότερων ιδιωτικών, «οικονομικο-συντεχνιακών» συμφερόντων της αστικής τάξης και των ευρύτερων πολιτικών της συμφερόντων (στην *18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, λχ.). Προκειμένου, λοιπόν, να κυριαρχήσει η αστική τάξη πρέπει να πάρει τη μορφή μιας δύναμης στην οποία οι άλλες τάξεις θα αναγνωρίζουν όχι πια ένα μέρος της κοινωνίας πολιτών αλλά τον κυρίαρχο. Η οργάνωση μιας τάξης σε κυρίαρχη τάξη αναγκαστικά περνάει από τον δίαυλο του κράτους. Την ειδική μορφή αυτής της σχέσης κράτους-κοινωνίας συμπυκνώνει κατά τον καλύτερο τρόπο μια αποστροφή από την *Γερμανική ιδεολογία* των Μαρξ και Ένγκελς:

Η αστική τάξη είναι αναγκασμένη να οργανωθεί στο εθνικό επίπεδο, και όχι πια στο τοπικό, και να δώσει οικουμενική μορφή στα κοινά της συμφέροντα... το κράτος προσέλαβε μια ιδιαίτερη ύπαρξη δίπλα στην κοινωνία πολιτών και έξω από αυτήν. Όμως το κράτος αυτό δεν είναι παρά η μορφή οργάνωσης που αναγκάζονται να υιοθετήσουν οι αστοί, έτσι ώστε να κατοχυρώσουν αμοιβαία την ιδιοκτησία και τα συμφέροντά τους... Καθώς το κράτος είναι, επομένως, η μορφή μέσω της οποίας τα άτομα μιας κυρίαρχης τάξης κατοχυρώνουν τα κοινά τους συμφέροντα και στην οποία συμπυκνώνεται ολόκληρη η κοινωνία πολιτών μιας εποχής, έπεται ότι όλοι οι κοινοί θεσμοί διαμεσολαβούνται από το κράτος και προσλαμβάνουν πολιτική μορφή. Εξού και η ψευδαίσθηση ότι ο νόμος θεμελιώνεται στη βούληση, ή καλύτερα σε μια ελεύθερη βούληση, αποσυνδεδεμένη από την συγκεκριμένη βάση της³⁸⁴.

Έτσι, στον Μαρξ, και αργότερα στον Γκράμσι, η έννοια του «καθαυτό πολιτικού», του πολιτικού πεδίου δηλαδή, συνδέεται με τον διαχωρισμό κράτους και κοινωνίας πολιτών/ιδιωτών, που λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο της σταδιακής συγκρότησης του νεωτερικού αστικού κράτους. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αναπαριστά την κοινωνία (πολιτών) ως ένα άθροισμα ατόμων, ως το βασίλειο του «ιδιωτικού» και του «ατομικού», ενώ επιφυλάσσει για το κράτος έναν καθαυτό πολιτικό χαρακτήρα, που έχει την ικανότητα να «καθολικοποιεί» τα ειδικά συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων, βασιζόμενος στις τυπικές και αφηρημένες αξίες της ελευθερίας και της ισότητας, προϋποθέτοντας δηλαδή ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι και ίσοι στο μέτρο που είναι όλοι τους ιδιωτικά πρόσωπα, υποκείμενα στο γενικό και απρόσωπο δίκαιο³⁸⁵.

Ο Γκράμσι κινήθηκε στην αυτή γραμμή ανάλυσης, εμβολιάζοντάς την βέβαια με εξαιρετικά πρωτότυπες παρεμβάσεις. Αντιτάχθηκε σταθερά στον ιδεαλισμό του Μπ. Κρότσε και την φιλελεύθερη ιδεολογία, απορρίπτοντας κάθε ιδέα οργανικής διάκρισης ανάμεσα στην κοινωνία πολιτών και το κράτος³⁸⁶. Η περί του αντιθέτου υπόθεση υπήρξε πολύ διαδεδομένη, και αξιοποιήθηκε όπως είδαμε δεόντως στην πρόσφατη φιλολογία περί αναγέννησης της κοινωνίας των πολιτών. Μία από τις πρώτες διατυπώσεις της βρίσκεται στις σελίδες του Ν. Μπόμπιο.

Ο Μπόμπιο επεξεργάζεται ένα μάλλον απλουστευτικό σχήμα, που υποθέτει ότι η καινοτομία της γκραμισιανής θέσης, σε σχέση με το σύνολο της μαρξιστικής

³⁸³ Βλ. και J.-Y. Le Bec, λήμμα «Etat-Société civile», σε G. Bensussan, G. Labica, *Dictionnaire critique du marxisme*, Quadrige/PUF, Παρίσι, 1999 [1982].

³⁸⁴ K. Marx, Fr. Engels, *L' idéologie allemande...*, σελ. 105-108.

³⁸⁵ Βλ. και Ν. Πουλαντζάς, *Για τον Γκράμσι...*, σελ. 45-46.

³⁸⁶ Όπως υποσημειώνει η Κριστίν Μπυσί-Γκλικσμάν, στο *Ο Γκράμσι και το κράτος...*, σελ. 111.

παράδοσης, ήταν ότι τοποθέτησε την κοινωνία πολιτών όχι στην «στιγμή» της δομής αλλά της υπεδομής, ότι δηλαδή στον Γκράμσι η κοινωνία πολιτών εμπερικλείει «όχι το σύνολο των υλικών σχέσεων» και της «εμπορικής και βιομηχανικής ζωής» (όπως στον Μαρξ), αλλά το σύνολο των ιδεολογικών και πολιτισμικών σχέσεων, της πνευματικής και διανοητικής ζωής. Ο Μπόμπιο υποθέτει ότι ο Γκράμσι (ως «θεωρητικός των υπερδομών») αποσυνδέει την κοινωνία πολιτών από τη δομή –όπου την είχε προσδέσει, υποτίθεται, ο Μαρξ– και τη συνδέει με την υπερδομή, η οποία είναι, στη γκραμσιανή θεώρηση, το κυρίαρχο στοιχείο (ενώ στη μαρξική ήταν η δομή)³⁸⁷.

Στην θεώρηση αυτή άσκησε καταλυτική κριτική ο Ζ. Τεξιέ. Ακόμη και αν υποτεθεί ότι η γκραμσιανή θεωρία είναι μια «θεωρία των υπερδομών», αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι μπορεί να απομειωθεί σε μια ιδεαλιστική θέση που καθιστά δεσπόζουσα «στιγμή» την κουλτούρα και την ιδεολογία, σε αντίθεση με τον υποτιθέμενο οικονομισμό του «υλιστή» Μαρξ, που ανάγει τα πάντα στη δομή. Για τον Τεξιέ, η θεωρία περί υπερδομών του Γκράμσι είναι «η ίδια μέρος ενός ευρύτερου συμπλέγματος που στοχεύει να συμπεριλάβει την ζωντανή διαλεκτική της ιστορίας στην ολότητά της (την “ολοκληρωμένη” και όχι τη μερική ιστορία, λέει ο Γκράμσι, των οικονομικών δυνάμεων μόνο ή μόνο της στιγμής της ηθικο-πολιτικής εξάπλωσης)»³⁸⁸. Πρόκειται, για την ακρίβεια, για μια θεώρηση των ειδικών σχέσεων μεταξύ υποδομής και υπερδομής, η θεωρία της ενότητάς τους και του ιστορικού μπλοκ που συνιστούν. «Χωρίς τη θεωρία του ιστορικού μπλοκ και της ενότητας οικονομίας και κουλτούρας, κουλτούρας και πολιτικής, που απορρέει από αυτήν, η γκραμσιανή θεωρία δεν θα ήταν μαρξιστική», λέει ο Τεξιέ –ενδεχομένως δεν θα ήταν καν γκραμσιανή.

Αν λοιπόν αυτό είναι το ακριβές νόημα της γκραμσιανής θεώρησης, τότε στο πλαίσιό της δεν είναι λογικά δυνατό να διαχωρισθεί η κοινωνία πολιτών από την πολιτική κοινωνία. Η διάκριση ανάμεσα στην στιγμή της ισχύος (πολιτική κοινωνία, κράτος με τη στενή έννοια) και την στιγμή της συναίνεσης (κοινωνία πολιτών) είναι όχι ένα θεωρητικό συμπέρασμα αλλά ένας «πρακτικός κανόνας έρευνας»³⁸⁹, ένα μεθοδολογικό εργαλείο που επιτρέπει και διευκολύνει την ανάλυση μιας οργανικής πραγματικότητας, της καπιταλιστικά οργανωμένης κοινωνίας, όπου η πραγματική διάκριση των δύο αυτών στιγμών είναι απολύτως αδύνατη.

Πράγματι, ο Γκράμσι στοχάζεται σε μια ιστορική συγκυρία ήττας του εργατικού κινήματος μπροστά στον φασισμό. Θεωρώντας ότι η ήττα φανερώνει μια υποτίμηση του ταξικού αντιπάλου, επιχειρεί να απαντήσει θεωρητικά με την εργασία του για τη διεύρυνση του κράτους³⁹⁰. Οι θεωρητικές του μέριμνες δεν στρέφονται μόνο στη διερεύνηση της δυνατότητας μιας ηγεμονίας του προλεταριάτου αλλά, περισσότερο ίσως, ανιχνεύουν την πολλαπλότητα των διαδικασιών της αστικής επανάστασης και εξουσίας. Η θεωρητική και αναλυτική έννοια της ηγεμονίας εμφανίζεται στο γκραμσιανό έργο, σύμφωνα με την ανάλυση του Πέρυ Άντερσον, σε τρεις χρονολογικά διαδοχικές εκδοχές–μοντέλα³⁹¹. Σε όλες τις εκδοχές σημαντική είναι η διάκριση πολιτική κοινωνία/κοινωνία των πολιτών. Πολιτική κοινωνία νοείται ο στενά ορισμένος μηχανισμός του κράτους, με τους κρατικούς υπαλλήλους και τους

³⁸⁷ N. Bobbio, «Gramsci and the conception of civil society», σε Chantal Mouffe (επιμ.), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul, London, 1979, σελ. 30-33.

³⁸⁸ J. Texier, «Gramsci, theoretician of the superstructures», σε Chantal Mouffe (επιμ.), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul, London, 1979, σελ. 49.

³⁸⁹ J. Texier, ό.π., σελ. 51.

³⁹⁰ Κ. Μπυσί-Γκλικσμάν, *Ο Γκράμσι και το κράτος...*, σελ. 280.

³⁹¹ Βλ. P. Anderson, *Sur Gramsci*, Maspero, Παρίσι, 1978.

πολιτικούς αντιπροσώπους αλλά και με τους μηχανισμούς καταστολής και το μονοπώλιο της βίας. Κοινωνία των πολιτών εννοείται η ιδιωτική κοινωνία, η κοινωνία των ιδιωτών, των ατόμων, με όλους εκείνους τους (συχνά όχι άμεσα κρατικούς) θεσμούς και οργανισμούς που εγκαθιδρύονται στο έδαφός της: τους πολιτιστικούς θεσμούς, το σχολείο, τον Τύπο, την εκκλησία κλπ.

Οι τρεις εκδοχές έχουν ως εξής: (α) Στην Δύση η κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται κυρίαρχη σε σχέση με το κράτος (σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στον ανατολικό δεσποτισμό). Το παιχνίδι της ηγεμονίας παίζεται στο έδαφος της κοινωνίας των πολιτών, η οποία έχει το πρωτείο έναντι της κυριαρχίας που οργανώνεται από την πολιτική κοινωνία. Η εκδοχή αυτή ωστόσο μοιάζει να αγνοεί την οργανωτική πρωταρχικότητα του κράτους. (β) Η ηγεμονία μοιράζεται ανάμεσα σε κοινωνία των πολιτών και πολιτική κοινωνία (ισόρροπη θέση). Ηγεμονία εδώ είναι «συναίνεση + βία». Ωστόσο, ξέρουμε ότι το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης βίας ανήκει στο κράτος. Εμφανίζεται λοιπόν εδώ αυτό που ο Πέρυ Άντερσον αποκαλεί «δομική ασυμμετρία»: ενώ η ιδεολογία (συναίνεση) οργανώνεται στο έδαφος και της κοινωνίας των πολιτών και της πολιτικής κοινωνίας, η βία μπορεί να είναι παρούσα μόνο στο κρατικό πεδίο, της πολιτικής κοινωνίας. (γ) Διευρυμένο κράτος: το κράτος συμπεριλαμβάνει κοινωνία των πολιτών και πολιτική κοινωνία. Η ηγεμονία δεν διαμοιράζεται πλέον, αλλά ενοποιείται σε ένα ανώτερο επίπεδο, το διευρυμένο κρατικό. Το κράτος εμφανίζεται πια με αυτό που ο Γκράμσι αποκαλεί «ολοκληρωμένη σημασία: δικτατορία + ηγεμονία»³⁹², είναι δηλαδή σύνθεση ενός ηγεμονικού συστήματος που εγκολπώνει τον στενά κρατικό μηχανισμό και εξακτινώνεται στην κοινωνία των πολιτών. Η ιστορική ενότητα των κυρίαρχων τάξεων πραγματοποιείται μέσα στο διευρυμένο κράτος και, στη συγκεκριμένη της μορφή, «είναι το αποτέλεσμα των οργανικών σχέσεων ανάμεσα στο κράτος ή την πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των πολιτών»³⁹³.

Ο Γκράμσι επομένως ενοποιεί τις «δύο μορφές με τις οποίες παρουσιάζεται το κράτος στη γλώσσα και την κουλτούρα των καθορισμένων [=περασμένων] εποχών, δηλαδή σαν κοινωνία των πολιτών και σαν πολιτική κοινωνία, σαν αυτοκυβέρνηση και σαν κυβέρνηση των κρατικών υπαλλήλων»³⁹⁴. Η γκραμισιανή εξίσωση της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας των πολιτών αναδεικνύει πάλι τη διαλεκτική ενότητα δομών και υπερδομών, δείχνει τον αζεδιάλυτα «οικονομικο-πολιτικό χαρακτήρα όλων των δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στις υπερδομές»³⁹⁵. Η διευρυμένη έννοια του κράτους [Stato integrale], δηλαδή της πολιτικής και του εποικοδομήματος γενικά, συνδέεται με μια συγκεκριμένη υλιστική ανάλυση των ιστορικών διαδικασιών που αλλάζουν τη δομή του κόσμου στις αρχές του 20ού αιώνα, όταν η μεταρρύθμιση της παραγωγής, ο φορντισμός, η εισαγωγή στοιχείων σχεδιασμού της οικονομίας, αλληλοδιαπλέκονται με μια αλλαγή του ίδιου του κράτους.

Είναι φανερό ότι οι σύγχρονες αναφορές στην γκραμισιανή κοινωνία πολιτών βασίζονται σε μια εκτεταμένη παρανόηση της θέσης στην οποία (θέλουν να) θεμελιώνονται. Όχι μόνο διότι ο Γκράμσι ουδέποτε απέδωσε οποιοδήποτε «πρωτείο» στην κοινωνία πολιτών, θεωρώντας την το κατεξοχήν (ή μοναδικό) πεδίο ελευθερίας, αποσυνδέοντάς την από το κράτος και το πολιτικό πεδίο εν γένει· αντιθέτως, για τον Γκράμσι, και στο πλαίσιο του διευρυμένου κράτους που εννοιολογεί, η κοινωνία πολιτών είναι ένα σύνθετο πεδίο συναίνεσης και καταστολής, υποταγής και

³⁹² Α. Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν...*, σελ. 42.

³⁹³ Α. Γκράμσι, *Ριζορτζιμέντο...*, σελ. 303.

³⁹⁴ Α. Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν...*, σελ. 101.

³⁹⁵ J. Texier, «Gramsci, theoretician...», σελ. 64.

αυτονομίας, όπου συνυπάρχει η κυριαρχία και η χειραφέτηση, η αναπαραγωγή και η ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων. Αλλά, κυρίως, διότι η κοινωνία πολιτών δεν πρέπει ούτε είναι δυνατό να εξετάζεται διαχωρισμένη από το κράτος ή από τις ταξικές συγκρούσεις και στρατηγικές που συνεπάγεται το καπιταλιστικό κοινωνικό πεδίο –άλλωστε, το δίδαγμα του Γκράμσι είναι ότι η κοινωνία πολιτών δεν είναι μια κοινωνία «ελεύθερων και ίσων ατόμων», αλλά η ίδια η καπιταλιστική κοινωνία, με τις ομόλογες κοινωνικές σχέσεις³⁹⁶.

Στην σύγχρονη, «αναγεννημένη» εκδοχή της κοινωνίας πολιτών, τα παραπάνω στοιχεία «εξαφανίζονται» υπέρ μιας ειρηνευμένης αναπαράστασής της ως πεδίο ελευθερίας και ατομικής αυτονομίας, περιχαρακωμένο από αδικαιολόγητες κρατικές παρεμβάσεις. Υποστηρίζω ότι η συγκεκριμένη κατανόηση της κοινωνίας πολιτών δεν είναι παρά η εκσυγχρονισμένη βερσιόν της παλιάς και γνώριμης αστικής αναπαράστασης του κοινωνικού ως πεδίου όπου τα «ελεύθερα και ίσα άτομα» ελεύθερα συναλλάσσονται και συναλλάσσονται καλά, περιορίζοντας τις διεκδικήσεις τους σε δικαιώματα, περισσότερα δικαιώματα. Στην καρδιά αυτής της αντίληψης βρίσκεται η ιδέα του ατόμου, απογυμνωμένου από κάθε κοινωνικό δεσμό. Η ιδέα αυτή κάποτε είχε απελευθερωτικό χαρακτήρα και κριτικό προσανατολισμό, στο πλαίσιο της φυσικοδικαιικής θεμελίωσης που εξέφραζε τον χειραφετητικό δυναμισμό της αστικοδημοκρατικής επανάστασης «ενάντια στους κοινωνικούς δεσμούς εξάρτησης και υποτέλειας της προαστικής κοινωνίας»³⁹⁷. Εκτός αυτού του αρχικού της πλαισίου, όμως, συνιστά όρο αναπαραγωγής της αστικής κυριαρχίας. Και εδώ αποκτούν όλη τους τη σημασία η μαρξιστική αποφενακιστική κριτική και ο αλτουσεριανός φιλοσοφικός αντιανθρωπισμός³⁹⁸. Διότι οι πολιτικοθεωρητικές προτάσεις που τοποθετούν στο επίκεντρό τους την κοινωνία πολιτών, με τον τρόπο

³⁹⁶ Η απόπειρα «αποκομμουνιστικοποίησης» του Γκράμσι είναι διαδεδομένη, αλλά, κατά τη γνώμη μου, όχι ακριβώς θεωρητικά θεμιτή. Όχι απλώς διότι προσπερνά το γεγονός ότι ο Γκράμσι υπήρξε κομμουνιστής πολιτικός, και ως τέτοιος έγραφε, αλλά επειδή δεν μπορούμε να αφαιρέσουμε την οπτική του ιστορικού υλισμού από την θεωρητική του παραγωγή χωρίς να την αποστεώσουμε σε ένα φορμαλιστικό σχήμα, ευεπίφορο σε ιδεολογικές χρήσεις και καταχρήσεις. Για μια τέτοια ρητή χρήση βλ. J. Keane, *Civil Society...*, σελ. 15-19. Στα καθ' ημάς, ο Γ. Βούλγαρης επίσης υιοθετεί μια «απαλλαγμένη από ξεπερασμένες θεωρητικές και πολιτικές όψεις» (από την «κομμουνιστική εσχατολογία του “μαρασμού του κράτους” και της απορρόφησής του από την κοινωνία των πολιτών») θεώρηση της γκραμισιανής θέσης, στο Γ. Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006. Ο Βούλγαρης σωστά αμφισβητεί το θεωρητικό στερεότυπο της «ατροφικής» ελληνικής κοινωνίας πολιτών, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα ότι το κράτος υπήρξε αποτελεσματικό και ως προς την οργάνωση των πολιτικών θεσμών αλλά και ως προς την διαχείριση της ανάπτυξης της χώρας. Ωστόσο, ενώ αρνείται τον διαχωρισμό κράτους και κοινωνίας πολιτών, τελικά δεν καταφέρνει παρά μια εσωτερική κριτική στο κυρίαρχο παράδειγμα περί κοινωνίας πολιτών. Μιλώντας για την «ικανότητα του κράτους να διατηρεί την αυτονομία της δικής του οπτικής και των επιδιώξεών του στη διαδικασία κινητοποίησης, διαβούλευσης και συντονισμού των δυνάμεων της οικονομίας και της κοινωνίας πολιτών», αποδίδει στο κράτος μια αδικαιολόγητα ευρεία αυτονομία («προσωποποιημένο» κράτος, με δικές του «επιδιώξεις» και «οπτικές») και μια σχέση εξωτερικότητας προς την οικονομία και την «κοινωνία πολιτών», ως εάν το κράτος και οι κρατικές πολιτικές να μην «μολύνονται» από (και να μην συμπυκνώνουν) τις συγκρούσεις και τις επιμέρους ταξικές στρατηγικές που αναπτύσσονται στην κοινωνικοοικονομική ενδοχώρα. Έτσι, και ο πασοκικός εκσυγχρονισμός κατανοείται ως μία ακόμη στιγμή στην νεοελληνική ιστορία που το κρατικο-πολιτικό σύστημα «ανταποκρίθηκε στα αιτήματα της κοινωνίας», όπου η «κοινωνία» εμφανίζεται ομοιογενής, να εκφράζει ομοθυμαδόν «αιτήματα», χωρίς να εξετάζεται από ποια συγκεκριμένα τμήματά της εκπορεύονται αυτές οι διεκδικήσεις και οι προσδοκίες «εκσυγχρονισμού», με ποιες στοχεύσεις και σε ποιο πλαίσιο, και πώς αυτές καθίστανται ηγεμονικές. Βλ. Γ. Βούλγαρης, στο ίδιο, ιδίως σελ. 28-30.

³⁹⁷ Μ. Αγγελίδης, Θ. Γκιούρας, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2005, Εισαγωγή, σελ. 15.

³⁹⁸ Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, σελ. 157.

που είδαμε παραπάνω, προάγουν μια πολύ συγκεκριμένη φιλοσοφική ανθρωπολογία: Αυτήν που κατανοεί τον άνθρωπο ως ελεύθερο υποκείμενο των πράξεων και των σκέψεών του, δηλαδή τον άνθρωπο που πριν απ' όλα είναι ελεύθερος να κατέχει, να πουλάει και να αγοράζει, τον άνθρωπο-υποκείμενο δικαίου. Είναι η ανακαίνιση μιας ολόκληρης ιδεολογικής θέσης που κατανοεί την κοινωνία ως αποτελούμενη από ορθολογικά άτομα και καθοριζόμενη από τις ελεύθερες επιλογές και τη δράση τους (μεθοδολογικός ατομισμός και ορθολογική επιλογή). Πρόκειται, ακριβώς, για το συγκεκριμένο, αστικό σύμπαν, που, με τα λόγια του Ρολάν Μπαρτ, «μοναδικός του κάτοικος είναι ο Αιώνιος Άνθρωπος –ούτε προλετάριος, ούτε αστός»³⁹⁹. Απέναντι σε αυτή τη μονοδιάστατη, ουσιοκρατική και εν τέλει αυτιστική ανθρωπολογία, μια άλλη θεωρητική παράδοση κατανοεί τον «άνθρωπο» ως προϊόν των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες αναγκαστικές ή εκουσίως εμπλέκεται. Κατά την υπόδειξη του Αλτουσέρ, η σχέση αυτή «δεν είναι σχέση μεταξύ ανθρώπων, ούτε μεταξύ προσώπων ούτε δι-υποκειμενική ούτε ψυχολογική ούτε ανθρωπολογική σχέση, αλλά μια σχέση διπλή: μια σχέση ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων, που αφορά τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων αυτών και των μέσων της παραγωγής»⁴⁰⁰, και όλο αυτό εντός του πλέγματος των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, που έχουν κι αυτές τη δική τους υλική αποτελεσματικότητα.

Η θέση που θα υποστηρίξω, λοιπόν, είναι ότι η «κοινωνία πολιτών» συγκροτήθηκε και διαχύθηκε ως κυρίαρχη θεωρητικο-πολιτική αναπαράσταση του κοινωνικού στο πλαίσιο της επιτέλεσης μιας διπλής λειτουργίας: Ως φορέας ενός ανακαινισμένου ατομισμού και, ταυτόχρονα, ως όχημα υπονόμησης –και μαζί μιας συγκεκριμένης αναδιαπραγμάτευσης– των «παραδοσιακών» τρόπων της πολιτικής, που προσιδιάζουν υποτίθεται στην «ξεπερασμένη» βιομηχανική κοινωνία (κόμματα, συνδικάτα)· τελικά, ως το προνομιακό έδαφος εκτύλιξης μιας (όχι και τόσο) νέας αντίληψης της δημοκρατίας.

Η ανακαίνιση του ατομισμού συνδέθηκε εξ αρχής με την υπόθεση της μετάβασης από τη βιομηχανική στην μεταβιομηχανική εποχή, στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται πλέον η γνώση και η πληροφορία, που εκβάλλουν σε μια «μετα-υλιστική» οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνίας εν γένει⁴⁰¹. Η μετάβαση αυτή συνεπάγεται τη γενικευμένη ανάδυση καινούριων αξιακών προτεραιοτήτων και συλλογικών στάσεων, που ο Ρ. Ίνγκλεχαρτ κωδικοποίησε στον όρο «μετα-υλιστικά»⁴⁰² (post-materialist – ζητήματα πολιτιστικά, ποιότητα ζωής, δικαιώματα, σχέσεις των φύλων, περιβάλλον), εντοπίζοντας και μια σύστοιχη υποχώρηση από τον πυρήνα του κοινωνικού των «υλιστικών» (materialist) ζητημάτων, που συνδέονται με τους υλικούς όρους της ύπαρξης, όπως η εργασία, η αμοιβή, ο μισθός κλπ. Και επειδή τα θεσμικά πολιτικά μορφώματα αναπτύχθηκαν, σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, σε μια εποχή που κυριαρχούσε η λεγόμενη υλιστική οπτική, όταν δηλαδή «η σύγκρουση μεταξύ κοινωνικών τάξεων κυριαρχούσε στην πολιτική σκηνή», συνάντησαν ιδιαίτερες δυσκολίες να προσαρμοστούν στις καινούριες συνιστώσες του κοινωνικού ζητήματος που ανέκυψαν μαζί με την άνοδο των μετα-υλιστικών αξιών. Έτσι, «καθώς τα υφιστάμενα πολιτικά κόμματα δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στις στοχοθεσίες τους», τα «μετα-υλιστικά» κοινωνικά υποκείμενα τείνουν να στρέφονται προς άλλες μορφές (αυτόνομης) οργάνωσης.

³⁹⁹ Ρ. Μπαρτ, *Μυθολογίες*, Ράππα, Αθήνα, 1979.

⁴⁰⁰ Α. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, σελ. 160.

⁴⁰¹ D. Bell, *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, N. Υόρκη, 1973 και Ζ.Φ. Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Γνώση, Αθήνα, 1993.

⁴⁰² R. Inglehart, *La transition culturelle*, Economica, Παρίσι, 1993, ιδίως σελ. 455-456.

Μια ολόκληρη κοινωνιολογική παράδοση («Κοινωνιολογία της δράσης») προσδιόρισε τους *κοινωνικούς δρώντες* (acteurs sociaux) και τα «νέα κοινωνικά κινήματα» (μετα-ολιστικά, φεμινισμός, οικολογία, μετανάστες, άστεγοι κλπ), ως την *par excellence* μορφή συλλογικής οργάνωσης της νέας εποχής⁴⁰³. Η έμφαση στα πολιτισμικής τάξης διακυβεύματα, όμως, περιόρισε τα κοινωνικά κινήματα σε μια σχέση εξωτερικότητας προς το πολιτικό πεδίο, υπερτονίζοντας την κοινωνική τους διάσταση σε βάρος των όποιων πολιτικών τους προεκτάσεων και διεκδικήσεων. Θεωρώντας τα κοινωνικά κινήματα «αυτόνομες», πολιτισμικού τύπου πρωτοβουλίες, ανεξάρτητες από την αυστηρά νοούμενη πολιτική δράση, η παραπάνω οπτική καταλήγει στη θέση ότι «τα σημερινά κοινωνικά κινήματα έχουν ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό ότι είναι καθαρά κοινωνικά», αποφασιστικά αγκυροβολημένα, δηλαδή, στο νεοπαγές έδαφος του «κοινωνιακού» (societal)⁴⁰⁴.

Τελικά, τις βασικές προκείμενες αυτών των νέων θεάσεων της κοινωνίας ανέλαβε να συμπυκνώσει και να οργανώσει σε ένα συνεκτικό θεωρητικοπολιτικό εγχείρημα μια ορισμένη κοινωνιολογία που αναπτύχθηκε σε εκλεκτική συγγένεια με το ευρύτερο πολιτικό πρόγραμμα της ανανέωσης της σοσιαλδημοκρατίας –ιδίως στην βρετανική εκδοχή της. Κεντρικός «δράστης» εδώ, πλην του Α. Γκίντενς, ήταν ο γερμανός κοινωνιολόγος Ούλριχ Μπεκ, με την υπόθεσή του περί αναγέννησης του πολιτικού μέσω της «υποπολιτικής»⁴⁰⁵.

Είναι εύκολο να μαντέψει κανείς με ποια έννοια ισοδυναμεί η «υποπολιτική» επιστροφή των ατόμων. Οι «ομάδες πολιτών» που γκρέμισαν τον «χάρτινο πύργο» της ολοκληρωτικής κρατικής εξουσίας στα ανατολικά καθεστώτα, «χωρίς τηλέφωνο και φωτοτυπικό», μόνο με μια «κραυγή για ελευθερία», δείχνουν το δρόμο. Τα κόμματα αδυνατούν να παρακολουθήσουν την «εξατομίκευση των πολιτικών συγκρούσεων και συμφερόντων» και την πνοή της «αυτοοργάνωσης» -η κοινωνία πολιτών τα υπερβαίνει. Κι εδώ πολίτες νοούνται αυτά τα υποκείμενα που δεν αναγνωρίζονται πια στα «ολιστικά» πολιτικά προτάγματα του παρελθόντος, και τις συναφείς διαιρέσεις τύπου Αριστερά-Δεξιά, αλλά κατασκευάζουν (και) την πολιτική τους βιογραφία μέσα από ένα πλήθος ετερόκλητων στάσεων και μερικών ζητημάτων. Κάπως έτσι στήνονται «δέκα χιλιάδες διαφορετικά κέντρα εξουσίας της κοινωνίας μας»⁴⁰⁶, ένας γαλαξίας μικροδικτύων που υπερβαίνουν την «παραδοσιακή» πολιτική τάξη και στήνουν το νέο έδαφος της πολιτικής. Καθώς κέντρο δεν υπάρχει πουθενά, το κράτος μετατρέπεται σε έναν ουδέτερο επιδιαιτητή και οργανωτή των μυριάδων μικροκοινωνικών debates⁴⁰⁷. Η μόνη οδός που έχουν τα κόμματα για να ευθυγραμμιστούν με την καλπάζουσα κοινωνία πολιτών είναι να δικτυωθούν εντός της, να μετασχηματιστούν σε κόμμα-δίκτυο μέσα σε αυτόν τον μεταβιομηχανικό κοινωνιακό υπερπλουραλισμό και, απελευθερωμένα και αυτά από ιδεολογικές ή ταξικές δεσμεύσεις, να απευθυνθούν πραγματιστικά στους «περιπλανώμενους εκλογείς» [Ζ. Μπάουμαν] που υποτίθεται ότι δεν ταυτίζονται πια με τους

⁴⁰³ Αλλά και στην αγγλοσαξωνική εκδοχή, ο αλλοτινός «παγκόσμιος προλετάριος» και οι ολιστικές ιστορικές επιδιώξεις της Αριστεράς δίνουν τη θέση τους στα κοινωνικά κινήματα με τις μερικές στοχεύσεις και την χαλαρή πρόσδεση σε ιδεολογικά προτάγματα. Βλ. Α. Γκίντενς, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς...*, σελ. 11-12.

⁴⁰⁴ Α. Touraine, *Le retour de l'acteur*, Fayard, Παρίσι, 1993, σελ. 281. Βλ. Και Α. Touraine (επιμ.), *Le grand refus*, Fayard, Παρίσι, 1996.

⁴⁰⁵ Κομβικό έργο είναι το Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Lash, *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity Press, Λονδίνο, 1994.

⁴⁰⁶ Εδώ ο Μπεκ παραπέμπει στον H.M. Enzensberger, *Mittelmass und Wahn*, Φρανκφούρτη/ Μάιν, 1991.

⁴⁰⁷ Ου. Μπεκ, *Η επινόηση...*, σελ. 198-201 και 255-260.

παλαιότερους «πιστούς» σε κάποιο κόμμα εκλογείς αλλά υποκείμενα «περισσότερο ανοιχτά σε ορθολογικά επιχειρήματα»⁴⁰⁸.

Αυτή η αναπαράσταση εντάσσεται σε μια απόπειρα απάντησης στην κρίση αντιπροσώπευσης που ενδημεί στις ανεπτυγμένες δυτικές δημοκρατίες. Απάντηση με συγκεκριμένες δεσμεύσεις και στόχους, ωστόσο, καθόσον αποκρύπτει ότι το πολιτικό παιχνίδι συνεχίζει να παίζεται στην κεντρική, «παραδοσιακή» πολιτική σκηνή, στο κράτος και στα πολιτικά κόμματα που ασκούν ή επιδιώκουν να ασκήσουν την εξουσία, ότι ακόμη η κοινωνία διαπερνάται από εσωτερικές συγκρούσεις υλικών και μη συμφερόντων, που αναπόφευκτα αναζητούν εκπροσώπηση στα κομματικά μορφώματα. Κανείς δεν αρνείται ότι οι σύγχρονες κοινωνίες είναι εξαιρετικά διαφοροποιημένες και αναγκαστικά πλουραλιστικές. Ωστόσο, είναι απλουστευτική η κατανόησή τους ως απλό άθροισμα ορθολογικών υποκειμένων που συζητούν τα ειδικά τους προβλήματα. Απλουστευτική διότι αδυνατεί να ερμηνεύσει ευρύτερες στοχεύσεις, συλλογικές στρατηγικές και επιλογές, που υπερβαίνουν τον ορίζοντα της ατομικής δράσης και συχνότατα συνδέονται ή βασίζονται σε απολύτως πεζά, υλικά θεμέλια. Αν η πολιτική διατηρεί μια σχετική αυτονομία, είναι διότι υπάρχει πάντοτε η απaráκαμπτη αναγκαιότητα της λυτρωτικής απόστασης ανάμεσα στο πλήθος των ατομικών ή συλλογικών συμφερόντων, συμμαχιών ή αντιθέσεων, και των φορέων εκείνων που μπορούν να τις συμπυκνώνουν, να τις οργανώνουν και να τις αναδιατάσσουν, εντάσσοντάς τις σε ευρύτερα πολιτικά προγράμματα που στοχεύουν στην ηγεμονία, την εξουσία, την αναπαραγωγή ή τον μετασχηματισμό των υπαρκτών και καθοριστικών κοινωνικών σχέσεων. Και επειδή, όπως είδαμε, στη διαδικασία αυτή το κράτος διατηρεί όλη του τη σημασία ως πεδίο συμπύκνωσης των κοινωνικών πραγμάτων, αντίστοιχα τα κόμματα είναι ο απαραίτητος ορίζοντας του πολιτικού, στο βαθμό που είναι εκείνοι οι σύνθετοι οργανισμοί που συγκεκριμενοποιούν μια συλλογική βούληση, τη διαχειρίζονται και τη διαπαιδαγωγούν ταυτόχρονα, την εντάσσουν σε μια ολιστική κοσμοαντίληψη, σε ένα συλλογικό, ιστορικό πρόγραμμα⁴⁰⁹. Ο σύγχρονος ηγεμόνας, το κόμμα, διατηρεί επομένως τον κομβικό του καθοδηγητικό, οργανωτικό και παιδαγωγικό ρόλο και στις σύγχρονες, «μεταβιομηχανικές» κοινωνίες.

Έτσι, οι ποικίλες εκδοχές της «υποπολιτικής» και του μεταβιομηχανικού βασιλείου της ελευθερίας που ονομάζεται κοινωνία πολιτών υποβάλλουν και αναπαράγουν μια αναπαράσταση του κοινωνικού και του πολιτικού συμβατή με τη νέα εποχή: Που υμνεί τον νέο ατομικισμό, υπερτονίζει τις πρωτοβουλίες αυτοβοήθειας, φιλανθρωπίας ή τοπικής αλληλεγγύης προκειμένου να καλύψει τα κενά που αφήνει η πολιτική περιορισμού των προνοιακών πολιτικών⁴¹⁰ ή ακόμη επιδιώκει, μέσα από πολλαπλές παρασιωπήσεις, να διαπαιδαγωγήσει το κοινό της σε

⁴⁰⁸ Για μια στα καθ' ημάς (κριτική) δεξίωση του παραπάνω μοντέλου, βλ. Β. Γεωργιάδου, «Από το κόμμα περιχαρακωμένων μελών στο “κόμμα-δίκτυο”; Όψεις της οργανωτικής ανασυγκρότησης των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 5-6, Φθινόπωρο 2000-Άνοιξη 2001. Για την ευρύτερη σχετική φιλολογία, βλ. Z. Bauman, *Liquid Modernity*, Polity Press, Καίμπριτζ, 2000· U. Beck, *Risk Society. Towards a new modernity*, Sage, Λονδίνο, 1986· U. Beck, U.E. Ziegler, *Μια ζωή δική μας. Περιηγήσεις στην άγνωστη κοινωνία που ζούμε*, Νήσος, Αθήνα, 1999· M. Franklin, *The Decline of Class Voting in Britain*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1985· A. Giddens, *Selfidentity and Modernity*, Polity Press, Λονδίνο, 1991· P. Whiteley, *The Labour Party in Crisis*, Methuen, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1983.

⁴⁰⁹ Αναπόφευκτη αναφορά είναι εδώ ο Α. Γκράμσι. Ενδεικτικά: Α. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι...*, ιδίως σελ. 11, 16, 34-37, 175 επ. και του ίδιου *Παρελθόν και παρόν*, σελ. 30 και *Οι διανοούμενοι*, σελ. 67 επ.

⁴¹⁰ Κάτι ανάλογο δηλαδή με αυτό που συνέβη στη Βρετανία, βλ. Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, σελ. 72-73.

μια ειρηνευμένη, «μετριοπαθή» εκδοχή της δημοκρατίας. Πράγματι, το ευρύτερο πρόγραμμα εκσυγχρονισμού και ανανέωσης της σοσιαλδημοκρατίας εμπεριείχε την εξύμνηση της κοινωνίας πολιτών ως το νέο ιστορικό υποκείμενο, μαζί με μια οργανωτική αναδιάρθρωση των αντίστοιχων κομμάτων, που στόχευε στη μετατροπή τους σε «χαλαρά», δικτυακά κόμματα, με την ταυτόχρονη απίσχανση των οργανωτικών δομών του παλιού μαζικού κόμματος. Σε τελευταία ανάλυση, όμως, αυτό που επιχειρήθηκε να αποδυναμωθεί, με το νέο μοντέλο, ήταν οι ενοχλητικοί, «παραδοσιακοί» δεσμοί πολιτικής ένταξης, συμμετοχής και στράτευσης των ανθρώπων με τους συλλογικούς φορείς (κόμματα, συνδικάτα κλπ).

Στην «πρωτοποριακή», από αυτήν την άποψη, περίπτωση των «Νέων Εργατικών» της Αγγλίας, οι παραπάνω κατευθύνσεις εκφράστηκαν εσωκομματικά με μια «αμερικανοποίηση» του κόμματος, που διαπιστώνεται ομόφωνα από διαφορετικούς παρατηρητές. Η συναίνεση της βάσης στη νέα πολιτική γραμμή εξασφαλίστηκε και από μια σειρά οργανωτικών αλλαγών. Η νέα ηγεσία περιθωριοποίησε τις παλιές ηγετικές ομάδες και τους ακτιβιστές στο κόμμα (οι οποίοι, σημειωτέον, στηρίζονταν κυρίως στην εργατική/χειρωνακτική τάξη), ενώ στηρίχθηκε σε ατομικά μέλη χωρίς παραδοσιακή κομματική ταύτιση, σε εθελοντικές οργανώσεις και ΜΚΟ, σε κοινωνικούς φορείς χωρίς συλλογικά/συνδικαλιστικά ερείσματα: τα ετήσια συνέδρια αποδυναμώθηκαν στο επίπεδο της επικοινωνιακής φιέστας, ώστε να παρακαμφθούν οι συγκρούσεις (και η δημοσιοποίησή τους) και να πλασαριστεί καλύτερα στα ΜΜΕ και στα περίφημα εκλογικά focus groups το νέο πολιτικό προϊόν από συμβούλους επικοινωνίας⁴¹¹. Ανάλογες διεργασίες έλαβαν χώρα και στο εσωτερικό άλλων κομμάτων του ίδιου ρεύματος, όπως το γερμανικό SPD: Αποδυνάμωση των ιεραρχικών οργανωτικών δομών του μαζικού μοντέλου, συρρίκνωση του κόμματος, χαλαρή οργάνωση και μια εκ πρώτης όψεως διάχυση των εξουσιών στα κομματικά όργανα, που όμως τελικά συγκέντρωσαν περισσότερη εξουσία στον αρχηγό του κόμματος και το υποστηρικτικό του περιβάλλον⁴¹². Η αποϊδεολογικοποίηση και η (πολιτική και οργανωτική) παρασιώπηση των συγκρούσεων μέσα από την διακήρυξη μιας νέας συναίνεσης καλλιέργησαν το έδαφος για την προώθηση μιας τεχνοκρατικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η πολιτική, για να είναι αποτελεσματική, δεν οφείλει πια να διαμεσολαβείται από συλλογικά σώματα –που πάντα λίγο πολύ είναι συγκρουσιακά και «ακραία»– αλλά μεταφράζεται σε μια διαχείριση των πραγμάτων από μια ελίτ ειδικών, εντός ενός κράτους και ενός κόμματος που κείνται υπεράνω ταξικών και ιδεολογικών αντιπαλοτήτων.

Παρόμοια συνέβησαν και στα ελληνικά πράγματα. Το «παραδοσιακό» κομματικό μοντέλο υπονομεύθηκε ως αυταρχικό, «κομματικοκρατικό», καθώς τα κόμματα υποτίθεται ότι διείσδυναν σε όλους τους θεσμικούς κοινωνικούς χώρους και υπεσκαπταν την αυτονομία τους, παρεμποδίζοντας ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις⁴¹³. Κοινή ήταν η διαπίστωση ότι τα «υπάρχοντα» κόμματα, «γεννήματα μιας συγκεκριμένης εποχής» που προφανώς έχει παρέλθει,

⁴¹¹ Βλ. σχετικά P. Mair, «Partyless democracy: Solving the Paradox of New Labour?», *New Left Review*, 2, σελ. 21-35, όπως αναφέρεται σε Ε. Τσακαλώτος, *Οι αξίες και η αξία της Αριστεράς*, σελ. 70-71· Β. Γεωργιάδου, «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ», σελ. 354· Μ. Ματσαγγάνης, «Οι Νέοι Εργατικοί μεταξύ Τρίτου Δρόμου και Νέας Σοσιαλδημοκρατίας» σε Ηλίας Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002, σελ. 146-147· Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, σελ. 139-144.

⁴¹² Β. Γεωργιάδου, «Από το κόμμα...», σελ. 213-217.

⁴¹³ Ν. Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις...», σελ. 17 επ.

«έχουν παλιώσει, έχουν μετατραπεί σε στεγνούς μηχανισμούς εξουσίας»⁴¹⁴. Επιχειρήθηκε, έτσι, ως απάντηση στην κρίση αντιπροσώπευσης, μια διαδικασία «αυτοκατάρρευσης ή υπέρβασης» των κομμάτων, μέσω μιας συγκεκριμένης στρατηγικής σύνδεσής τους με την κοινωνία: σύνδεση με κινήσεις πολιτών, οριακά μετατροπή των κομματικών οργανώσεων σε οργανώσεις πολιτών⁴¹⁵.

Το εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Οι διάυλοι προσέγγισης στελεχών στο κόμμα δεν ήταν πλέον τόσο ανοιχτοί για μαζικές προσχωρήσεις στη βάση όσο για προσωπικές ομάδες, στελεχομένες κυρίως από τεχνοκράτες, ενώ εξωκομματικά προσωποπαγή ινστιτούτα, με έντονο τον χαρακτήρα της αυθεντίας, αποδείχτηκαν σημαντικά στηρίγματα του κλειστού κύκλου εσωκομματικής εξουσίας⁴¹⁶. Ήδη στο καταστατικό του «νέου ΠΑΣΟΚ» συνέδριο του 1996 είχε δοθεί ειδικό βάρος στα οργανωτικά ζητήματα και στην πανηγυρική της νέας ηγεσίας, σε βάρος της συζήτησης ιδεολογικών και πολιτικών ζητημάτων. Είναι, άλλωστε, ενδεικτικό ότι ο ίδιος ο Κ. Σημίτης, στην αναδρομική σύνοψη του εκσυγχρονιστικού χρονικού που επιχείρησε, διατυπώνει άλλη μια φορά την πεποίθηση ότι το ΠΑΣΟΚ έπρεπε να αποστασιοποιηθεί από τις τροπικότητες των «παραδοσιακών ελληνικών κομμάτων» και να ευθυγραμμιστεί με τα ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στο οργανωτικό μοντέλο: οργανώσεις βάσης, ενδιάμεσα και ηγετικά όργανα εκλεγμένα με δημοκρατικές διαδικασίες κλπ. Αυτή η πεποίθηση ήταν μια όψη της εσωκομματικής σύγκρουσης με το προηγούμενο αρχηγικό, λαϊκιστικό μοντέλο του Παπανδρέου. Ενώ, όμως, αξιοποιήθηκε καταλλήλως στο πλαίσιο της εσωκομματικής σύγκρουσης, πολύ γρήγορα εγκαταλείφθηκε. Η (αναδρομική) αιτιολογία που κομίζει ο Σημίτης είναι ότι «η ανασυγκρότηση προϋπέθετε την ισχυρή προσωπική μου παρέμβαση στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του κόμματος, όπως και την εντατική ενασχόληση των κύριων στελεχών της κυβέρνησης. Χρόνος όμως δεν υπήρχε. Οι προτεραιότητες ήταν άλλες»⁴¹⁷. Η δήλωση μπορεί κάλλιστα να εκληφθεί ως ειλικρινής. Πράγματι, δεν φαίνεται να ήταν προτεραιότητα του εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ η οργάνωση μιας ισχυρής κομματικής δομής, όπου η βάση θα μπορούσε να ελέγχει την κορυφή. Η απόλυτη, επείγουσα προτεραιότητα ήταν να φέρει σε πέρας το πρωταρχικά οικονομικό πρόγραμμά του. Τα προσκόμματα που θα μπορούσε να φέρει σε αυτή τη διαδικασία η «πολιτική», δηλαδή ενδεχόμενες αντιδράσεις της κομματικής βάσης, ήταν προφανώς ανεπιθύμητα και ενοχλητικά.

Εξαρχής, άλλωστε, έγινε φανερό ότι ο βασικός πυρήνας της κομματικής (και κυβερνητικής) εξουσίας, με σχετικά μεγάλη αυτονομία από την ελεγκτική δυνατότητα του κομματικού μηχανισμού, συμπυκνώθηκε στη στενή ομάδα των τεχνοκρατών συνεργατών του προέδρου⁴¹⁸ –πολλοί από τους οποίους, άλλωστε, ανέλαβαν υπουργικά καθήκοντα και συχνότατα διαχειρίστηκαν κομβικές πολιτικές του εκσυγχρονισμού, χωρίς να έχουν θέση στην κοινοβουλευτική ομάδα ή ακόμη και στα κομματικά όργανα του ΠΑΣΟΚ, έτσι ώστε να μην «ελέγχονται» από τον κομματικό οργανισμό αλλά και να απορροφούν τους εσωκομματικούς κραδασμούς

⁴¹⁴ Βλ. σχετικά Γ. Βούλγαρης, «Η Ελλάδα στον νέο πολιτικό κύκλο», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, σελ. 34-35 και Γ. Τούντας (Ομίλος Πολιτεία), παρέμβαση στην εκδήλωση «Τα σύγχρονα κέντρα εξουσίας και η κοινωνία των πολιτών» (10/6/1999), σε *Διάλογος για την Αριστερά*, σελ. 152.

⁴¹⁵ Κ. Σημίτης, σε Πρακτικά του 4ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ.

⁴¹⁶ Τέτοια περίπτωση ήταν κατεξοχήν ο ΟΠΕΚ. Βλ. και Γ. Σταθάκης, «Οικονομικός φιλελευθερισμός...», σελ. 167.

⁴¹⁷ Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα*, αντίστοιχα σελ. 22-23 και 509-510.

⁴¹⁸ Μ. Σπουρδαλάκης, «Από το “κίνημα διαμαρτυρίας” στο “νέο ΠΑΣΟΚ”», σε Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, Κόμμα – κράτος – κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, 1998, σελ. 72-73.

που ενδεχομένως θα προκαλούσαν ορισμένες κεντρικές κυβερνητικές επιλογές [Τέτοιες περιπτώσεις ήταν ο Τάσος Γιαννίτσης, που διαχειρίστηκε την κρίση του ασφαλιστικού το 2001 ως υπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ο Μιχάλης Σταθόπουλος, που ως υπουργός Δικαιοσύνης χειρίστηκε το ζήτημα των αστυνομικών ταυτοτήτων το 2000 και της σύνταξης του «τρομονόμου» το 2001, ο Νίκος Χριστοδουλάκης στα Υπουργεία Ανάπτυξης και Οικονομικών, ο Πέτρος Ευθυμίου στο Υπουργείο Παιδείας, ο οποίος συνέχισε τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες στον χώρο της εκπαίδευσης].

Συνοψίζοντας, μπορούμε να καταλήξουμε στην εξής κρίσιμη διαπίστωση. Στο νέο κοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώνεται, αλλάζει ο ρόλος του κράτους αλλά ταυτόχρονα ενορχηστρώνεται, με την καταλυτική παρέμβαση του ίδιου του κράτους, ένας εκτεταμένος «τρίτος χώρος», όπου τις λειτουργίες της «παραδοσιακής» αντιπροσώπευσης και συμμετοχής αναλαμβάνουν πια ένα πλήθος «κοινωνιακών» φορέων (ΜΚΟ κλπ). Αυτές υποτίθεται ότι «εκπροσωπούν» άμεσα και αδιαμεσολάβητα την «κοινωνία», γίνονται η φωνή της, που εκπέμπεται από άπειρα κέντρα, παρακάμπτοντας έτσι την ενοχλητική διαμεσολάβηση του κοινωνικού από την («παραδοσιακή») πολιτική, δηλαδή τα κόμματα ή τα συνδικάτα. Στο επίκεντρο αυτού του νέου δεσμού «αντιπροσώπευσης» τίθενται τα «μεταϋλιστικά» αιτήματα των «πολιτών», ενώ ταυτόχρονα διασφαλίζεται η απρόσκοπτη λειτουργία των συναλλακτικών ηθών και η εφαρμογή των παγκοσμιοποιημένων παραγωγικών επιταγών. Ας υποσημειωθεί εδώ ότι, καθόλου τυχαία, η προαγωγή του παραπάνω μοντέλου πολιτικής συμμετοχής αποτέλεσε βασική αιχμή στην πολιτική πρόταση της ελληνικής κυρίαρχης τάξης⁴¹⁹.

⁴¹⁹ Όπου η ενίσχυση και διεύρυνση της κοινωνίας πολιτών, των ΜΚΟ κλπ, εμφανίζεται ως όρος αναγκαίος ώστε «να εκπροσωπείται έγκυρα η επιχείρηση, που είναι ο πρωταγωνιστής της οικονομικής ζωής». Βλ. *Δελτίο ΣΕΒ*, τχ. 587, Ιανουάριος 2000, «Συμπεράσματα του 3ου Πανελλήνιου Βιομηχανικού Συνεδρίου».

Προς μια δημοκρατία της συναίνεσης

18 Ιουνίου 1984. Οι μεταρρυθμίσεις προχωρούν,
αν και όχι τόσο γρήγορα όσο θα ήλπιζα.
Τα μέλη της επιτροπής έχουν, θα έλεγες, κλεισμένες όλες τις μέρες τους
και μόλις σήμερα καταφέραμε να συνεδριάσουμε για δεύτερη φορά
αφότου ανακοινώθηκε η αναθεώρηση. Παρ' όλα αυτά,
χάρη στην έκθεση Γκρίφιθς προχωρήσαμε αρκετά,
μας έσπρωξε στη σωστή κατεύθυνση γιατί δίνει κατά κάποιον τρόπο
τη χαριστική βολή στην όλη ιδέα της «συναινετικής» διαχείρισης.
Μια κυρία, μέλος της επιτροπής (που μάλλον «κοκκινίζει», φαντάζομαι)
εξέφρασε την απορία της γι' αυτό, αλλά την αποστόμωσα
παραθέτοντας τον ορισμό της Μάργκαρετ:
«Συναίνεση είναι η διαδικασία εγκατάλειψης κάθε πεποίθησης,
κάθε αρχής, κάθε αξίας και πολιτικής»
και «κάτι στο οποίο κανείς δεν πιστεύει και με το οποίο κανείς δεν διαφωνεί».
Όπερ έδει δείξαι, νομίζω.

Τζόνathan Κόου, *Τι ωραίο πλιάτσικο!*
[μετάφραση Τρισεύγενη Παπαϊωάννου,
Πόλις, Αθήνα, 2006, σελ. 149-150]

Οι κατευθύνσεις που περιγράφηκαν ως τώρα, θεωρώ ότι κατατείνουν στο συμπέρασμα ότι το θεωρητικοπολιτικό ρεύμα που κατάφερε να καταστεί ηγεμονικό διεθνώς στο μεγαλύτερο κομμάτι της δεκαετίας του '90, εκδοχή του οποίου ήταν και το εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ, υιοθέτησε και αναπαρήγαγε μια συγκεκριμένη, ωστόσο όχι ιδιαίτερος νεωτεριστική, αντίληψη για τη δημοκρατική οργάνωση της κοινωνίας.

Για την ακρίβεια, πρόκειται για μια επαναδιαπραγμάτευση και επικαιροποίηση του φιλελεύθερου μοντέλου, με την ανάδειξη μάλιστα ορισμένων από τις συντηρητικότερες όψεις του. Κατά τη γνώμη μου, βρισκόμαστε μπροστά σε μια επιστροφή στις βασικές αρχές του θεμελιωτικού μοντέλου φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, που ο Κ.Μπ. Μακφέρσον αποκάλεσε «προστατευτική δημοκρατία» και το οποίο δεν έδειχνε σχεδόν «κανέναν ενθουσιασμό για τη δημοκρατία» ως αναμορφωτική δύναμη για τα υποκείμενά της⁴²⁰. Η φιλοσοφική ανθρωπολογία της προστατευτικής δημοκρατίας προϋποθέτει άτομα που κινούνται εκ φύσεως και πρωταρχικά από το ίδιο συμφέρον τους και έχουν απεριόριστη επιθυμία προσωπικού κέρδους.

Τα άτομα, ιδωμένα με τέτοιο τρόπο, διαβιούν εντός μιας «κοινωνίας πολιτών» που είναι και πρέπει να είναι διακριτή και προστατευμένη από τις πολιτικές και κρατικές παρεμβάσεις. Εδώ, λοιπόν, και ιδίως στον Τζον Λοκ, βρίσκεται μια από τις κεντρικές αρχές του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού, μια εργαλειακή αντίληψη σύμφωνα με την οποία το κράτος υπάρχει για να διασφαλίζει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες των ατόμων-πολιτών, και πρέπει επομένως να (αυτο)περιορίζεται για να κατοχυρώνεται η μέγιστη ελευθερία του πολίτη⁴²¹. Με τον ωφελιμισμό του Τζέρεμι Μπένθαμ και του Τζέιμς Μιλ, ολοκληρώνεται η διατύπωση του προστατευτικού

⁴²⁰ Κ.Μπ. Μακφέρσον, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα, 1986, σελ. 68.

⁴²¹ Ντ. Χελντ, *Μοντέλα δημοκρατίας*, Στάχυ, Αθήνα, 2000, σελ. 47 επ.

μοντέλου, που βρίσκεται στην καρδιά του αγγλικού φιλελευθερισμού του 19ου αιώνα. Το κράτος περιορίζεται στον ρόλο επιδιαιτητή, ενώ η κοινωνία των πολιτών συνιστά το πεδίο της ελευθερίας, όπου οι πολίτες πράττουν ανάλογα με τα συμφέροντα (επιθυμίες) τους, σύμφωνα με τους κανόνες των ελεύθερων ανταλλαγών και του οικονομικού ανταγωνισμού, της ελεύθερης αγοράς. Δομείται έτσι ένας μέγιστος χώρος ατομικής ελευθερίας, όπου το άτομο πραγματώνει την επιδίωξή του, αναζητά την ωφέλεια, με την ελάχιστη παρέμβαση του κράτους. Η κρατική παρέμβαση είναι θεμιτή όταν διαταράσσεται η ασφάλεια, όταν αμφισβητείται δηλαδή η ιδιοκτησία και η αγορά.

Το ιστορικά επόμενο μοντέλο, της αναπτυξιακής δημοκρατίας [Τζον Στιούαρτ Μιλ], με έντονη την επίδραση της τοκβιλιανής οπτικής, επιχείρησε να εισαγάγει περισσότερο ηθικά στοιχεία και να συνταιριάζει την ατομική αυτοανάπτυξη με την κοινωνική συνοχή. Ο Τ.Σ. Μιλ αναγνώριζε την ταξική ανισότητα εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας, τη θεώρησε ασυμβίβαστη με την αναπτυξιακή δημοκρατία αλλά ταυτόχρονα και ιάσιμη. Η επαναδιαπραγμάτευση της αναπτυξιακής δημοκρατίας στον 20ό αιώνα εξέβαλε, όμως, σε εξόχως ιδεαλιστικές θερήσεις, όπως ο νεοϊδεαλιστικός πλουραλισμός των αρχών του αιώνα. Οι θεωρητικές επεξεργασίες του ρεύματος αυτού υπέθεσαν λυμένο το ζήτημα της ταξικής διαίρεσης και ανισότητας. Έτσι, η δημοκρατική διαδικασία θεωρήθηκε μια «διευθέτηση», όπου «έλλογοι και καλοπροαίρετοι πολίτες», με διαφορετικά βέβαια συμφέροντα, ρύθμιζαν τις διαφορές τους «χάρη στις ειρηνικές, λογικές και αμοιβαίες υποχρεώσεις των κομμάτων και των ομάδων πίεσης και χάρη στην ελευθερία του Τύπου»⁴²², ενώ ο ταξικός διαχωρισμός θα υποχωρούσε υπέρ ενός πλουραλισμού κοινωνικών ομάδων που συνεννοούνται σε ένα ορθολογικό πλαίσιο που θα όριζε η δημοκρατία και η καπιταλιστική κοινωνία της αγοράς.

Η πιο κρίσιμη αναδιαπραγμάτευση του φιλελεύθερου μοντέλου, σε ό,τι αφορά τις διεργασίες που εξετάζουμε εδώ, κωδικοποιείται στο μοντέλο του πλουραλιστικού, τεχνοκρατικού ελιτισμού. Το μοντέλο αυτό είναι πριν απ' όλα πλουραλιστικό, καθόσον αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως πλουραλιστική, δηλαδή ως άθροισμα ατόμων που, ανάλογα με τις ιδιαίτερες ιδιοτελείς τους, συνομαδώνονται με ποικίλους τρόπους κάθε φορά. Η αντίληψη αυτή θεμελιώνεται και στη βεμπεριανή θέση, σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικές τάξεις είναι «αντικειμενικό» μεν χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών σχέσεων, ωστόσο δεν συλλαμβάνονται με όρους εκμετάλλευσης, με αποτέλεσμα να μην γίνονται αντιληπτές ως κοινωνική σχέση – όπως στη μαρξιστική θέση – αλλά ως «σύνολα ατόμων» που μοιράζονται δέσμες «ευκαιριών ζωής» στην αγορά (εργασίας και εμπορευμάτων)⁴²³.

Περαιτέρω, το μοντέλο είναι ελιτιστικό, κατά το ότι, αφορμόμενο πάλι από βεμπεριανές θέσεις, δυσπιστεί για την ικανότητα των «μαζών» να κρίνουν πολιτικές, επιφυλάσσοντάς τους μόνο (και επειδή πρέπει να σεβόμαστε τη λαϊκή κυριαρχία) τη δυνατότητα να επιλέγουν πιθανούς ηγέτες. Την πιο ευκρινή διατύπωση του ελιτισμού αυτού βρίσκουμε στο έργο του Γιόζεφ Σουμπέτερ⁴²⁴. Λέγοντας δημοκρατία, ο Σουμπέτερ εννοεί μια πολιτική μέθοδο, μια θεσμική ρύθμιση για τη λήψη αποφάσεων μέσω της εκχώρησης σε ορισμένα άτομα εξουσίας ως συνέπεια της πετυχημένης από μέρους τους διεκδίκησης της λαϊκής ψήφου. Η δημοκρατία, εδώ, εκκενώνεται από το ηθικό περιεχόμενο που της είχε προσδώσει το αναπτυξιακό μοντέλο⁴²⁵, ως σύνολο ηθικών σκοπών, ως μέσο βελτίωσης της ανθρωπότητας ή ως υπόσχεση ισότητας.

⁴²² Κ.Μπ. Μακφέρσον, *Η ιστορική πορεία...*, σελ. 106-107.

⁴²³ Μ. Βέμπερ, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, βλ. Ντ. Χελντ, *Μοντέλα...*, σελ. 147 επ.

⁴²⁴ J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, Ν. Υόρκη, Λονδίνο, 1942.

⁴²⁵ Κ.Μπ. Μακφέρσον, *Η ιστορική πορεία...*, σελ. 116-117.

Αντιθέτως, αντιμετωπίζεται ως μηχανισμός που ναι μεν καταγράφει τις γενικές κατευθύνσεις της βούλησης των πολιτών, αλλά αφήνει την πραγματική πολιτική σε έμπειρους λίγους –ο ρόλος των πολιτών περιορίζεται στην περιοδική επιλογή κυβέρνησης και στην παροχή της σχετικής εξουσιοδότησης.

Η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας πραγματικά αποστεώνεται: «Η δημοκρατία δε σημαίνει ότι ο λαός άρχει πραγματικά [...] απλώς σημαίνει ότι ο λαός έχει την ευκαιρία να αποδέχεται/απορρίπτει εκείνους που πρόκειται να τον κυβερνήσουν» [Σουμπέτερ]. Όπως και ο Βέμπερ, έτσι ο Σουμπέτερ θεωρεί την ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας άχρηστη και πλήρη επικίνδυνων αμφισημιών. Ενάντια στο «κλασικό» μοντέλο δημοκρατίας, υπερασπίζεται την «ηγετική δημοκρατία» (leadership democracy) και τον «ανταγωνιστικό ελιτισμό» (competitive elitism). Κεντρικό επιχείρημα του Σουμπέτερ είναι ότι η λαϊκή βούληση δεν υπάρχει. Βασιζόμενος στην ψυχολογία του πλήθους (Γκουστάβ Λε Μπον) και το παράδειγμα της διαφήμισης, υποστηρίζει ότι η βούληση του λαού είναι κοινωνικό κατασκευάσμα και προϊόν εξωλογικών επιβολών.

Η σουμπετεριανή θέση συμπληρώθηκε από τη θεωρία των ομάδων πίεσης. Στην θεωρία του Σουμπέτερ σχεδόν τίποτα δεν μεσολαβεί μεταξύ του μεμονωμένου πολίτη και της εκλεγμένης εξουσίας. Αυτή τη σχηματοποίηση ανέλαβαν να επιδιωρθώσουν οι νεοπλουραλιστές, εφιστώντας την προσοχή στις «ενδιάμεσες ομάδες». Στην κλασική της εκδοχή⁴²⁶, η «πολιτική των ομάδων» θεωρεί την εξουσία ως μια μη ιεραρχική, ατέρμονη διαδικασία διαπραγμάτευσης μεταξύ πολυάριθμων ομάδων που αντιπροσωπεύουν διαφορετικά συμφέροντα. Δεν υπάρχει ένα τελικό κέντρο λήψης αποφάσεων, αλλά οι άνθρωποι μπορούν ελεύθερα να οργανώνονται και να προβάλλουν τα αιτήματά τους μέσω ομάδων συμφερόντων. Στο πλαίσιο αυτό, ο νεοπλουραλισμός δεν αποδίδει ιδιαίτερη αξία στην πολιτική συμμετοχή. Αντιθέτως, ισχυρίζεται ότι κάποιος βαθμός απάθειας ίσως να έχει και λειτουργική σημασία για τη σταθερή συνέχεια του πολιτικού συστήματος. Η έλλειψη πολιτικής ανάμιξης μπορεί να ερμηνευθεί και ως απόλυτα θετική, εφόσον μπορεί να βασίζεται στην εμπιστοσύνη προς τους κυβερνώντες⁴²⁷. Κάπως έτσι, ο Σ.Μ. Λίπσετ θα υποστηρίξει ότι «η πολιτική απάθεια μπορεί να αντανakλά την υγεία μιας δημοκρατίας»⁴²⁸. Οι θεωρητικοί της εμπειρικής δημοκρατίας υποστηρίζουν ότι η πλουραλιστική δημοκρατία είναι ένα κορυφαίο επίτευγμα, ανεξάρτητα από τον βαθμό συμμετοχής των πολιτών. Μάλιστα, η δημοκρατία εδώ δεν φαίνεται να απαιτεί υψηλό επίπεδο ενεργητικής ανάμιξης από όλους τους πολίτες, μπορεί να λειτουργήσει θαυμάσια και χωρίς αυτήν. Αυτή η λειτουργιστική όψη του πλουραλιστικού μοντέλου δείχνει ότι δικαιολογημένα ο Μακφέρσον χαρακτήρισε το μοντέλο αυτό «δημοκρατία ισορροπίας»⁴²⁹, αφού παρουσιάζει, οντολογικά αλλά και δεοντολογικά, ως γενικό πολιτικό πρόταγμα και απώτατη ουσία της δημοκρατίας, την ανάγκη επίτευξης μιας συστημικής ισορροπίας μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς πολιτικών αγαθών, με την ταυτόχρονη αποφυγή «κραδασμών» που θα μπορούσε να επιφέρει μια αυξημένη ή «υπερβολική» συμμετοχή ή μια ενδυνάμωση της λαϊκής κυριαρχίας.

⁴²⁶ Βλ. D.B. Truman, *The Governmental Process*, Knopf, Νέα Υόρκη, 1951· R.A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, University of Chicago Press, Σικάγο, 1956· R.A. Dahl, *Who Governs? Democracy and Power in an American City*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, 1961· R.A. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, 1971.

⁴²⁷ Βλ. A. Almond, S. Verba, *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, Πρίνστον, 1963.

⁴²⁸ S.M. Lipset, *Political Man*, Doubleday, Νέα Υόρκη, 1963, αναφέρεται σε Ντ. Χέλντ, *Μοντέλα...*, σελ. 187 επ.

⁴²⁹ Κ.Μπ. Μακφέρσον, *Η ιστορική πορεία...*, σελ. 115-116.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον ανθεί και ένας νέος τύπος πολιτικού υποκειμένου: Το κόμμα καρτέλ, που μοιάζει να διαδέχεται το προηγούμενο μοντέλο του μαζικού ή/και πολυσυλλεκτικού κόμματος (Ντιβερζέ, Κιρχάιμερ)⁴³⁰. Στο πυρήνα του κόμματος καρτέλ βρίσκεται εγκατεστημένη μια ηγετική ομάδα επαγγελματιών της πολιτικής, «ειδικών» και τεχνοκρατών, που διατυπώνουν προτάσεις πραγματιστικής και ορθολογικής υψηλής πολιτικής. Το κομματικό μοντέλο δεν προϋποθέτει ισχυρές ενδιάμεσες δομές (κομματικές οργανώσεις κλπ) –και εδώ συναντάται, ίσως, με το λαϊκιστικού τύπου κόμμα–, αφού απευθύνεται σε μια εξατομικευμένη, υποτίθεται, μάζα εκλογέων, ενώ η ίδια η διάκριση μελών και μη μελών του κόμματος αμβλύνεται, καθώς η συμμετοχή των μελών εντός του κόμματος και με θεσμικούς τρόπους δεν κρίνεται αναγκαία –ή, εν πάση περιπτώσει, η απουσία τέτοιας συμμετοχής δεν συνιστά πρόβλημα.

Αυτή η φιλελεύθερη-ελιτιστική αντίληψη της δημοκρατίας βρήκε ιδανικό συμπλήρωμα στην ποπεριανή «ανοιχτή κοινωνία», που προϋποθέτει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά και, ως εκ τούτου, θεωρείται ορθολογική και ανοιχτή σε έναν διαρκή μεταρρυθμισμό. Η περιορισμένη πολιτική συμμετοχή «θεραπεύεται» από την υποχρέωση λογοδοσίας των κυβερνώντων προς τους κυβερνώμενους, από ένα διαφανές και δίκαιο κράτος, μια αποτελεσματική διοίκηση, καθώς και από μια φιλελεύθερου τύπου κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων εντός του πεδίου της κοινωνίας πολιτών.

Τέλος, η ποπεριανή θέση περί του ρυθμιστικού ρόλου της αλήθειας στην κοινωνία τέμνεται με ορισμένες κεντρικές παραδοχές ενός μεταγενέστερου μοντέλου που αποτέλεσε τον καταστατικό θεωρητικό ορίζοντα για το πολιτικό ρεύμα της (νέας) σοσιαλδημοκρατίας εν γένει. Πρόκειται για το συναινετικό διαλογικό μοντέλο του Χάμπερμας, που απομειώνει τη συγκρότηση της συλλογικής βούλησης σε μια φορμαλιστική διαδικασία ορθολογικής επικοινωνίας. Αυτή προϋποθέτει όλα τα εν κοινωνία άτομα ως ισότιμα και ορθολογικά, που, σε ιδανικές συνθήκες, παράγουν επικοινωνιακώς συναίνεση σε ορθολογική βάση, αφού ουδείς επιβάλλει τη θέλησή του στον άλλο. Η στρέβλωση της επικοινωνίας οφείλεται είτε στην απόκρυψη όλων των διαθέσιμων στοιχείων και επιχειρημάτων από το υποκείμενο είτε στον αποκλεισμό του από τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων⁴³¹. Ο Χάμπερμας υιοθετεί καταρχάς στοιχεία μιας ρεπουμπλικανικής αντίληψης για την ιδιότητα του πολίτη, με σημεία αναφοράς την αυτοοργάνωση της δικαιοσύνης κοινότητας, τα πολιτικά δικαιώματα συμμετοχής και επικοινωνίας, για να καταλήξει στον ορισμό της πολιτικής αυτονομίας ως αυτοσκοπό, ως τόπο ενός «διυποκειμενικά επιμερισμένου πράττειν»⁴³². Υπό το πρίσμα του συνταγματικού πατριωτισμού, οροθετεί την πολιτική κοινότητα ως νομική – δικαιοσύνη τάξη και ως πεδίο άσκησης της δημοκρατικής αυτονομίας, ενώ η ένταξη των πολιτών στην πολιτική κοινότητα διενεργείται μέσω της αμοιβαίας αναγνώρισης «λογικών υποκειμένων, ατόμων και εθνών, ως ισότιμα υπεύθυνων έναντι του Δικαίου» και μέσω μιας κοινής αναγνώρισης των συνταγματικών αρχών, της δημοκρατικής αρχής και του κράτους Δικαίου⁴³³.

⁴³⁰ Για την υπόθεση της ανάδυσης του κόμματος καρτέλ, βλ. R.S. Katz, P. Mair, «Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party», σε *Party Politics*, τόμος 1, Ιανουάριος 1995, ιδίως σελ. 19-21.

⁴³¹ Ίαν Κρέμπ, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σελ. 473 επ. [Βλ. και Γ. Χάμπερμας, *Θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν*]

⁴³² Γ. Χάμπερμας, *Το πραγματικό και το ισχύον...*, σελ. 684-685.

⁴³³ Βλ. σχετικά J. Lacroix, «Patriotisme constitutionnel et identité post-nationale chez Jürgen Habermas» στο R. Rochlitz (επιμ.), *Habermas, l'usage public de la raison*, PUF, Παρίσι, 2002, σελ. 134-135 και 154.

Το μοντέλο που περιγράφεται παραπάνω εισηγείται μια φιλοσοφική και πολιτική κατανόηση της δημοκρατίας ως αυστηρά διαδικαστικό πλαίσιο, εντός του οποίου (πρέπει να) διενεργείται ο εκλογικός ανταγωνισμός για την εξουσία και μια επίλυση των συγκρούσεων «χωρίς αιματοχυσίες». Κυρίαρχο, αν όχι μοναδικό, ηθικό περιεχόμενο διακηρύσσεται πλέον η ατομική ελευθερία, νοούμενη όμως ως αρνητική ελευθερία, έναντι του «παρεμβατικού» και «καταπιεστικού» κράτους και υπέρ της ελευθερίας, κυρίως, των συναλλαγών μεταξύ τυπικά ελεύθερων και ίσων υποκειμένων. Έτσι κατανοημένη, η ελευθερία του ατόμου τίθεται υπεράνω οποιασδήποτε άλλης ατομικής ή συλλογικής αξίας, όπως η ισότητα, η συμμετοχή, η αλληλεγγύη.

Προκειμένου να λειτουργήσει, όμως, αυτή η οπτική προϋποθέτει και κάτι άλλο: μια ειρηνευμένη εκδοχή της κοινωνίας, όπου το κοινωνικό ζήτημα έχει κατασιγάσει, τα πολιτικά πάθη και οι διαιρέσεις σε αντίπαλα πολιτικά (και ταξικά) προγράμματα έχουν υποχωρήσει, οι πάντα επίφοβες «μάζες» έχουν περιοριστεί στον χώρο της βασικά ιδιωτικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων, η σύγκρουση έχει παραχωρήσει τη θέση της στη συναίνεση. Εδώ μπαίνει σε λειτουργία μια μυθολογική ερμηνεία του πραγματικού, που επιδιώκει να επουλώσει το καταστατικό τραύμα της νεωτερικότητας (τον κοινωνικό ανταγωνισμό, το συγκρουσιακό θεμέλιο της νεωτερικής κοινωνίας) με την προαγωγή μιας συλλογικής επιθυμίας για επανένωση, για μια κοινωνία ομοιογενή και συνεκτική, χωρίς εσωτερικές εντάσεις⁴³⁴. Μυθολογία εξηγητική και παραμυθητική συνάμα, αλλά εξικνούμενη από συγκεκριμένες πολιτικές, κοινωνικές και ταξικές στρατηγικές.

Τα στοιχεία αυτά υποστηρίζω ότι μπορούμε να τα διαγνώσουμε αρκετά ευκρινώς στο πολιτικό σχέδιο και τη σύστοιχη πρακτική του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος. Πράγματι, το «νέο» ΠΑΣΟΚ διακήρυξε εξ αρχής και ρητά το πολιτικό σχέδιο υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών στην κοινωνία και σχηματισμού μιας νέας συναίνεσης, με επίκεντρο την οικονομική ανάπτυξη. Αντιγράφω ένα εύλωτο σημείο από την απόφαση του 5ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ, εν πλήρη εκσυγχρονισμό:

Οι διαχωριστικές γραμμές στην κοινωνία δεν προκύπτουν στο όνομα ιστορικών πολιτικών αντιπαράθεσεων, αλλά στην πραγματική βάση των στόχων της σύγχρονης ανάπτυξης. Δεν είναι πια αρκετή μια κοινωνία τυπικής συναίνεσης, που εξαντλεί τον κοινωνικό της διάλογο στην διανομή της «πίτας» ανάμεσα σε παραδοσιακούς κοινωνικούς εταίρους. Πρέπει να εξοικειωθούμε με την ιδέα ότι η κοινωνία του σήμερα και του αύριο θα στηρίζεται σε μια ενσυνείδητη αναπτυξιακή συμμαχία αντιπαρατιθέμενων, ίσως, αλλά συμβατών συμφερόντων⁴³⁵.

Το εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ έβαλε σε κίνηση έναν ευρύτατο ταξικό συμβιβασμό, διαπαιδαγωγώντας το κοινωνικό σώμα στην πάνδημη συναίνεση σε μια επείγουσα αναπτυξιακή διαδικασία, την οποία επρόκειτο να διαχειριστεί μια ελίτ ειδικών, χωρίς έξωθεν (ή κάτωθεν) προσκόμματα. Το καθήκον της κοινωνίας ήταν πια όχι η αμφισβήτηση, ή έστω η διερώτηση επί των νέων κατευθύνσεων, αλλά η συγκατάθεση και ο αυτοπεριορισμός στην παραγωγικότητα και την ελεύθερη ιδιωτική συναλλαγή στην κοινωνία των πολιτών.

Κανείς δεν θα μπορούσε να συμπυκνώσει τα χαρακτηριστικά αυτά καλύτερα από τον ηγέτη του εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος. Στα κείμενά του αποτυπώνεται ευκρινώς η απόπειρα να τοποθετηθεί ο εκσυγχρονισμός εντός ενός πλαισίου επειγοντικού πραγματισμού, που επιζητούσε και διακήρυσσε την

⁴³⁴ Βλ. Raoul Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Seuil, Παρίσι, 1986.

⁴³⁵ Απόφαση του 5ου Συνεδρίου ΠΑΣΟΚ, Μάρτιος 1999.

αποτελεσματικότητα του σχεδίου αναδιάρθρωσης, πέρα και πάνω από οποιεσδήποτε πολιτικές αναζητήσεις: «Το 1996 η τεράστια πλειονότητα του ελληνικού λαού δεν αναλωνόταν σε ιδεολογικές αναζητήσεις για τον σοσιαλισμό ή τον εκσυγχρονισμό. Γι' αυτόν οι θεωρητικές συζητήσεις ήταν χωρίς καμία χρησιμότητα [...] Ήθελε μια κυβέρνηση που θα δουλεύει με σοβαρότητα, σχεδιασμό και αποτελεσματικότητα»⁴³⁶. Η ενασχόληση των πολιτών με την πολιτική θεωρήθηκε πάρεργο, κάτι σαν περιττή πολυτέλεια, και αποϊδεολογικοποιήθηκε: «Δεν αποτελεί ένδειξη συντηρητικότητας ή προοδευτικότητας το ενδιαφέρον των ψηφοφόρων για τις κομματικές και πολιτικές εξελίξεις [...] Η ενασχόληση με την πολιτική δεν είναι πια προϋπόθεση της βελτίωσης του τρόπου ζωής. Οι καλύτερες μέρες, που ο καθένας επιδιώκει, δεν είναι συνάρτηση της επιτυχίας ενός κόμματος αλλά άλλων παραγόντων, όπως η σταθερότητα της οικονομίας, η οργάνωση της εκπαίδευσης ή η ποιότητα των υπηρεσιών υγείας»⁴³⁷. Αυτά, στην εκσυγχρονιστική κοσμοαντίληψη, αφέθηκαν στα σίγουρα χέρια των ειδικών.

Αν, όμως, η κατασκευή της συναίνεσης είχε βασικό φορέα την αναπτυξιακή πολιτική, στο κοινωνικό πεδίο ενορχηστρώθηκε ένα ομόλογο «νέο υπόδειγμα σχέσεων επιχείρησης, εργαζομένων και κράτους» που στόχευσε στην «επίτευξη νέων ανταγωνιστικών πλεονεκτημάτων για τις επιχειρήσεις» μέσω της «συνεργασίας» όλων των παραγωγικών δυνάμεων, προκειμένου να επιτευχθεί ο «εθνικός» στόχος της «οικονομικής αποτελεσματικότητας και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας»⁴³⁸. Οι καρποί αυτής της στρατηγικής επιλογής ήταν σχεδόν άμεσοι και πανηγυρίστηκαν δεόντως, με την υπόδειξη ότι από τα πρώτα κιόλας χρόνια της νέας διακυβέρνησης μειώθηκαν σοβαρά «το κόστος και η έκταση των εργασιακών διενέξεων», οι απεργίες έπεσαν σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα και οι επιχειρήσεις «λειτουργήσαν σε ένα εξαιρετικά ήρεμο κοινωνικό περιβάλλον»⁴³⁹.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η οργάνωση μιας ευρύτατης εργασιακής ειρήνης αποτέλεσε, ευλόγως, πάγιο πολιτικό αίτημα της ελληνικής κυρίαρχης τάξης. Επανειλημένως ο ΣΕΒ, λόγου χάρη, έκανε εκκλήσεις για έναν «δημιουργικό διάλογο με τους εργαζόμενους (που θα οδηγούσε βέβαια στην ικανοποίηση των δικών του αιτημάτων, όπως η υιοθέτηση μέτρων για την αύξηση της ευελιξίας)»⁴⁴⁰ ή τόνιζε την ανάγκη –που συχνά ικανοποιήθηκε με σχετικές συμφωνίες με τη ΓΣΕΕ– σταθερότητας στις εργασιακές σχέσεις και την πολιτική μισθών⁴⁴¹.

Η εργασιακή ειρήνη εξακτινώθηκε σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνικής δραστηριότητας, πάντοτε μέσα από την επίκληση της αναγκαιότητας συλλογικής συστράτευσης πίσω από τους εθνικούς στόχους, είτε αυτοί ήταν η ευρωπαϊκή προοπτική είτε οι Ολυμπιακοί Αγώνες κλπ. Σε κάθε περίπτωση υπενθυμιζόταν ότι

⁴³⁶ Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα...*, σελ. 51.

⁴³⁷ Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα...*, σελ. 548-550.

⁴³⁸ «Βιομηχανική στρατηγική για την Ελλάδα», εισήγηση που υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση και τους κοινωνικούς εταίρους (ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΣΒΒΕ, ΕΒΕΑ) και ανακοινώθηκε από κοινού στις 15/5/1995.

⁴³⁹ Κ. Σημίτης, ομιλία στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή με θέμα «Το σύνολο της οικονομικής πολιτικής», 22 Μαρτίου 1996. Πράγματι, ο μέσος όρος απεργών κατά την περίοδο 1994-1998 βρέθηκε στο ιστορικά χαμηλότερο σημείο της μεταπολιτευτικής περιόδου: 1976-1981: 550.390 απεργοί, 1982-1989: 818.946, 1990-1993: 1.066.656, 1994-1998: 202.284. Τα στοιχεία από Δ. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», σε Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004, σελ. 134.

⁴⁴⁰ «Συμπεράσματα του Πανελλήνιου Συνεδρίου του ΣΕΒ», *Δελτίο του ΣΕΒ*, τχ. 554, Μάρτιος-Απρίλιος 1994.

⁴⁴¹ Απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΣΕΒ, *Δελτίο ΣΕΒ*, τχ. 577, Μάιος 1997. Εδώ και η απολύτως ενδεικτική δήλωση του προέδρου του ΣΕΒ Ι. Στράτου ότι τέτοιες συμφωνίες «είναι μια απόδειξη ότι εργαζόμενοι και επιχειρήσεις μπορούν να υπερβούν τον βραχυχρόνιο ορίζοντα και τις συντεχνιακές επιδιώξεις προσβλέποντας από κοινού στις μεγάλες ευκαιρίες του μέλλοντος».

«ένα κοινωνικό όραμα ρήξης» θα καταδίκαιζε το αντίστοιχο εγχείρημα, θα οδηγούσε σε «αντιπαραθέσεις και όχι σε ενοποίηση»· σε κάθε ανάλογη περίπτωση υπενθυμιζόταν μετ' επιτάσεως ότι «ο τόπος έχει ανάγκη, ενόψει αυτού του εν εξελίξει μεγάλου εγχειρήματος, από ένα κλίμα συναινετικό» –ο δρόμος της «ασφάλειας», της «σταθερότητας» και της «ανάπτυξης» δεν είχε γυρισμό, καθώς «οι Έλληνες δεν θέλουν να γυρίσουν σε περιπέτειες, στην κοινωνική αναταραχή, στη σύγκρουση, στους διαχωρισμούς, στους πειραματισμούς»⁴⁴². Εντέλει, πανηγυρίστηκε δεόντως η επίτευξη της πρωταρχικής ίσως πολιτικής επιδίωξης –και συνάμα όρου απαράβατου– του εκσυγχρονιστικού προγράμματος: η «εκτεταμένη κοινωνική ειρήνη»⁴⁴³.

Αυτή η κεντρική στόχευση εκφράστηκε και θεσμικά, με την συνταγματική αναθεώρηση του 2001, η οποία αποτέλεσε το όχημα διάβασης από ένα συγκρουσιακό προς ένα μάλλον συναινετικό θεσμικό μοντέλο, με ποικίλες προβλέψεις αυξημένων πλειοψηφιών για τη λήψη αποφάσεων σε κρίσιμα ζητήματα. Η επιλογή αυτή του συνταγματικού νομοθέτη αναδιπλασιάστηκε με μια γενικότερη δυσπιστία του προς την (αναγκαστικά συγκρουσιακή, σε έναν βαθμό) πολιτική τάξη, καθώς μέρος των αρμοδιοτήτων της μεταφέρθηκε σε όργανα τεχνοκρατικής υφής, όπως η πληθώρα Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών (άρθρο 101Α του Σ. 1975/1986/2001), που κατοχυρώθηκαν με αυξημένες εγγυήσεις συνταγματικής περιωπής, ως φορείς «ουδετεροποίησης» πεδίων της κρατικής εξουσίας⁴⁴⁴. Ο πρωθυπουργός διαπίστωνε στην σχετική συζήτηση της Βουλής ότι η ίδια η διαδικασία αναθεώρησης υπήρξε εξόχως συναινετική «για πρώτη φορά στη συνταγματική μας ιστορία», συνιστώντας μια κατάκτηση που «δείχνει το δρόμο που πρέπει να πορευθούμε στο μέλλον»⁴⁴⁵.

Κατά ομόλογο τρόπο, φαίνεται ότι η «εκσυγχρονιστική περίοδος» διαπαιδαγώγησε καταλυτικά τα κοινωνικά υποκείμενα, πράγμα που καταγράφεται και ερευνητικά, για παράδειγμα στη διαρκή πτώση του δείκτη πολιτικής κουλτούρας «ενδιαφέρον για την πολιτική». Η τάση επιβεβαιώνεται από όλες τις διαθέσιμες έρευνες, σε σύγκριση πάντα με τα πορίσματα της περίφημης έρευνας πολιτικής κουλτούρας που διεξήγαγε το ΕΚΚΕ το 1985. Μεταξύ 1985 και 2001 εμφανίζεται μια πλήρης μεταστροφή: οι θέσεις «μεγάλο» και «αρκετό ενδιαφέρον για την πολιτική», από κυρίαρχες το 1985, είναι πλέον μειοψηφικές το 2001⁴⁴⁶. Τα πλήρη αποτελέσματα της επίδρασης του «εκσυγχρονισμού» στην πολιτική κουλτούρα είναι εμφανή στις πιο πρόσφατες έρευνες. Η έρευνα «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005» που διεξήγαγε το τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου υποδεικνύει μια γενεαλογική τομή: Οι ηλικίες κάτω των 45 ετών, που πολιτικοποιήθηκαν δηλαδή μετά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, εμφανίζουν έκδηλη δυσπιστία έναντι του πολιτικού συστήματος εν γένει, αδιαφορία για την

⁴⁴² Από ομιλίες του Κ. Σημίτη. Αντίστοιχα: Ομιλία στο διεθνές σεμινάριο με θέμα «Αναζητώντας την Ευρωπαϊκή Ταυτότητα», Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1998, Ομιλία στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή για τους Ολυμπιακούς Αγώνες 2004, 31 Μαΐου 2000 και κεντρική προεκλογική ομιλία στην Αθήνα, 7 Απριλίου 2000.

⁴⁴³ Κ. Σημίτης, ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, 9 Οκτωβρίου 2003.

⁴⁴⁴ Ξ. Κοντιάδης, «Οι αθέατες επιπτώσεις της συνταγματικής αναθεώρησης στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002, σελ. 88-94.

⁴⁴⁵ Κ. Σημίτης, ομιλία για την αναθεώρηση του Συντάγματος, 6 Απριλίου 2001.

⁴⁴⁶ Με βάση έρευνες της VPRC, τα ποσοστά των απαντήσεων στην ερώτηση περί ενδιαφέροντος για την πολιτική έχουν ως εξής: «Μεγάλο ενδιαφέρον για την πολιτική»: 1985=23,1%, 1995=14,7%, 2001=8,4%/ «Αρκετό»: 1985=34,7%, 1995=24,5%, 2001=30,4%/ «Λίγο»: 1985=27%, 1995=29,8%, 2001=34,3%/ «Κανένα»: 1985=14,9%, 1995=30,6%, 2001=25,8%. Βλ. Μ. Μενδρινού, «Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: Συμπτώματα δυσaréσκειας», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002, σελ. 43 και πίνακας 4 σελ. 44.

πολιτική και απροθυμία ιδεολογικής αυτοένταξης σε εξαιρετικά αυξημένα ποσοστά. Επίσης, η ιδεολογική τριχοτόμηση του 1988 (Αριστερά-Κέντρο-Δεξιά) υποχωρεί – ιδίως το σκέλος «Αριστερά»– υπέρ της κεντρώας ταυτότητας. Η συντριπτική πλειονότητα των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ αυτοπροσδιορίζονται πια ως «κεντρώοι», ενώ συνολικά το ΠΑΣΟΚ προσδιορίζεται από τους ερωτώμενους ως «κεντρώο» παρά ως «αριστερό» κόμμα –ταυτόχρονα και η ΝΔ μετατοπίζεται ελαφρώς προς το κέντρο του άξονα⁴⁴⁷. Τέλος, την υποχώρηση του πολιτικού ενδιαφέροντος αποτυπώνει και η Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (το ελληνικό σκέλος της οποίας διεξήγαγε το ΕΚΚΕ το 2003), και μάλιστα πιο έντονη για την Ελλάδα απ' ό,τι για τις άλλες δύο χώρες που μετέβησαν στη δημοκρατία μαζί με την Ελλάδα και διήνυσαν παρόμοιες ιστορικοπολιτικές φάσεις (Ισπανία, Πορτογαλία) και σε αντίθεση με τις χώρες του ευρωπαϊκού βορρά (Αγγλία, Ολλανδία κλπ). Στην Ελλάδα, το ενδιαφέρον για την πολιτική εμφανίζεται εξαιρετικά μειωμένο, το ίδιο και η συχνότητα των πολιτικών συζητήσεων ή της πολιτικής ενημέρωσης, η πολιτική αναπαρίσταται ως «μπερδεμένη» και οι πολιτικοί ως «αδιάφοροι», ενώ οι πολίτες φαίνεται να εμπιστεύονται χλιαρά το κοινοβούλιο, ελάχιστα τους πολιτικούς και τα κόμματα, αλλά πολύ τους νόμους, την αστυνομία και την Εκκλησία. Σε ό,τι αφορά την αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, εντυπωσιακά υψηλότερο σε σχέση με όλα τα άλλα είναι το τυπικά «κεντρώο» σημείο 5 (30,2%)⁴⁴⁸.

Ύστερα από όλα αυτά, θεωρώ ότι επιβεβαιώνεται η θέση ότι το εκσυγχρονιστικό πολιτικό πρόγραμμα επιχείρησε να διαπαιδαγωγήσει το κοινωνικό σώμα σε μια συγκεκριμένη περί δημοκρατίας και πολιτικής συμμετοχής αντίληψη. Επιστρέφοντας, όμως, στη γενική θεωρία, και αν εντάξουμε αυτή τη μινιμαλιστική και ουδετεροποιημένη αντίληψη της δημοκρατίας στο ιστορικό πλαίσιο της γέννησής της, τον 19ο αιώνα, και της λειτουργίας της στον 20ό, μπορούμε ίσως να δούμε ότι σήμερα είναι κυρίαρχη όχι μόνο ως περισσότερο συμβατή με τις νόρμες της (οικονομικής) παγκοσμιοποίησης στον ύστερο καπιταλισμό, αλλά και επειδή υπηρετεί μια περισσότερο μακροϊστορική λειτουργία που επιχειρεί να κλείσει παλιούς λογαριασμούς. Είναι, εδώ, κρίσιμη η παρατήρηση του Π.-Α. Ταγκιέφ⁴⁴⁹ ότι η μινιμαλιστική θέαση της δημοκρατίας προσέλαβε το πλήρες θεωρητικοπολιτικό της νόημα μέσα από τον αντιφασισμό και τον αντικομμουνισμό ταυτόχρονα. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτοπροβάλλεται ως το αναντίρρητα ιστορικά καλύτερο διαθέσιμο δημοκρατικό μοντέλο, μετά το παγκόσμιο '89, μέσα από τον ιδεολογικό διμέτωπο εναντίον των «δύο ολοκληρωτισμών» (όπου φασισμός και κομμουνισμός ταυτίζονται ως δύο αδιαφοροποίητα ολοκληρωτικά και αυταρχικά κοινωνικά μοντέλα) και το βολικό σχήμα της «συνάντησης των άκρων» στα «φαιοκόκκινα μέτωπα»⁴⁵⁰. Η απώτερη στοχοθεσία αυτής της ανιστορικής εξίσωσης είναι, ίσως, η απεμπόληση από τον συλλογικό πολιτικό ορίζοντα μιας ολόκληρης θεωρητικοπολιτικής παράδοσης που έθεσε στην καρδιά του κοινωνικού την φιλοσοφία της πράξης, προσδιόρισε τη

⁴⁴⁷ Βλ. Μ. Κακεπάκη, «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας;», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006, σελ. 118-119.

⁴⁴⁸ «Ελλάδα – Ευρώπη. Κοινωνία, πολιτική, αξίες». Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS), Νοέμβριος 2003, ΕΚΚΕ.

⁴⁴⁹ Βλ. Π.Α. Ταγκιέφ, *Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία...*, σελ. 128-134.

⁴⁵⁰ Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο ότι οι ιδεολογικοί διάυλοι του εκσυγχρονισμού ανακίνησαν και προσάρμοσαν στα καθ' ημάς το σχήμα του «μαυροκόκκινου συνοθλεύματος», ταυτίζοντας «το μέτωπο που απείλησε τη δημοκρατία κατά τις δεκαετίες του '20 και του '30» με το «αντι-εκσυγχρονιστικό μέτωπο», κάθε φορά που αναπτύχθηκαν κοινωνικές αντιδράσεις στην εκσυγχρονιστική πολιτική ατζέντα. Πρωταγωνιστής, και πάλι, ο Γ. Πρετεντέρη –βλ. ενδεικτικά του ίδιου, άρθρο στο *Βήμα*, 6/6/1999 και το βιβλίο *Η δεύτερη μεταπολίτευση* (σελ. 249).

σύγκρουση και τη διαφωνία ως όρους της ελευθερίας (ήδη από τον Μακιαβέλι), αποσταθεροποίησε την συναινετική, ομαλή λειτουργία της αστικής κυριαρχίας, προκαλώντας διαιρέσεις και ρωγμές στο κοινωνικοπολιτικό σώμα ολόκληρης της νεωτερικότητας.

Η δεύτερη αυτή παράδοση, παιδί και αυτή του διαφωτιστικού προτάγματος και του ιδρυτικού γεγονότος της νεωτερικότητας, της γαλλικής επανάστασης, κατανόησε το υποκείμενο όχι ως ιδιώτη αλλά ως πολίτη, στο πολιτικό σώμα του οποίου ενέγραψε αυτό που ο Ετιέν Μπαλιμπάρ έχει ονομάσει «πρόταση της ισοελευθερίας», ιδρύοντας μια αμφίδρομη σχέση όπου ελευθερία και ισότητα γίνονται η μία «το ακριβές μέτρο της άλλης»⁴⁵¹. Εδώ, η ιδιότητα του πολίτη κατανοείται ως διπλός δεσμός, αφενός με το κράτος, ως αρχή δημόσιας κυριαρχίας, και αφετέρου με την «αναγνωρισμένη άσκηση μιας ατομικής ικανότητας συμμετοχής στις πολιτικές αποφάσεις», δηλαδή με τη συμμετοχή των πολιτών στο πολιτικό πεδίο, συμμετοχή ατομική και συλλογική που ασκεί έλεγχο στον κρατικό μηχανισμό, αρθρώνει διεκδικήσεις και συναρμολογεί αντιστάσεις ή αντι-εξουσίες, σε μια διαλεκτική συγκρούσεων και αλληλεγγύης⁴⁵². Το πρόταγμα της ισοελευθερίας βρίσκεται στον πυρήνα της έννοιας πολίτης, στην καρδιά της λαϊκής κυριαρχίας ως «συλλογική ικανότητα θέσμισης του κράτους ή του δημόσιου χώρου»⁴⁵³ και επομένως ελέγχου επί των μηχανισμών δημόσιας εξουσίας. Η έννοια πολίτης αντανakλά έναν κοινωνικό δεσμό, στο έδαφος του οποίου αναγνωρίζονται στους πολίτες δικαιώματα και ελευθερίες, ενώ μόνη πηγή των υποχρεώσεών τους είναι η «συνέλευση» των πολιτών.

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Μπαλιμπάρ, και πάλι, υποδεικνύει ότι ο υπαρκτός, δηλαδή πολιτικός λαός είναι συνθήκη απaráβατη για την πολιτική και τη δημοκρατία. Τα Συντάγματα ξεκινούν πάντα με μια επίκληση του λαού, καθώς είναι πολιτικά κείμενα που παράγονται από τον ίδιο τον λαό, σε «στιγμές εξεγερσιακές... σε επεισόδια ανασυγκρότησης, αναθεμελίωσης, επανεπιβεβαίωσης της δημοκρατίας»⁴⁵⁴. Η εισαγωγική φράση «Εμείς, ο λαός» συνιστά η ίδια ένα επιτελεστικό ενέργημα που παράγει τον κυρίαρχο λαό. Οι τρεις λέξεις, την ίδια στιγμή που εκφέρονται ή καταγράφονται, γίνονται η λεκτική, υλική και συμβολική γενέθλια πράξη του συλλογικού υποκειμένου λαός ως θεσμίζουσα εξουσία (*rounoir* *constituant*), ως θεμελιώδη δημοκρατική εξουσία που γεννά, νομιμοποιεί και ελέγχει κάθε άλλη εξουσία. Συνεπώς, δεν μπορεί να νοηθεί δημοκρατία χωρίς Δήμο, χωρίς Λαό. Είναι ανάπηρη η δημοκρατία όταν εμφανίζεται ως μονοδρομική σχέση, ως σύνολο εγγυήσεων «που προτείνονται και επιβάλλονται από το κράτος στα υποκείμενα». Αντίθετα, η αυθεντική δημοκρατία ορίζεται ως «αμοιβαία σχέση» μέσα στο ίδιο διάγραμμα εξουσίας μεταξύ του συγκροτημένου μηχανισμού εξουσίας και της «κοινότητας πολιτών» που τον παράγει και τον ελέγχει, δηλαδή του κυρίαρχου λαού, ως έσχατη αναγωγή της πολιτικής νομιμοποίησης και απόφασης⁴⁵⁵. Ακριβώς αυτή η λαϊκή κυριαρχία εξαυλώνεται, γίνεται φασματική, αμυδρή, αχνή, μέσα στο περιβάλλον οπισθοχώρησης του πολιτικού στις σύγχρονες δημοκρατίες και στα υπερεθνικά μορφώματα της νέας παγκοσμιοποίησης.

Τα κυρίαρχα σήμερα θεωρητικά μοντέλα της ανακλαστικής νεωτερικότητας (Γκίντενς, Μπεκ) και της διαβουλευτικής δημοκρατίας (Χάμπερμας) προκρίνουν μια μονοδρομικά συναινετική και, ως εκ τούτου, αποπολιτικοποιημένη αντίληψη της

⁴⁵¹ E. Balibar, *Les frontières de la démocratie*, Découverte, Παρίσι, 1992.

⁴⁵² E. Balibar, *Les frontières...*, σελ. 99.

⁴⁵³ E. Balibar, *Nous, citoyens d'Europe?*, Découverte, Παρίσι, 2001.

⁴⁵⁴ E. Balibar, *Droit de cité*, PUF, Παρίσι, 2002.

⁴⁵⁵ E. Balibar, *Droit de cité...*, σελ. 179 επ.

πολιτικής και της δημοκρατίας, διακηρύσσοντας σε όλους τους τόνους την υποχώρηση, αν όχι την ιστορική υπερβαση, της συγκρουσιακής διάστασης της πολιτικής. Ανάγουν σε πεμπτουσία της θριαμβεύουσας φιλελεύθερης δημοκρατίας μια ιδιότητα του πολίτη που συγκροτείται φορμαλιστικά και τυπικά, ως κατάλογος κανόνων, αρχών και δικαιωμάτων, υποθέτοντας λυμένο ή ασήμαντο το πιο κομβικό ζήτημα, της ύπαρξης του λαού: εννοώ, εδώ, του υπαρκτού λαού, που συγκροτείται πολιτικά και υλικά, μέσα στη διαλεκτική εξουσιών και αντι-εξουσιών, στη σύγκρουση ή τη σύγκλιση ανταγωνιστικών κοινωνικών συμφερόντων, αρχών, στρατηγικών. Ιδίως στη χαμπερμασιανή οπτική, η δημοκρατία, αναδιατυπωμένη ως ζήτημα κυρίως «επικοινωνίας» και «συνείδησης», απεμπλέκεται από ενοχλητικά πράγματα όπως η πολιτική συμμετοχή και η λαϊκή βούληση, που αντιμετωπίζονται ως «κατάλοιπα που μπορούν να παρακαμφθούν στο σχέδιο μιας κοσμοπολίτικης νομικής τάξης»⁴⁵⁶.

Οι πολιτικές δυνάμεις, μικρότερες ή μεγαλύτερες, συντηρητικής ή προοδευτικής τοποθέτησης, που έχουν σήμερα υποταχθεί στη συναινετική θεώρηση της δημοκρατίας, εξορίζοντας το συγκρουσιακό στοιχείο από τον λόγο και την πράξη τους, έχουν ταυτόχρονα απεκδυθεί την ικανότητα ή την επιδίωξη να «προσφέρουν διακριτές μορφές ταύτισης γύρω από εναλλακτικά προγράμματα». Το χειρότερο είναι ότι τον ρόλο αυτόν ενδύονται πλέον σήμερα όλο και περισσότερο τα κόμματα της άκρας Δεξιάς⁴⁵⁷. Πράγματι, η υποχώρηση της συγκρουσιακής πολιτικής άφησε κενό ένα ολόκληρο πεδίο στο οποίο βρίσκεται χώρος και ανθίζει ένας νέος συγκρουσιακός λόγος της άκρας Δεξιάς, λόγος που μάλιστα εμφανίζεται ενδεδυμένος με λαϊκιστικά χαρακτηριστικά και γι' αυτό καταφέρνει να ιδρύει μια ισχυρή απεύθυνση στις μάζες των πολιτών και ψηφοφόρων.

Τα νεο-λαϊκιστικά ακροδεξιά πολιτικά μορφώματα αναδεικνύονται σε διακριτές πολιτικές δυνάμεις, ακριβώς επειδή ακριβώς συγκρούονται με την ειρηνευμένη κατεστημένη πολιτική, προσφέροντας συγκρουσιακά, εναλλακτικά προγράμματα και διαφοροποιημένους φαντασιακούς κοινωνικούς ορίζοντες. Καταφέρνουν μάλιστα να δημιουργούν ισχυρές συλλογικές ταυτότητες, οι οποίες αρθρώνονται γύρω από εναλλακτικά προτάγματα και υποστηρίζονται από μια διέγερση υπόρρητων συγκινησιακών αντανάκλαστικών, από μια αναμόχλευση συλλογικών πολιτικών και κοινωνικών παθών. «Εξού και η έντονη απήχηση του λόγου τους», σημειώνει συνοψίζοντας η Σαντάλ Μουφ, «προσφέρει συλλογικές μορφές ταύτισης γύρω από την έννοια του 'λαού'...».

⁴⁵⁶ Βλ. την αυστηρή κριτική του Πέρι Άντερσον, «Όπλα και δικαιώματα. Ο Ρώλος, ο Χάμπερμας και ο Μπόμπιο σε μια εποχή πολέμου», σε *New Left Review. Η ελληνική έκδοση*, Αγρα, Αθήνα, 2006· «Αντί για μια κριτική του εκφυλισμού των κλασικών ιδανικών της δημοκρατίας στα κατακερματισμένα και αποπολιτικοποιημένα αντιπροσωπευτικά συστήματα της σύγχρονης Δύσης, ο Χάμπερμας προσφέρει μια μεταφυσική δικαίωσή του, στο όνομα της σωτήριας απρόσωπης και αποκεντρωμένης ροής του επικοινωνιακού λόγου. Το αποτέλεσμα είναι μια πολιτική θεωρία κομμένη και ραμμένη στα μέτρα της παραπέρα διάλυσης της λαϊκής κυριαρχίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο και της πλήρους εξάερωσής της στο παγκόσμιο, υποτίθεται, επίπεδο» [στο ίδιο, σελ. 74].

⁴⁵⁷ Ch. Mouffe «Πάθος και πολιτική. Τα διακυβεύματα της δημοκρατίας», σε *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη 2004, ιδίως σελ. 49 επ. Βλ. επίσης και Ch. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Αθήνα, Πόλις, 2004.

Το παιχνίδι της ιστορίας

Ακόμη και οι νεκροί δεν θα είναι ασφαλείς από τον εχθρό, αν νικήσει.

Βάλτερ Μπένγιαμιν

Αν το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα, όπως υποστήριξα μέχρι εδώ, υιοθέτησε και προήγαγε ένα μοντέλο συναινετικής, μινιμαλιστικής φιλελεύθερης δημοκρατίας, σαν αυτό που περιγράφηκε παραπάνω, αναπόφευκτα αναμετρήθηκε και με όψεις της ελληνικής ιστορίας που, στο πλαίσιο αυτού του παραδείγματος, έπρεπε να αναδιαπλαστούν. Ισχύει εδώ η μπενγιαμινική θέση ότι η ιστορία γράφεται, σε γενικές γραμμές, από τους νικητές –και το εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ ήταν ένας από αυτούς, ως η πολιτική έκφραση ενός κυρίαρχου συνασπισμού εξουσίας σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, της ύστερης μεταπολίτευσης.

Η εκσυγχρονιστική αναπαράσταση της νεώτερης ελληνικής ιστορίας εκτυλίχθηκε σε δύο αλληλένδετα επίπεδα. Το πρώτο αφορούσε μια θετική επανεκτίμηση του ιστορικού ρόλου της εγχώριας φιλελεύθερης αστικής τάξης. Τα θεωρητικά σχήματα υπήρχαν έτοιμα από καιρό. Ας τα επαναλάβουμε, συνοπτικά μόνο: η θεωρία της εξαρτημένης, υπανάπτυκτης και «καθυστερημένης» ημιπεριφέρειας, σε συνδυασμό με ένα σχήμα εξελικτικών ιστορικών σταδίων, σύμφωνα με το οποίο στην Ελλάδα ουδέποτε πραγματοποιήθηκε η νεωτερική αστικοδημοκρατική επανάσταση, με τη σκληρή έννοια του όρου. Ο Κ. Τσουκαλάς, για παράδειγμα, από νωρίς επισήμανε τη σχετική ανεπάρκεια. Υποστήριξε ότι ο εκσυγχρονιστικός λόγος στην Ελλάδα, φορέας προόδου και ανάπτυξης αλλά και αντίθεσης στην παραδοσιακή κοινωνία, παρέμεινε ιστορικά μια εργαλειακή, αναποτελεσματική και βολονταριστική ιδεολογία, καθόσον δεν βρήκε να στηριχτεί σε μια «συμπαγή και αυτοδύναμη αστική τάξη», προσέκρουε πάντοτε «στην πεισματική έλλειψη ιδιωτικών φορέων με αποκρυσταλλωμένες και οργανωμένες αστικές και “εκλογικευμένες” συμπεριφορές»⁴⁵⁸.

Μόνη, ίσως, αναλαμπή της πεφωτισμένης αστικής τάξης υπήρξε ο Μεσοπόλεμος. Εκεί, υποτίθεται, εμφανίστηκε και επικράτησε μια εθνική αστική τάξη, με την καλύτερη έννοια του όρου: «Προσανατολισμένη προς παραγωγικές δραστηριότητες», προσπάθησε να διατυπώσει «ένα εθνικό πρόγραμμα αυτόνομης εγχώριας ανάπτυξης», και πράγματι επέτυχε για ένα σημαντικό διάστημα την πρώτη σοβαρή εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα, οσοδήποτε «δειλή, εύθραυστη και αναποτελεσματική» κι αν ήταν τελικά⁴⁵⁹. Όμως, αλίμονο, αυτή η αναλαμπή ήταν σύντομη και, τελικά, πολύ πολύ εύθραυστη. Η χώρα δεν θα κατάφερνε εύκολα να σπάσει τα δεσμά της εξάρτησης· άλλωστε ενέσκηψε η διεθνής κρίση αλλά και παροξύνθηκαν τα δεσμά του παρελθόντος, η πελατειακή οργάνωση του πολιτικού συστήματος, η ισχύη δημοκρατία της κοινοβουλευτικής ημιπεριφέρειας και μαζί τα προνόμια, η απαξίωση κάθε ορθολογικής επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, ο γενικευμένος παρασιτισμός και η τόσο αδύναμη κοινωνία πολιτών. Μέσα σε όλα

⁴⁵⁸ Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα», σε Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983, ιδίως σελ. 45-47.

⁴⁵⁹ Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», σε *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 19.

αυτά, η απόπειρα συγκρότησης μιας «πραγματικής» αστικής τάξης (κατά το δυτικό πρότυπο) έμεινε στα μισά, οι λίγοι πεφωτισμένοι αστοί δεν έφταναν και η τάξη μολύνθηκε από καιροσκόπους. Η μεγάλη ελπίδα της φιλελεύθερης αστικής τάξης, ο βενιζελισμός, κατέπεσε, και μια μεγάλη ιστορική ευκαιρία χάθηκε, εν μέρει εξαιτίας της ίδιας της αστικής τάξης, που υπήρξε γεμάτη καλές προθέσεις, αλλά –φευ– άτολμη, αδύναμη, σπασμωδική, εύθραυστη κι αυτή. Όλα αυτά τα ιδεολογικά θέματα συμπυκνώθηκαν με τον καλύτερο τρόπο από την «λογοτεχνική πτέρυγα» του εκσυγχρονισμού: τα μυθιστορήματα του Νίκου Θέμελη, που διαβάστηκαν πολύ, προωθήθηκαν συστηματικά, έγιναν μπεστ σέλερ, διαδίδοντας έτσι, με γλαφυρότητα και λυρισμό, τους κοινούς τόπους αυτής της αναπαράστασης της ιστορίας.

Άρχισε να σκέφτεται τι θα του έλεγε. Θα του εξηγούσε ότι αστική τάξη δεν είναι μόνο να μαζέψεις κεφάλαια, γη και εργάτες, ή ακόμη να 'χεις κι ένα γιο για να τα κληρονομήσει. Ότι χρειάζεται ένα υπόβαθρο, για γενικότερη αντίληψη για τον κόσμο, που να γίνεται συνείδηση σε όσους συγκροτούν αυτήν την τάξη. Μία αντίληψη για τους κανόνες που ορίζουν και διαμορφώνουν συνολικά την κοινωνία. Κανόνες με δικαιώματα και υποχρεώσεις για όλους, όχι μόνο δικαιώματα για μας και υποχρεώσεις για εκείνους που μας δουλεύουν. Θα του θύμιζε σχετικές συζητήσεις στην Γερμανία, όπου αναγνώριζαν στον αυταρχικό συντηρητικό Βίσμαρκ μία από τις πιο φιλεργατικές μεταρρυθμίσεις που είχε κάνει στην εποχή του. Θα του έλεγε ακόμη ότι αυτή η τάξη όφειλε να 'χει βαθιά ριζωμένες στη συνείδησή της τις αξίες της δημοκρατίας, γιατί πυρήνας της δημοκρατίας ήτανε οι αρχές της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του πολίτη, άρα χωρίς δημοκρατία, δημοκρατία ενσυνείδητη με όλους τους θεσμούς της, καμία αστική τάξη δεν θα μπορούσε να φθάσει στην ολοκλήρωσή της. Θα έφερνε για παράδειγμα την Αθηναϊκή Δημοκρατία και την Γαλλική Επανάσταση. Δύο κόσμους τόσο διαφορετικούς, με κοινό παρονομαστή ό,τι πιο δυνατό και άξιο είχαν διαπλάσει: τις αξίες της δημοκρατίας. Θα του έλεγε ακόμη ότι οι άνθρωποι που είχε μαζέψει εκείνο το βράδυ σίτι τους ήταν τόσο μακριά από αυτούς που θα 'πρεπε να συγκροτούν την πραγματική αστική τάξη, που τόσο ανάγκη είχε η πατρίδα. Άνθρωποι ανερμάτιστοι κι αδίστακτοι, άνθρωποι δίχως αρχές και αξίες.

Και αλλού:

Όμως το πολιτικό σύστημα παρέμενε παρόλα αυτά βαθιά πελατειακό. Να μην μπορεί να λειτουργήσει πραγματικά η δημοκρατία, η αντιπροσωπευτικότητα δίχως πραγματικές αντιστοιχίες, προσανατολισμούς ή κατευθύνσεις. Να ροκανίζονται προσπάθειες, να μην μπορούν αξίες και αρχές να ριζώσουν και να καρπίσουν, ν'απαξιώνονται διαδοχικά ένα προς ένα όσα συνθέτουνε την κοινωνία, την πολιτεία, την οικονομία, όλα σε μια περιδίνηση αυτοκαταστροφική του έθνους. Τυφλοί τυφλούς να οδηγούν κι ανοιχτομάτηδες όπου μπορούν να υπονομεύουν, να εκμεταλλεύονται, να υφαρπάζουν. Όλοι εναντίον όλων, μεροδούλι μεροφάι να ροκανίζουν από μέσα κι από έξω τον Βενιζέλο κι αυτός να χάνει το έρμα, την καθαρή γραμμή, να παραπαίει. Το τελευταίο ανάχωμα, η δημοκρατία και όλα τα παρεπόμενά της, η συνείδηση των πολιτών της, η ηθική της ή έστω η δεοντολογία της, η στάση ζωής, ο τρόπος προσέγγισης, η νοοτροπία, οι επιμέρους αντιλήψεις να εξανεμίζονται ή να αποκαλύπτονται ως μία πελώρια ψευδαίσθηση. Να αποκαλύπτονται η ανήμπορη δημοκρατία, ανήμπορη ν'αντέξει στην κρίση και μια απέραντη αδύναμη κοινωνία, ανίκανη να αυτοπροσδιορισθεί μέσα στην κρίση. Τίποτα δεν είχε μείνει όρθιο απ'την προοπτική και την προσπάθεια να φτιάξουνε μια άλλη Ελλάδα. Είχε χαθεί η μεγάλη ευκαιρία της αστικής τάξης και των ταγών της. Να στηρίζουνε τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου, να προωθήσουνε μια σύγχρονη κοινωνία, μια πραγματική και ισχυρή δημοκρατία, μια ενσυνείδητη πρωτοπόρα αστική τάξη. Ιδέες, αξίες και πράγματα που τροφοδοτούσαν κάποτε την ελπίδα. Ένα καινούριο φως. Μια νέα λάμψη πρωτόγνωρη. Μοναδική, όσο κι αν έτρεχες στο παρελθόν, στην ιστορία αυτού του τόπου απ'την απελευθέρωσή του. Κι αυτή η λάμψη αποδεικνυόταν τώρα πια απλά μία αναλαμπή. Μία αναλαμπή που έσβηνε με την συμμετοχή,

την ανοχή και την απάθεια όλων. Με την ευθύνη όλων. Τα πάντα μία μεγάλη αναλαμπή δίχως συνέχεια⁴⁶⁰.

Η ίδια αφηγηματική γραμμή υποστηρίζει ότι και αργότερα, μετά την ταραγμένη δεκαετία του '40, η αστική τάξη ουδέποτε κατάφερε να ορθοποδήσει. Ακολουθώντας πάλι τα θεωρητικά βήματα του Τσουκαλά, βλέπουμε ότι η όποια παραγωγική δομή στήθηκε στον Μεσοπόλεμο εξαρθρώνεται μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Ο πόλεμος αναδιάρθρωσε μαζικά το κοινωνικό σκηνικό, έτσι ώστε μεταπολεμικά αυτοί που αναλαμβάνουν την ιστορική πρωτοβουλία είναι όχι η παλιότερη, διαλυμένη πια, αστική τάξη αλλά «μια νέα γενιά κερδοσκόπων, καιροσκόπων και μαυραγοριτών, που αναδύθηκαν από τον πόλεμο με μεγάλες περιουσίες και πολυτέλεια». Αυτή η νέα γενιά ήταν «σχεδόν τελείως αποσπασμένη από τις παραγωγικές δραστηριότητες, και σε αντίθεση με την παλιότερη αστική τάξη «δεν διέθετε φιλελεύθερους ενδοιασμούς», παρασιτούσε επί της διαιωνιζόμενης «έκτακτης» κατάστασης της αμερικανικής βοήθειας, ενδιαφερόταν αποκλειστικά για βραχυπρόθεσμα οικονομικά οφέλη και όχι για την «επεξεργασία εθνικού προγράμματος». Οι άνθρωποι που όρισαν τις τύχες της μεταπολεμικής Ελλάδας δεν ήταν καθόλου οι φιλελεύθεροι αστοί του Μεσοπολέμου αλλά οι γερμανοθρεμμένοι μεταπράτες: «Ο κυρίαρχος φιλελευθερισμός της προπολεμικής άρχουσας τάξης μεταβαλλόταν σταδιακά σε μια βραχυπρόθεσμη και πολύ ευέλικτη μεταπρατική προσαρμοστικότητα, σε μια κατάσταση όπου ο έλεγχος του κρατικού μηχανισμού φαινόταν να αποτελεί τον σπουδαιότερο σκοπό»⁴⁶¹. Η κυρίαρχη εξουσία δεν προερχόταν καθόλου από μια «πλατειά και συγκροτημένη αστική συναίνεση» – αντιθέτως, η αστική κυριαρχία είχε φαγοκυτωθεί από την «ακάθεκτη άνοδο της άκρας Δεξιάς». Αυτή η τελευταία ήταν, φαίνεται, ο πραγματικός φορέας της αντιδημοκρατικής μεταπολεμικής εξουσίας, μαζί με τους κατασταλτικούς (στρατός) και ιδεολογικούς (Εκκλησία) μηχανισμούς του (παρα)κράτους, και όχι οι «κατ' όνομα κυβερνητικές αρχές»⁴⁶².

Θα μπορούσε αυτή η αφήγηση να έχει αξιώσεις εγκυρότητας; Νομίζω πως όχι. Καταρχάς διότι, αν ήταν έτσι τα πράγματα, το μεταπολεμικό καθεστώς της χώρας θα ήταν απλούστατα δικτατορικό: Μια δράκα ακροδεξιών πρώην μαυραγοριτών θα είχε καταλάβει το κράτος, με τη συνέργεια του στρατού και την ανοχή του Στέμματος. Δεν ήταν έτσι, όμως. Το καθεστώς υπήρξε όντως αντιδημοκρατικό, αλλά στηρίχθηκε σε ένα μείγμα καταστολής και συναίνεσης (κυρίως στη μεριά της μικροαστικής τάξης, και με τον τρόπο που την ανασυγκρότησε), αλλά και σε ένα κράτος που υπήρξε συμπυκνωτής του κυρίαρχου συσχετισμού δυνάμεων. Και αυτές οι δυνάμεις περιελάμβαναν όχι μόνο όσους πλούτισαν στην διάρκεια του πολέμου αλλά και το ευρύ φάσμα των αστικών δυνάμεων, κοινωνικών και πολιτικών. Ο ελληνικός μεταπολεμικός καπιταλισμός δεν ήταν παρασιτικός και αντιπαραγωγικός, αλλά έφτιαξε παραγωγικές δομές, πραγματοποίησε μια ευρεία εκβιομηχάνιση, και όλα αυτά όχι μόνο υπό την αιγίδα της αμερικανικής βοήθειας αλλά και με μια σημαντική συνιστώσα εγχώριας ανάπτυξης. Τέλος, το μεταπολεμικό κράτος βεβαίως και επεξεργάστηκε «εθνικό πρόγραμμα», μερικές κεντρικές πολιτικές επιλογές του οποίου ήταν η καταπολέμηση του κομμουνισμού (αποεαμοποίηση, κατά την εύστοχη, εδώ, ορολογία του Τσουκαλά), η εμπέδωση της ευταξίας, η οικονομική ανασυγκρότηση και ανάπτυξη, η εκβιομηχάνιση, η πρόσδεση στην Ευρώπη (ΕΟΚ)

⁴⁶⁰ Ν. Θέμελης, *Η αναλαμπή*, Κέδρος, Αθήνα, 2003, σελ. 672 και 692.

⁴⁶¹ Η σχετική αφήγηση σε Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», σελ. 19-21.

⁴⁶² Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση...», σελ. 25.

κλπ. Κάπως έτσι η Ελλάδα έφτασε, στη δεκαετία του '70 πια, να έχει ευθυγραμμιστεί απολύτως, όπως είδαμε ήδη, με τον «κανονικό», δυτικού τύπου καπιταλισμό.

Τίποτε από όλα αυτά δεν μπορεί να εξηγηθεί στο σχήμα που περιγράφεται παραπάνω, το οποίο είναι διαβλητό και για έναν ακόμη, ίσως κρισιμότερο, λόγο. Επειδή αποκρύπτει κρίσιμες πτυχές της ελληνικής ιστορίας του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, κυρίως σε ό,τι αφορά την μήτρα της, δηλαδή την περίοδο 1941-1949. Είναι τότε που, στην Ελλάδα όπως σε ολόκληρη την Ευρώπη, μέσω της αντίστασης στον κατακτητή, επισυμβαίνει ένα πρωτόγνωρο στην έκταση και την καθολικότητά του φαινόμενο: Οι «μάζες» εισέρχονται στο πολιτικό προσκήνιο ορμητικά και αυτόνομα, έξω από το (διαλυμένο στις κατεχόμενες χώρες) κράτος, και εκφράζονται μέσα στο δικό τους ιστορικό μπλοκ, «σε αντίθεση με την αστική ιδεολογία, σε αντίθεση με την πολιτική του αστικού κόσμου»⁴⁶³. Μέσα από την οργανωμένη αντίσταση, η εθνική απελευθέρωση συμβαδίζει με ρητές συλλογικές προσδοκίες κοινωνικού μετασχηματισμού.

Στα ελληνικά πράγματα, η εαμική αντίσταση αναδιατάσσει πλήρως το σκηνικό. Η μεσοπολεμική διχοτομία βενιζελικών-αντιβενιζελικών έχει από καιρό εξαντλήσει την ιστορική προωθητική της ισχύ, και τώρα η νέα διαίρεση που εγκαθιδρύεται φέρνει το εαμικό μπλοκ, με πυρήνα το ΚΚΕ, αντιμέτωπο προς το μπλοκ των αστικών δυνάμεων, με τη στήριξη και καθοδήγηση των Άγγλων. Στην απελευθέρωση, πια, στο επίκεντρο της διαμάχης των δύο συνασπισμών βρίσκεται το διακύβευμα της κοινωνικής οργάνωσης της χώρας. Το μπλοκ των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων που στόχευαν στην παλινόρθωση του προπολεμικού πλαισίου κάλυπτε, το 1944, ευρύ φάσμα τάσεων και συμφερόντων, που συσπειρώθηκαν γύρω από την κυβέρνηση Παπανδρέου⁴⁶⁴. Ετερόκλητες, πράγματι, δυνάμεις όπως οι παλαιοί αστοί πολιτικοί και οι έλληνες συνεργάτες των ναζί συνομαδώνονται κάτω από τη στέγη μιας κοινής σκοπιμότητας: της σύνθλιψης του εαμικού μπλοκ⁴⁶⁵. Στο τέλος, πια, της δεκαετίας, μετά τον εμφύλιο πόλεμο, οι πολιτικοί συσχετισμοί έχουν ανατραπεί. Η άρχουσα τάξη έχει ανασυγκροτηθεί, έχει επικρατήσει (και στρατιωτικά), και πρωταρχική μέριμνα είναι στο εξής η αντιμετώπιση του κομμουνισμού και η απάλειψη της εαμικής κληρονομιάς από το κοινωνικό πεδίο. Το μεταπολεμικό κράτος συγκροτείται με την πολιτική και ιδεολογική συνέργεια όλων των αστικών δυνάμεων⁴⁶⁶, που πολιτικά εξικνούνται από την άκρα Δεξιά μέχρι το Κέντρο, με τη σταθερή ενθάρρυνση ΗΠΑ και Αγγλίας⁴⁶⁷. Κάπως έτσι κατασκευάζεται το ελληνικό κράτος του '50, η εθνικόφρων παράταξη και η κυρίαρχη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης.

Η βαθιά διαίρεση της δεκαετίας του '40 χαράχτηκε καταστατικά στο σώμα της μεταπολεμικής Ελλάδας, προσδιορίζοντας έκτοτε πολιτικοκοινωνικές τομές, συγκρούσεις, διαιρέσεις. Η ιστορική προωθητική της ισχύς αναθερμάνθηκε στη μεταπολίτευση και συνέχισε να λειτουργεί μέσα από πολλές και διαφορετικές οδούς. Και είναι ακριβώς αυτή η καταστατική διαίρεση, κατεξοχήν πολιτική, που επιχειρήθηκε να κλείσει με το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα (και με το δεύτερο σκέλος της ιστορικής αναπαράστασης που προσκόμιζε), το οποίο σε όλους τους τόνους

⁴⁶³ Α. Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ. 16 και 30-32.

⁴⁶⁴ Γ. Μαργαρίτης, «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την απελευθέρωση», σε *Μνήμων*, τχ 9, 1984, σελ. 176-177.

⁴⁶⁵ Π. Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944. Πολιτικές συγκρούσεις κατά την Απελευθέρωση», σε *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 196.

⁴⁶⁶ Α. Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα...*, σελ. 137-139.

⁴⁶⁷ Ν. Ποταμιάνος, «Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου», σε *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σελ. 221 και 226.

διακήρυξε «το τέλος της μεταπολίτευσης»⁴⁶⁸ και την συνολική ειρήνευση του κοινωνικού τοπίου, μια νέα εποχή συνεργασίας και συναίνεσης όλων των κοινωνικών δυνάμεων σε ένα εθνικό πρόγραμμα παραγωγικής ανάπτυξης. Αναγκαία συνθήκη του νέου κοινωνικού συμβιβασμού και της ανακαινισμένης, μινιμαλιστικής, φιλελεύθερης δημοκρατίας, ήταν η ελληνική εκδοχή της αποστροφής του Ερνέστ Ρενάν στην περίφημη διάλεξή του περί έθνους: «Κάθε γάλλος πολίτης οφείλει να έχει ξεχάσει τη νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου» –εκείνη τη νύχτα της 24ης Αυγούστου του 1572, του θηριώδους διωγμού των Ουγενότων από τον Κάρολο Θ΄. Ο εκσυγχρονισμός εγκάλεσε τους Έλληνες, μέσα από τα ιδεολογικά σχήματα της αυτοδύναμης οικονομικής ανάπτυξης, της νέας εθνικής αυτοπεποίθησης, του επανεθνικοποιημένου αντιεθνικισμού και του αντιλαϊκισμού, σε μια διεργασία της λήθης: λήθη της μαζικής πολιτικής, επιλησμονή των διαιρέσεων της μεταπολίτευσης και πιο πίσω ακόμη, μέχρι τον Εμφύλιο. Και το πέτυχε να διαπαιδαγωγήσει το εκλογικό του σώμα, αλλά και μεγάλο μέρος του ευρύτερου κοινωνικού ακροατηρίου⁴⁶⁹, σε μια αναδρομική αναδιαπραγμάτευση της ίδια της ιστορικότητάς του, με ένα συγκεκριμένο leitmotiv: Να ξεχάσουμε ό,τι μας χώρισε άλλοτε και να προχωρήσουμε όλοι μαζί σε ένα μέλλον που δεν μπορεί να περιμένει. Να προχωρήσουμε, ναι, αλλά υπό τη σκέπη πάντοτε της κυριαρχίας ενός μέρους της κοινωνίας, εκείνου στο οποίο ταιριάζει άλλωστε η ιδεολογικοποιημένη αναπαράσταση της ιστορίας που συμβάδισε με το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα. Το μέρος αυτό δεν είναι άλλο από τον πραγματικό κυρίαρχο, τον αληθινό νικητή της μεταπολιτευτικής περιόδου, είτε της πρώιμης (λαϊκιστικό ΠΑΣΟΚ) είτε της ύστερης (εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ): της ενδογενούς, και συν τω χρόνω διεθνοποιημένης, αστικής τάξης. Η ιστορία του εκσυγχρονισμού ήταν μια ιστορία των νικητών.

⁴⁶⁸ Ο Γιάννης Πρετεντέρης, και πάλι, από τις σελίδες του *Βήματος* επανέφερε με κάθε ευκαιρία το ίδιο μότο, σχετικά με το «τέλος του κύκλου της Μεταπολίτευσης». Αλλά και το ίδιο το ΠΑΣΟΚ, σε πλείστες ευκαιρίες, έσπευσε να διαλαλήσει ότι «ένας ιστορικός κύκλος, μια ολόκληρη εποχή κλείνει», πάντοτε, βέβαια, εντός της νικηφόρας πασοκικής δυναμικής –βλ. ενδεικτικά: Γραφείο Τύπου του ΠΑΣΟΚ, ανακοίνωση για τα 25 χρόνια από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, 1 Σεπτεμβρίου 1999. Βέβαια, οι σχετικές με το «τέλος της μεταπολίτευσης» διακηρύξεις ή συζητήσεις δεν εμφανίστηκαν το 1996, αλλά διακινούνταν και ανακινούνταν επίμονα στον δημόσιο λόγο ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '80, από τη στιγμή δηλαδή που αρχίζει να μεταστρέφεται το πολιτικο-ιδεολογικό κλίμα στη χώρα, βλ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, σελ. 281-282. Οι ιδεολογικοί κοινοί τόποι χρειάζονται καιρό και επιμονή για να εγχαραχθούν στο συλλογικό σώμα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, αυτό άργησε βέβαια αλλά έγινε επιτυχώς, αφού οι λογαριασμοί με το «μαχητικό», μαζικό και ασταθές παρελθόν μας έπρεπε να κλείσουν.

⁴⁶⁹ Αξίζει εδώ να παραπέμψουμε στα πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα έρευνας της VPRC που πραγματοποιήθηκε το 2000 για λογαριασμό του ΙΣΤΑΜΕ, όπως περιγράφονται στο Μ. Γκίβαλος, «Μετασχηματισμοί και διαφοροποιήσεις του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία 1990-2000», σελ. 112-114. Το εντυπωσιακότερο όλων είναι, κατά τη γνώμη μου, μια λεπτομέρεια της έρευνας: Το εκλογικό σώμα του ΠΑΣΟΚ δηλώνει ως προς την ιστορική τοποθέτηση της οικογένειάς του στον Εμφύλιο πόλεμο –τη μείζονα διαιρετική τομή της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας– ότι αυτή «παρέμεινε ουδέτερη» (54,1%), ενώ ένα ποσοστό 21,4% δεν γνωρίζει ακριβώς τι συνέβη τότε. Το 75% δηλαδή του πασοκικού εκλογικού σώματος του 2000 διατηρεί (ή θέλει να διατηρεί) απόσταση από το γεγονός. Εννοείται ότι αν πράγματι οι πρόγονοι ενός τόσο σημαντικού μέρους της ελληνικής κοινωνίας «είχαν παραμείνει ουδέτεροι» στον Εμφύλιο, τότε αυτός δεν θα είχε συμβεί καν! Πρόκειται μάλλον για μια αναδρομική πρόσληψη της ιστορίας, προσαρμοσμένη σε εντελώς σημερινές μέριμνες και αναγκαιότητες.

Μιλούσε μιαν άλλη γλώσσα, την ιδιάζουσα διάλεκτο
μιας λησμονημένης, τώρα πλέον, πόλεως,
της οποίας και είτανε, άλλωστε,
ο μόνος νοσταλγός.

Ν. Εγγονόπουλος

Η αποτίμηση της μετά τον εκσυγχρονισμό εποχής θα ήταν το αντικείμενο ενός άλλου κειμένου. Θα αρκεστώ, επιλογικά, σε δύο σύντομες υποσημειώσεις. Αφενός θεωρώ ότι η περίοδος του εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε με βεβαιότητα τομή για τα ελληνικά πράγματα στη στροφή της χιλιετίας, που συμπύκνωσε και χειρίστηκε μακρές διεργασίες και αναμετρήθηκε με διαδικασίες που υπερέβαιναν το μικρό σχετικά διάστημα της εκσυγχρονιστικής διακυβέρνησης. Ο εκσυγχρονισμός υπήρξε ηγεμονικό ρεύμα, ωστόσο η ηγεμονία του, ιδεολογική και πολιτική, ήταν εύθραυστη, για λόγους που ελπίζω ότι, σε ένα μέρος τους τουλάχιστον, αναδείχθηκαν σε αυτή την εργασία. Εξού και η επόμενη ημέρα, που κρατάει ακόμη μέχρι σήμερα, σηματοδεύτηκε από ένα παράδοξο: ενώ συνεχίζουμε να ζούμε στον «αστερισμό» του εκσυγχρονισμού και στις βασικές πολιτικές και κοινωνικές κατευθύνσεις που χάραξε, ωστόσο η στάση ακόμη και των πιο ένθερμων, άλλοτε, υποστηρικτών του είναι μάλλον αμφίθυμη. Μοιάζει σαν η αλλοτινή ηγεμονία του να είναι σήμερα πανταχού παρούσα και ταυτόχρονα λησμονημένη, σαν να έχει προσδιορίσει έναν ανυπέρβλητο, προς το παρόν, πολιτικό ορίζοντα και ταυτόχρονα να μην συνέβη ποτέ.

Σε ό,τι αφορά τώρα τη συνέχεια του ίδιου του ΠΑΣΟΚ, με όρους πολιτικούς, ιδεολογικούς και κομματικούς, νομίζω ότι, για την ώρα, αρκεί μία και μόνο παρατήρηση. Κατά τη γνώμη μου, ό,τι έχει περιγραφεί, με μεγάλη ακρίβεια, ως το πολιτικό πρόταγμα του μετα-εκσυγχρονιστικού ΠΑΣΟΚ, υπό τον Γ. Παπανδρέου⁴⁷⁰, δεν είναι αποκλειστικά ίδιον των θεωρητικοπολιτικών εμμονών του νέου ηγέτη, αλλά μάλλον η επέκταση –με κρίσιμες ποιοτικές διαφοροποιήσεις, προφανώς, όπως η καταλυτική διάσταση του πολυπολιτισμού– ενός γνώριμου δρόμου, του οποίου η

⁴⁷⁰ «Ο Γ. Παπανδρέου ξεκινά από ορισμένες βασικές παραδοχές: ότι οι παραδοσιακές λειτουργίες και ο ρόλος του έθνους-κράτους μπροστά στην παγκοσμιοποίηση έχουν σε πολύ μεγάλο βαθμό υπονομευτεί· ότι πλέον λόγω παγκοσμιοποίησης είμαστε όλοι πολίτες ενός πλανητικού χωριού, όπου τα εθνικά σύνορα δεν παίζουν σημαντικό ρόλο· ότι, γι' αυτόν το λόγο, δεν έχει νόημα να παλεύουμε για τη “λαϊκή κυριαρχία”, για την “εθνική ανεξαρτησία”, όπως τις εννοούσαμε στο παρελθόν· ότι οι κοινωνικοί αγώνες και οι κοινωνικές συγκρούσεις δεν είναι πλέον εθνικές αλλά διεθνικές, πλανητικές· ότι οι συγκρούσεις αυτές δεν είναι ταξικές ... αλλά μάλλον διαταξικές, εγκάρσιες και αξιακές, όπου τα συμφέροντα υποκαθίστανται βαθμιαία από τις αξίες· ότι σήμερα δεν υπάρχουν μεγάλα και συμπαγή συλλογικά σώματα, όπως οι τάξεις ή ο “λαός”, αλλά μόνον ή κυρίως άτομα, τα οποία συμμετέχουν ταυτόχρονα σε πολλές κοινότητες και ταυτότητες ... [επιβάλλεται έτσι] να μεταρρυθμιστεί το πολιτικό σύστημα, οι θεσμοί, τα κόμματα (που πρέπει να πάνε να είναι ηγετοκεντρικά και να γίνουν πλουραλιστικά, να οργανωθούν δικτυακά μέσω του Διαδικτύου), τα συνδικάτα, να συντριβεί το συγκεντρωτικό και παλαιοκαπιταλιστικό κράτος και να εισέλθουν νέοι και άφθαρτοι παράγοντες όπως οι ΜΚΟ, οι ανθρωπιστικές οργανώσεις και τα κοινωνικά κινήματα ... Με δυο λόγια, η ελληνική κοινωνία πρέπει να πάψει να είναι “κλειστή” και “φοβική”, να γίνει μια “ανοικτή” κοινωνία, μια κανονιστικά συγκροτημένη “πολυπολιτισμική” κοινωνία των πολιτών». Α. Πανταζόπουλος, «Με τους πολίτες κατά του λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής», *Ο Πολίτης*, τχ. 149, Νοέμβριος 2006, σελ. 13 – βλ. και Α. Πανταζόπουλος, *Με τους πολίτες κατά του λαού*, Εστία, Αθήνα, 2006.

διάνοιξη και στερέωση οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην τομή που επέφερε στην ελληνική κοινωνία και πολιτική το εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ.

Βιβλιογραφία

- W. Abendroth, K. Lenk, *Εισαγωγή στην πολιτική επιστήμη*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983
- Μ. Αγγελίδης, Θ. Γκιούρας, «Εισαγωγή» σε *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, Σαββάλας/Ιδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2005
- Μ. Ντ' Αλέμα, «Η Ιταλία, η Ευρώπη και η Κεντροαριστερά», σε *Ποια Ευρώπη θέλουμε*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997
- Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995
- L. Althusser, «Contradiction et surdétermination», σε *Pour Marx*, Maspero, Παρίσι, 1965
- Λ. Αλτουσέρ, «Το αντικείμενο του Κεφαλαίου», σε Λ. Αλτουσέρ κ.ά., *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003
- Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978
- Π. Άντερσον, «Όπλα και δικαιώματα. Ο Ρώλος, ο Χάμπερμας και ο Μπόμπιο σε μια εποχή πολέμου», σε *New Left Review. Η ελληνική έκδοση*, Άγρα, Αθήνα, 2006
- P. Anderson, *Sur Gramsci*, Maspero, Παρίσι, 1978
- Μ. Αντωνοπούλου, «Η εκδοχή του “εξελικτικού μαρξισμού” στην Ελλάδα και η αμφισβήτησή της (1930-1945)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989
- G. Auernheimer, «Τρίτος Δρόμος, Νέο Κέντρο ή μήπως κάτι άλλο;», σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002
- Μ. Vakaloulis, *Le capitalisme post-moderne*, PUF, Παρίσι, 2001
- Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικά κόμματα και “μεσαίος χώρος”. Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων», σε Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Σαββάλας, Αθήνα, 2005
- Χρ. Βερναρδάκης, «Πολιτικές ανακατατάξεις και κοινωνικές μετατοπίσεις», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002
- Χρ. Βερναρδάκης, «Το ΠΑΣΟΚ σήμερα και η προοπτική του: πορίσματα μιας έρευνας και οι προτάσεις του ΙΣΤΑΜΕ», παρουσίαση πορισμάτων έρευνας του Τμήματος Μελέτης Κράτους-Κομμάτων και Θεσμών του ΙΣΤΑΜΕ (22 Μαΐου 1996), σε *Οι ημερίδες του ΙΣΤΑΜΕ*, Περίοδος 1995-1996, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 1996

Γ. Βούλγαρης, «Αλλαγές στο εκλογικό σώμα της Αριστεράς και κομματικός ανταγωνισμός, 1985-1989», σε Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990

Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001

Γ. Βούλγαρης, «Η Ελλάδα στον νέο πολιτικό κύκλο», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002

Γ. Βούλγαρης, *Η πρόκληση της ηγεμονίας*, Πόλις, Αθήνα, 2003

Γ. Βούλγαρης, «Η δημοκρατική Ελλάδα, 1974-2004», σε *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος 10ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Γ. Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006

Β. Βουτσάκης, «Εθελοντές και κράτος: Οι σειρήνες της σύμφυσης», σε Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004

Α. Γαβριηλίδης, Ο «εκσυγχρονισμός του εθνικισμού», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανοήσεως στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002

Π. Γετίμης, Ν. Μαραβά, «Νέες σχέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου τομέα στην παραγωγή και λειτουργία των μεγάλων έργων υποδομής στην Ελλάδα» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004

Β. Γεωργιάδου, «Από το κόμμα περιχαρακωμένων μελών στο “κόμμα-δίκτυο”; Όψεις της οργανωτικής ανασυγκρότησης των πολιτικών κομμάτων στην ύστερη νεωτερικότητα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 5-6, Φθινόπωρο 2000-Άνοιξη 2001

Β. Γεωργιάδου, «Labour Party, SPD και ΠΑΣΟΚ», σε Η. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002

Τ. Γιαννίτσης, «Ελλάδα: Η εκβιομηχάνιση σε κρίση», σε *Η Ελλάδα σε εξέλιξη* (συλλογικό), Εξάντας, Αθήνα, 1986 – επιλογή κειμένων από το περιοδικό *Les temps modernes*, τχ. 473

Έ. Γκέλνερ, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1996

Μ. Γκίβαλος, «Μετασχηματισμοί και διαφοροποιήσεις του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία 1990-2000», σε Ινστιτούτο VPRC, *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004*, Σαββάλας, Αθήνα, 2005

Α. Γκίντενς, *Πέραν της Αριστεράς και της Δεξιάς. Το μέλλον της ριζοσπαστικής πολιτικής*, Πόλις, Αθήνα, 1999

- Α. Γκίντενς, *Ο τρίτος δρόμος*, Πόλις, Αθήνα, 1998
- Α. Γκράμσι, *Σοσιαλισμός και κουλτούρα*, Στοχαστής, Αθήνα, 1990
- Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, Αθήνα, 1972
- Α. Γκράμσι, *Il Risorgimento*, Στοχαστής, Αθήνα, 1987
- Α. Γκράμσι, *Οργάνωση της κουλτούρας*, Στοχαστής, Αθήνα, 2005
- Α. Γκράμσι, *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, Στοχαστής, Αθήνα, 1981
- Α. Γκράμσι, *Παρελθόν και παρόν*, Στοχαστής, Αθήνα, 2005
- Α. Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1973
- Α. Γκράμσι, *Για τον Μακιαβέλι, για την πολιτική και για το σύγχρονο κράτος*, Ηριδανός, Αθήνα, χ.χ.
- Δ. Γράβαρης, «Η πολιτική οικονομία των μορφών νομιμοποίησης. Από το λαϊκισμό στον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004
- Ν. Δεμερτζής, Π. Καφετζής, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο Αθήνα, 1996
- Δ. Δημητράκος, «Η ιδέα της κοινωνίας των πολιτών», σε Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002
- Δ. Δημητράκος, «Η δημοκρατία και η ανοιχτή κοινωνία στην Ελλάδα», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο Αθήνα, 1996
- Δ. Δημητράκος, *Φιλοσοφία και πολιτική*, Λύχνος, Αθήνα, 1981
- Διάλογος για την Αριστερά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, Άνοιξη 1997 – Εκδηλώσεις που διοργάνωσε το ΙΣΤΑΜΕ σε συνεργασία με τον Όμιλο Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας και τον Όμιλο Πολιτεία
- Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός διϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000
- Ν. Διαμαντούρος, «Σχέσεις κράτους-πολίτη, θεσμοί και κοινωνία πολιτών στις αρχές του 21ου αιώνα», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002
- Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1991

Α. Ελεφάντης, «Περί έθνους-κράτους», σε *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, Αθήνα, 2001

Α. Ελεφάντης, *Μας πήραν την Αθήνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003

«Ελλάδα – Ευρώπη. Κοινωνία, πολιτική, αξίες». Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα (ESS), Νοέμβριος 2003, ΕΚΚΕ

Ε. Hett, λήμματα «Dépendance» και «Développement/Sous-développement», σε G. Labica & G. Bensussan, *Dictionnaire critique du marxisme*, PUF/Quadrige, Παρίσι, 1999

Στ. Ζαμπαρλούκου, «Συνδικαλιστικό κίνημα και κρατικός παρεμβατισμός στη μεταπολιτευτική Ελλάδα: Μια συγκριτική προσέγγιση», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996

Κ. Ζαφειρόπουλος, Ν. Μαραντζίδης, «Κοινωνικές μεταβολές στην εκλογική βάση και στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ (1996-1998)» σε Η. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002

R. Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Seuil, Παρίσι, 1986

Κ. Ζουράρις, «Περί αλαλούμ αταραξίας ή... περί ντολμά (De la farce ataraxique)», σε *Η Ελλάδα σε εξέλιξη* (συλλογικό), Εξάντας, Αθήνα, 1986 – επιλογή κειμένων από το περιοδικό *Les temps modernes*, τχ. 473

J. Juillard, «La course au centre», σε F. Furet, J. Juillard, P. Rosanvallon, *La République du centre*, Calmann-Lévy, Παρίσι, 1998

Ν. Θέμελης, *Η αναλαμπή*, Κέδρος, Αθήνα, 2003

R. Inglehart, *La transition culturelle*, Economica, Παρίσι, 1993

Χρ. Ιορδάνογλου, «Η οικονομία 1949-1974», σε *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τόμος 10ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Π. Καζάκος, «Μεταρρυθμίσεις παντού: στο κράτος, στην αγορά, στην κοινωνία των πολιτών», σε Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων, Θ. Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2005

Α. Καζαμίας, «Η άνοδος και η πτώση του κρατικού κομματισμού», σε Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων, Θ. Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2005

Μ. Κακεπάκη, «Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας», σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006

Μ. Καρνόι, Μ. Καστέλς, «Η παγκοσμιοποίηση, η κοινωνία της γνώσης και το κράτος», σε *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, Αθήνα, 2001

Μ. Canovan, *Populism*, Harcourt Brace Jovanovich, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 1981

Μ. Canovan, «Populism for political theorists?» σε *Journal of political ideologies*, 9 (3), Carfax publishing, Οκτώβριος 2004

R.S. Katz, P. Mair, «Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party», σε *Party Politics*, volume 1, Ιανουάριος 1995

Δ. Κατσορίδας, «Μεταβολές στην ταξική δομή: Η σύνθεση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004

Ηλ. Κατσούλης, «Το “ανθρώπινο κεφάλαιο” στη διαδικασία εκσυγχρονισμού. Η ελληνική “αμυντική κοινωνία” μπροστά στην πρόκληση του 2000», σε Ηλ. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσης, Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1988

Ηλ. Κατσούλης, «Το “παγιωμένο” κομματικό σύστημα στη μεταβατική κοινωνία: Εξελίξεις, προοπτικές», σε Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Χ. Λυριντζής-Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990

Π. Καφετζής, «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα», σε Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995

J. Keane, *Civil Society. Old Images, New Visions*, Polity Press, Καίμπριτζ, 1998

Α. Κιουπκιολής, «Εισαγωγή» σε Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2006

J. Cohen, A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Καίμπριτζ ΜΑ και Λονδίνο, 1992

Ξ. Κοντιάδης, «Οι αθέατες επιπτώσεις της συνταγματικής αναθεώρησης στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002

Γ. Κουζής, «Η ευελιξία ως επιμέρους έκφραση των πολιτικών διαχείρισης του χαμηλού εργασιακού κόστους στην Ελλάδα», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004

Κ. Κράουτς, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2006

- Γ. Κρέιμπ, *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000
- Στ. Κωνσταντακόπουλος, «Ο Ν. Πουλαντζάς ως θεωρητικός του φασιστικού φαινομένου», *Αυγή*, Ενθέματα, 24/9/06
- Κ.Α. Λάβδας, «Κεντροαριστερά, εκλογικά καρτέλ και ευρωπαϊκή σύγκλιση, Η Ιταλία σε συγκριτική προοπτική», σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002
- E. Laclau, *Politics and ideology in marxist theory. Capitalism, fascism, populism*. Verso, Λονδίνο, 1979
- Ε. Λακλάου, «Λαϊκιστική ρήξη και λόγος», στο *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία. Καπιταλισμός–Φασισμός–Λαϊκισμός*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη, 1983
- J. Lacroix, «Patriotisme constitutionnel et identité post-nationale chez Jürgen Habermas» στο R. Rochlitz (επιμ.), *Habermas, l'usage public de la raison*, PUF, Παρίσι, 2002
- Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, Κατάρτι, Αθήνα, 1996
- J.-Y. Le Bec, λήμμα «Etat-Société civile», σε G. Bensussan, G. Labica, *Dictionnaire critique du marxisme*, Quadrige/PUF, Paris, 1999
- Β. Λένιν, *Ο μπερλιαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986
- Α. Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», περ. *Ιστορικά*, τχ. 10, Ιούνιος 1989
- Α. Λιάκος, «Η ιδεολογική ανακαίνιση», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002
- Π. Λιαργκόβας, Β. Πατρώνης, «Διλήμματα της οικονομικής πολιτικής» σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004
- Γ. Λιοδάκης, Γ. Κυριακάκης, «Από την “εξάρτηση” στη διεθνή ολοκλήρωση του ελληνικού κεφαλαίου», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004
- S. M. Lipset, «L'américanisation de la gauche», *Commentaire*, No 95, Φθινόπωρο 2001
- S.M. Lipset, S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Free Press, Νέα Υόρκη, Collier-MacMillan, Λονδίνο, 1967
- Γ. Λούλης, *Τριγωνοποίηση: Κυρίαρχες ιδέες και η πολιτική δυναμική στην εποχή μας*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής & Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1999

Χρ. Λυριντζής, «Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα. Μια σταθερή και χωρίς εξάρσεις ανάπτυξη», σε *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 81, Δεκέμβριος 2002

Σ. Μακρής, «Η ευρωπαϊκή Κεντροδεξιά απέναντι στον παγκοσμιοποιημένο Τρίτο Δρόμο», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002

Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002

Κ.Μπ. Μακφέρσον, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, Γνώση, Αθήνα, 1986

Μ. Μαντουβάλου, Ευ. Μπάλλα, «Μεταλλαγές στο σύστημα γης και οικοδομής και διακυβεύματα του σχεδιασμού στην Ελλάδα σήμερα», σε *Πόλη και χώρος από τον 20ό στον 21ο αιώνα*, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αθ. Ι. Αραβαντινό, εκδ. ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων/ Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Μηχανικών, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης/ ΣΕΠΟ, Αθήνα, 2004

Κ. Μανχάιμ, *Ιδεολογία και ουτοπία*, Γνώση, Αθήνα, 1997 [1929]

Κ. Mannheim, *Essays on Sociology and Social Psychology*, Routledge & Kegan, Λονδίνο, 1969 [1953]

Γ. Μαργαρίτης, «Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την απελευθέρωση», σε *Μνήμων*, τχ 9, 1984

Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2002, τόμοι Α' και Γ'

Κ. Marx, Fr. Engels, *L' idéologie allemande, Première partie: Feuerbach*, Editions sociales, Παρίσι, 1970

Κ. Μαρξ, *Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους και του Δικαίου*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1978

Μ. Ματσαγγάνης, «Οι Νέοι Εργατικοί μεταξύ Τρίτου Δρόμου και Νέας Σοσιαλδημοκρατίας» σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2002

Γ. Μαυρής, «Τι έχει αλλάξει στην κοινωνική βάση του ΠΑΣΟΚ μετά τις εκλογές του 2000», Ινστιτούτο VPRC και εφημερίδα *Τα Νέα*, 9/10/2001

Γ. Μαυρής, «Η ιδεολογική ακτινογραφία του σημερινού ΠΑΣΟΚ», Ινστιτούτο VPRC και εφημερίδα *Τα Νέα*, 10/10/2001

Μ. Μενδρινού, «Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: Συμπτώματα δυσaréσκειας», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002

Γ. Μηλιός, «Η υπανάπτυξη (της θεωρίας) ως Απολογητική», *Θέσεις*, νο 45, Οκτώβρης – Δεκέμβρης 1993

Γ. Μηλιός, Ηλ. Ιωακείμογλου, *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού*, Εξάντας, Αθήνα, 1990

Α. Μοσχονάς, «Επισημάνσεις για τη μεταβαλλόμενη λογική της ταξικής διάρθρωσης στην ελληνική κοινωνία», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, 9ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 9-12 Απριλίου 2003, Αθήνα, 2004

G. Moschonas, *La social-démocratie de 1945 à nos jours*, Montchrestien, Παρίσι, 1994

Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990)», σε Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1995

Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978

Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1987

Ν. Μουζέλης, Θ. Λίποβατς, Μ. Σπουρδαλάκης, Κ. Σημίτης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα, 1989

Ν. Μουζέλης, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1992

Ν. Μουζέλης, «Το νόημα της κοινωνίας των πολιτών», σε Α. Μακρυδημήτρης, *Κράτος και κοινωνία πολιτών*, Μεταμεσονύκτιες εκδόσεις, Αθήνα, 2002

Ν. Μουζέλης, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Δεξιά*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 2004

Ν. Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις; Το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ», σε Κέντρο Θεσμικών Μεταρρυθμίσεων, Θ. Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα. Μια αποτίμηση του εκσυγχρονισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2005

Ch. Mouffe «Πάθη και πολιτική. Τα διακυβεύματα της δημοκρατίας», σε *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη 2004

Ch. Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, Πόλις, Αθήνα, 2004

Η. Μοσκόφ, *Πολιτική Κουλτούρα και Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα την εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, ΙΣΤΑΜΕ, Κείμενα Έρευνας 4, Αθήνα, 2004

E. Balibar, *Les frontières de la démocratie*, Découverte, Παρίσι, 1992

E. Balibar, *Nous, citoyens d'Europe?*, Découverte, Παρίσι, 2001

- E. Balibar, *Droit de cité*, PUF, Παρίσι, 2002
- A. Μπαλάς, Γ. Φουρτούνης, *Ο Αλτουσέρ και το τέλος του κλασικού μαρξισμού*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1994
- P. Μπαρτ, *Μυθολογίες*, Ράππα, Αθήνα, 1979
- U. Beck, A. Giddens, Sc. Lash, *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Polity Press, Λονδίνο, 1994
- Ου. Μπεκ, *Η επινόηση του πολιτικού*, Νέα Σύνορα – Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996
- Δ. Μπελαντής, «Η στροφή των διανοουμένων: Για την αδιάκριτη γοητεία του “εκσυγχρονισμού” στους αριστερούς διανοούμενους», *Θέσεις*, τχ. 59, Απρίλιος-Ιούνιος 1997
- Σ. Μπετελέμ, «Τι είναι ο σοσιαλιστικός σχεδιασμός», σε Σ. Μπετελέμ, *Μελέτες και άρθρα*, Στοχαστής, Αθήνα, 1974
- Τ. Μπλαιρ, «Το στοίχημα της Κεντροαριστεράς», σε *Ποια Ευρώπη θέλουμε*, Εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997
- N. Bobbio, «Gramsci and the conception of civil society», σε Ch. Mouffe (επιμ.), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο, 1979
- Κρ. Μπυσί-Γκλυκσμάν, *Ο Γκράμσι και το κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984
- Η. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», σε Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Χ. Λυριντζής-Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80, Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1990
- Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1988
- Η. Νικολακόπουλος «Η περίοδος της ανάπτυξης 1949-1967», σε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα*, τόμος ΙΣΤ΄, Εκδοτική Αθηνών, 2000
- Η. Νικολούλης, *Οι ορισμοί περί του «Κεντροαριστερού χώρου» από το ΠΑΣΟΚ και τον Συνασπισμό. Μελέτη τεσσάρων περιπτώσεων*, Δημοσίευτη διπλωματική εργασία, ΠΜΣ Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2005
- ν. 2469/1997 («Περιορισμός και βελτίωση της αποτελεσματικότητας των κρατικών δαπανών και άλλες διατάξεις»)
- ν. 2639/1998 («Ρύθμιση εργασιακών σχέσεων»)
- ν. 2874/2000 («Προώθηση της απασχόλησης και άλλες διατάξεις»)

OECD, *Regulatory reform in Greece*, 2001

ΟΠΕΚ, *Ιδρυτική Διακήρυξη* [Αθήνα, Φλεβάρης 1991]

Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», σε *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα* (συλλογικό), Θεμέλιο, Αθήνα, 1980

Ρ. Παναγιωτοπούλου, «“Ορθολογικές” ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός “ανορθολογικού” πολιτικού συστήματος», σε Χρ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ’ Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994*, Θεμέλιο Αθήνα, 1996

Λ. Panitch, «Η παγκοσμιοποίηση σε κρίση: Η επάνοδος του (ιμπεριαλιστικού) κράτους», σε *Η πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης/Θεμέλιο, Αθήνα, 2001

Α. Πανταζόπουλος, «Η κοινωνική σύνθεση του στελεχικού δυναμικού του ΠΑΣΟΚ (1974-1981), *Ο Πολίτης*, τχ. 83 (11), Σεπτέμβριος 1987

Α. Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος: η στιγμή Ανδρέας Παπανδρέου, 1965-1989*, Πόλις, Αθήνα, 2001

Α. Πανταζόπουλος, *Η δημοκρατία της συγκίνησης*, Πόλις, Αθήνα, 2002

Α. Πανταζόπουλος, «Εκσυγχρονισμός/αντιεκσυγχρονισμός: Μια νέα πολιτική διαίρεση;», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – δημοσκοπήσεις 2002*, Ινστιτούτο VPRC, Λιβάνης, Αθήνα, 2002

Α. Πανταζόπουλος, «Με τους πολίτες κατά του λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής», *Ο Πολίτης*, τχ. 149, Νοέμβριος 2006

J.-Y. Paraiso, «Le “nouveau centre”», *La pensée*, vo. 321, Ιανουάριος/Μάρτιος 2000

ΠΑΣΟΚ, Απόφαση του 5ου συνεδρίου, Μάρτιος 1999

ΠΑΣΟΚ, Παρουσίαση των θέσεων του ΠΑΣΟΚ στο Ζάππειο ενόψει των βουλευτικών εκλογών της 9ης Απριλίου 2000 (29/3/2000)

ΠΑΣΟΚ, «Βιομηχανική στρατηγική για την Ελλάδα», εισήγηση που υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση και τους κοινωνικούς εταίρους (ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, ΣΒΒΕ, ΕΒΕΑ) και ανακοινώθηκε από κοινού στις 15/5/1995

Θ. Πελαγίδης, *Η διεθνοποίηση της ελληνικής βιομηχανίας: Ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Εξάντας, Αθήνα, 1997

Π. Πιζάνιας, «Το φθινόπωρο του 1944. Πολιτικές συγκρούσεις κατά την Απελευθέρωση», σε *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του “καπιταλιστικού κέντρου” και της “υπανάπτυκτης περιφέρειας” στην ελληνική ιστοριογραφία: Ν. Ψυρούκης – Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987

Ν. Ποταμιάνος, «Οι κυβερνήσεις του Εμφυλίου», σε *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003

Ν. Πουланτζάς, «Θέματα της μαρξιστικής αντίληψης περί κράτους», σε *Μαρξισμός και επιστήμη, Β΄ Εβδομάδα Σύγχρονης Σκέψης*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1966

Ν. Πουλαντζάς, *Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2001 [1974]

Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1991

Ν. Πουλαντζάς, *Για τον Γκράμσι: Μεταξύ Σαρτρ και Αλτουσέρ, Παρεμβάσεις*, Πολύτυπο, Αθήνα, 1982

Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση των Δικτατοριών, Πορτογαλία-Ελλάδα-Ισπανία*, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006 [1975]

Γ. Πρετεντέρης, *Η δεύτερη μεταπολίτευση*, Πόλις, Αθήνα, 1997

Σ. Ρομπόλης, Π. Ρυλμόν, Ηλ. Ιωακείμογλου, «Οικονομικές θεωρίες και οικονομική πολιτική στην Ελλάδα (1980-2000)», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανοήσης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002

Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η μυθολογία της οικονομικής παγκοσμιοποίησης*, Τετράδια Εργασίας αρ. 41, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2000

Τζ. Σαρτόρι, «Φιλοσοφία, θεωρία και επιστήμη της πολιτικής» [1974], σε Τζ. Σαρτόρι, *Σημασιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2004

Κ.Θ. Δημαράς, Ν. Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας*, Άγρα, Αθήνα, 1995

Ν. Σεβαστάκης, *Κοινότοπη χώρα. Όψεις του δημόσιου χώρου και αντινομίες αξιών στη σημερινή Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα, 2004

P. Séverac, λήμμα «Economisme», σε G. Labica, G. Bensussan, *Dictionnaire critique du marxisme*, PUF/Quadrige, Παρίσι, 1999

Σ. Σεφεριάδης, «Σοσιαλδημοκρατικές στρατηγικές στον 20ό αιώνα», σε Ηλ. Κατσούλης (επιμ.), *Νέα Σοσιαλδημοκρατία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2002

Κ. Σημίτης, *Η δομική αντιπολίτευση*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1979

Κ. Σημίτης, «Μια πρώτη εκτίμηση», σε Ν. Γκαργκάνας, Τ. Θωμόπουλος, Κ. Σημίτης, Γ. Σπράος, *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης*, Γνώση, Αθήνα, 1989

- Κ. Σημίτης, *Ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Γνώση, Αθήνα, 1989
- Κ. Σημίτης, *Πρόταση για διακήρυξη του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος*, Γνώση, Αθήνα, Ιούνιος 1990
- Κ. Σημίτης, *Για μια κοινωνία ισχυρή, για μια ισχυρή Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995
- Κ. Σημίτης, *Πολιτική για μια δημιουργική Ελλάδα 1996-2004*, Πόλις, Αθήνα, 2005
- Κ. Σημίτης, «Η Αριστερά στην Ευρώπη του εικοστού πρώτου αιώνα», σε *Ποια Ευρώπη θέλουμε*, Εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1997
- Κ. Σημίτης, «Η Αριστερά στην Ευρώπη του εικοστού πρώτου αιώνα», σε *Η Αριστερά στην Ευρώπη του Εικοστού Πρώτου Αιώνα, Πρακτικά της Διεθνούς Συνάντησης της Αθήνας, 3-4 Ιουλίου 1997*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 2002
- Κ. Σημίτης, «Οι σχέσεις ΗΠΑ – Ελλάδας – Τουρκίας», Ομιλία σε ομότιτλη εκδήλωση του Ελληνοαμερικανικού Επιμελητηρίου, 18 Ιουνίου 1993
- Κ. Σημίτης, «Να παλέψουμε και θα κερδίσουμε», ομιλία στο 3ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, 15/4/1994
- Κ. Σημίτης, «Για μια πολιτική ανάπτυξης σε ανταγωνιστικό περιβάλλον», ομιλία στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, 15 Ιουνίου 1994
- Κ. Σημίτης, «Ανάπτυξη, ανταγωνιστικότητα και ευημερία», ομιλία στο ξενοδοχείο Athens Hilton, 27/6/1995 [σε Κ. Σημίτης, *Για μια κοινωνία ισχυρή, για μια ισχυρή Ελλάδα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995]
- Κ. Σημίτης, «Αναπτυξιακή και κοινωνική πολιτική», ομιλία στο Ελληνοαμερικανικό Επιμελητήριο, 19/10/1995
- Κ. Σημίτης, ομιλία στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή με θέμα «Το σύνολο της οικονομικής πολιτικής», 22 Μαρτίου 1996
- Κ. Σημίτης, ομιλία στην Ολομέλεια της Βουλής για τον Προϋπολογισμό του 1998 (21 Δεκεμβρίου 1997)
- Κ. Σημίτης, Ομιλία στο διεθνές σεμινάριο με θέμα «Αναζητώντας την Ευρωπαϊκή Ταυτότητα», Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1998
- Κ. Σημίτης, Κεντρική προεκλογική ομιλία στην Αθήνα, 7/4/2000
- Κ. Σημίτης, Ομιλία στην Ολομέλεια της Βουλής για τον Προϋπολογισμό του 2000
- Κ. Σημίτης, Ομιλία στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή για τους Ολυμπιακούς Αγώνες 2004, 31 Μαΐου 2000
- Κ. Σημίτης, Ομιλία για την αναθεώρηση του Συντάγματος, 6 Απριλίου 2001

Κ. Σημίτης, Ομιλία στην Ολομέλεια της Βουλής για τον Οικονομικό Προϋπολογισμό του 2003, 22 Δεκεμβρίου 2002

Κ. Σημίτης, Ομιλία στο 1ο Συμβούλιο του Ευρωπαϊκού Σοσιαλιστικού Κόμματος με θέμα «Το μέλλον του δημοκρατικού σοσιαλισμού», Βαρσοβία, 14/11/2002

Κ. Σημίτης, Ομιλία στο Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΣΟΚ, Αθήνα, 9 Οκτωβρίου 2003

Κ. Σημίτης, Ομιλία στο 4ο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ, σε *Πρακτικά του 4ου συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ*

Κ. Σημίτης, Ομιλία στο 5ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Αθήνα, 17-30 Ιουνίου 1996), σε *Πρακτικά του 5ου Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ*

Ομιλία του Κ. Σκανδαλίδη, Γραμματέα της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, στο 4ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Αθήνα, 17-30 Ιουνίου 1996), σε *Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ*

Ομιλία του Κ. Σκανδαλίδη, Γραμματέα της ΚΕ του ΠΑΣΟΚ, στο 5ο συνέδριο του ΠΑΣΟΚ (Αθήνα, 18-21 Μαρτίου 1999), σε *Πρακτικά του 5ου Συνεδρίου του ΠΑΣΟΚ*

Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2002

Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρης, «Η γεωγραφία των ΜΚΟ», σε Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2002

J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, Ν. Υόρκη, Λονδίνο, 1942

Μ. Σπυρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα, 1988

Μ. Σπυρδαλάκης, «Από το “κίνημα διαμαρτυρίας” στο “νέο ΠΑΣΟΚ”», σε Μ. Σπυρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, Κόμμα – κράτος – κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα, 1998

Μ. Σπυρδαλάκης (επιμ.), *Ευρωπαϊκό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Προκλήσεις και προοπτικές*, ΙΣΤΑΜΕ, Αθήνα, 2001

Γ. Σταθάκης, «Οικονομικός φιλελευθερισμός και το εγχείρημα του εκσυγχρονισμού», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002

Γ. Σταμάτης, «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας στις σημερινές κοινωνικές επιστήμες στη χώρα μας», σε Γ. Σταμάτης (επιμ.), *Για μια κριτική των κοινωνικών επιστημών*, Κριτική, Αθήνα, 1995

Γ. Στουρνάρας, «Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην ελληνική κοινωνία», σε *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα* (συλλογικό), Καστανιώτη, Αθήνα, 2002 – σε συνεργασία με τον ΟΠΕΚ

Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Δελτίο ΣΕΒ* (διάφορα τεύχη)

Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το 1989*, Αθήνα, 1990

Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1998*, Αθήνα, 1999

Σύνδεσμος Ελληνικών Βιομηχανιών, *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 2000*, Αθήνα, 2001

Y. Surel, «Populisme et démocratie», σε P.-A. Taguieff (επιμ.), *Le retour du populisme*, Universalis, Παρίσι, 2004

Δ. Σωτηρόπουλος, «Τρέχουσες αντιλήψεις και ερωτήματα για την κοινωνία των πολιτών», σε Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004

Δ. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: ατροφική ή αφανής;», σε Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία των πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα, 2004

Π.-Α. Ταγκιέφ, *Παγκοσμιοποίηση και δημοκρατία*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2002

P.-A. Taguieff, *L'illusion populiste*, Berg International, Παρίσι, 2002

T. Di Tella, «Populism and Reform in Latin America», σε Cl. Véliz (επιμ.), *Obstacles to Change in Latin America*, Oxford University Press, Λονδίνο, 1965

Τ. Τέλλογλου, «Τα μέσα ενημέρωσης και οι ΜΚΟ», σε Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2002

J. Texier, «Gramsci, theoretician of the superstructures», σε Ch. Mouffe (επιμ.), *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο, 1979

G. Germani, *Authoritarianism, Fascism and National Populism*, Transaction books, Νιου Μπράνσγουικ, Νιου Τζέρσι, 1978

Ε.Π. Τόμσον, «Η ιστορική λογική» [1978], σε Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Νήσος, Αθήνα, 1996

Α. Τουραίν, *Πώς να ξεφύγουμε από τον φιλελευθερισμό;*, Πόλις, Αθήνα, 1999

A. Touraine, *Le retour de l'acteur*, Fayard, Παρίσι, 1993

A. Touraine (επιμ.), *Le grand refus*, Fayard, Παρίσι, 1996

- Ε. Τσακαλώτος, *Οι αξίες και η αξία της Αριστεράς*, Κριτική, Αθήνα, 2005
- Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1977
- Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981
- Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα», σε Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Εστία, Αθήνα, 1983
- Κ. Τσουκαλάς, «Τζαμπατζήδες στη χώρα των θαυμάτων: περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993
- Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις και “πολυσθενή” υποκείμενα», σε Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
- Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου», σε *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999
- Γκ. Φότεφ, *Κοινωνία των πολιτών*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996
- Χρ. Φραγκονικολόπουλος, «Μια αξιολόγηση της δράσης των ΜΚΟ στα Βαλκάνια», σε Π. Σκλιας, Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2002
- Β. Φούσκας, *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, 1995
- Γ. Χάμπερμας, «Γνώση και διαφέρον» [1965], σε Γ. Κουζέλης, Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών*, Νήσος, Αθήνα, 1996
- Γ. Χάμπερμας, *Το πραγματικό και το ισχύον*, Νέα Σύνορα – Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996
- Δ. Χαραλάμπης, «Ανορθολογικά περιεχόμενα ενός τυπικά ορθολογικού συστήματος», σε Χρ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-199*, Θεμέλιο Αθήνα, 1996
- D. Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Blackwell, Καίμπριτζ MA & Οξφόρδη, 1990
- Γ.Φ. Χέγκελ, *Βασικές γραμμές της φιλοσοφίας του Δικαίου*, σε Μ. Αγγελίδης, Θ. Γκιούρας, *Θεωρίες της πολιτικής και του κράτους*, Σαββάλας/Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 2005
- Ντ. Χελντ, *Μοντέλα δημοκρατίας*, Στάχυ, Αθήνα, 2000

Γκ. Χέρινγκ, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2004

Έ. Χόμπσμπομ, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1994

Α. Χουλιάρης, «Αναζητώντας τη χρυσή τομή: Η πολιτική των ΜΚΟ», σε Π. Σκλιάς, Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 2002

Μ. Ψημίτης, Ν. Σεβαστάκης, «Ο “ισχνός” εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα. Όψεις της πολιτικής – θεσμικής πραγματικότητας και συγκρότηση της συλλογικής δράσης», σε Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, 8ο Επιστημονικό Συνέδριο, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-31 Μαρτίου 2001, Αθήνα, 2002

Κ. Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις έννοιες*, Νήσος, Αθήνα, 1997